

१२६५

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

निबंध

सं. क्र.

१५८५

हसत-खेळत

[विनोदी ललित लेख]

लेखक : बाळ गाडगीळ

कार्मवेर प्रकाशन, पुणे २

സം. ഞ്ങു
വിവേക
ക. 944

കുട്ടികൾ- കുട്ടികൾ

REFBK-0014370

- ഓൾ റാഡിക്കൽ

हसत-खेलत

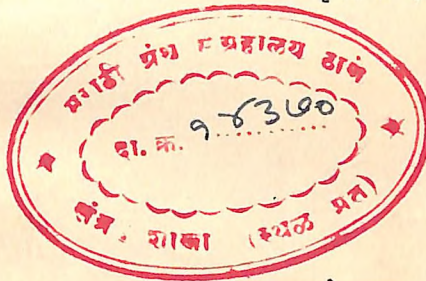
बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम ३८६६५ वि: निबंध-

क्रमांक १५५ नों दि २१०१६५

हसत-खेळत

[वि नो दी ल लित ले ख]

: बाळ गाडगीळ

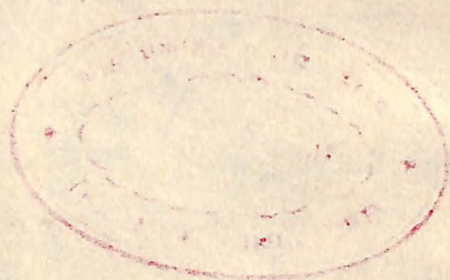

REFBK-0014370

कादिनेन्दु प्रकाशन

कोंन्दिनेन्दु प्रकाशन, पुणे २

सर्व हक्क सुरक्षित

प्रथमावृत्ति : १९६५

किंमत रुपये ३.५०

प्रकाशक : अ. अं. कुलकर्णी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, टिळक रोड, पुणे २
मुद्रक : न. शं. कुलकर्णी, टीचर्स प्रिंटिंग प्रेस, स. नं. ७२०चा २० नवी पेठ, पुणे ९

वि. शं. पारगांवकर यांना -

परामे ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.
अनुक्रम... ३८६६६... वि: निबंध-
क्रमांक... १५८५... मों दि: २।७।६५

अनुक्रम

१. हसत खेळत अंकगणित	...	१
२. बाबा लोक : एक दंडवत	...	१४
३. मी - नॉट आउट पांचशे !	...	२६
४. कथेची गोष्ट	...	३७
५. नाटक कसे बसते !	...	४८
६. वैश्विक वाङ्मयावर (अ) ज्ञ किरण	...	६१
७. उमेदवारी	...	७१
८. शत्रूंना पत्रे कशी लिहावी ?	...	८०
९. रहस्यकथा-लेखकांसाठी गाइड	...	९३
१०. काका पळाला म्हणून काकू पळाली	...	१०६
११. छोट्यांसाठी इतिहास :	...	११९
१२. विनोदी लेखकांचा पराभव !	...	१३१

* * *

१

हसत खेळत अंकगणित

आमचे ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध आणि नुसते सुद्धा वृद्धच असलेले मित्र गुरुवर्य तात्याबा बोरटे आणि कुमार बारकू यांनी जोडीने लिहिलेल्या 'हसत-खेळत अंकगणित' या मनोरंजक पुस्तकाला प्रस्तावनेचे चार शब्द लिहिताना आम्हांला आज जो आनंद होतो आहे त्याचे वर्णन करण्यासाठी आम्हांला एखादा स्वतंत्र लेखच लिहावा लागेल. खरे म्हणजे एवढ्या विद्वत्ताप्रचुर आणि तितक्याच विनोदी ग्रंथाला प्रस्तावना लिहिण्याची आमची लायकी नाही हे आम्ही मनोमन जाणून आहोत. तोंडचे हिशेबसुद्धा पाटीवर लिहूनही आमचे बरोबर थायचे नाहीत अशी स्थिती. परंतु तात्याबांच्या आमच्यावरील पुत्रवत प्रेमासुळे आणि बारकूच्या पितृवत लोभामुळेच आम्ही ही प्रस्तावना लिहिण्यास उद्युक्त झालो हे आम्हांला येथे कै. गोंधळेगुरुजी या आमच्या शाळेतील गणित-शिक्षकांच्या स्वर्गस्थ पवित्र आत्म्यास स्मरून कबूल करणे भागच आहे. (गुरुवर्य, नका असे आमच्याकडे रागीट नजरेने पाहू !)

श्रेष्ठ अंकगणितकार गोपाळ कृष्ण गोखले यांची मनःपूर्वक क्षमा मागून येथे हेही सांगणे आवश्यक वाटते की, त्यांच्यासारख्या तज्ज्ञांना सुद्धा अंकगणित या विषयाचा अर्थ दुर्दैवाने कधीच आकलन झाला नाही. अंकगणित म्हणजे मांडीवर बसवून शिकवावयाचे गणित हा मध्यमपदलोपी समास समजण्या-

साठी वैय्याकरणी असण्याचीच गरज आहे असे नाही. पण एवढे मात्र खरे की, आजपर्यंत ही गोष्ट कोणालाच उमजली नव्हती. महाराष्ट्राच्या सुदैवाने ती तात्याबांना समजली आणि त्यातूनच 'हसत खेळत अंकगणित' या श्रेष्ठ ग्रंथाचा जन्म झाला. त्यांतल्या त्यात समाधानाची गोष्ट ही की, जनहिताच्या कामाबाबत नेहमी योजनापूर्वक दुर्लक्ष करणाऱ्या आमच्या सरकारनेही या पुस्तकाची योग्य ती बूज राखून आपल्या शाळाखात्यातर्फे हे पुस्तक बालवर्गासाठी मंजूर केले; एवढेच नव्हे तर त्यांच्या लक्षावधी प्रती तातडीने छापून हसत खेळत अंकगणित शिकण्याचा मार्ग आमच्या शालेय बालकांना मोकळा करून दिला. पुस्तकाच्या या योग्य संभावनेवद्दल सरकारचे मनःपूर्वक अभिनंदन केल्याशिवाय आम्हांला पुढे जावत नाही. शास्त्रीय तरीही मनोरंजक अशा ग्रंथाला ठेवलेले खास पारितोषिक या ग्रंथ-लेखकांना देऊन सरकार त्यांचा यथोचित गौरव करील यात आम्हांला मुळीच शंका वाटत नाही. एवढेच नव्हे, तर अकादमीचे श्रेष्ठ पारितोषिक या ग्रंथास मिळाले तरी त्यात त्या पारितोषिकाचाच गौरव होईल असे आम्हांला येथे स्पष्टपणे नमूद करावेसे वाटते.

शाळकरी पोरंसाठी रिटायर शाळामास्तराने लिहिलेल्या या लहानशा चोपड्याची आम्ही करीत असलेली प्रशस्ती वाचून सुखांसही अचंबा वाटण्याचा संभव आहे. एवढेसे पुस्तक ते काय आणि त्याची स्तुती ती किती करायची, असे कोणी म्हणेल. परंतु प्रत्येक गोष्टीची हेटाळणी करण्याच्या घातुक सवयीमुळेच महाराष्ट्र सगळीकडे मागे पडला हे येथे विसरून चालणार नाही. नाही तर महाराष्ट्रात आइन्स्टीन काही कमी नाहीत आणि न्यूटनइतक्याच बुद्धिमंतांनाही महाराष्ट्र आजवर मुकता ना! मूर्ती लहान पण कीर्ती थोर अशा लायकीचे प्रस्तुत पुस्तक आहे, हे ते वरवर चाळले असता कोणाच्याही ध्यानात येण्यासारखे आहे. तसेच, वास्तविक हे पुस्तक केवळ बालकांकरिता लिहिलेले असले तरी थोरामोठ्यांच्या दृष्टीनेही तितकेच उपयुक्त नव्हे तर मनोरंजक देखील आहे. एक वृद्ध आणि एक बालक यांनी रचलेले हे पुस्तक आबालवृद्धांत लोकप्रिय ठरेल असा आम्हांला विश्वास वाटतो.

सांकेतिकपणाचे कंबरडे या पुस्तकाच्या नावापासूनच मोडलेले आहे. 'एकाच वेळी दोन गोष्टी कधीही करू नयेत' अशा अर्थाचे एक इंग्रजी सुभाषित

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.

अनुक्रम... ३८६६५ वि: ११०५—

क्रमांक ... १५८५ नों वि: २१०१६५ खेळत अंकगणित : ३

आहे. पण तात्याबांनी त्याला सरळसरळ धाव्यावर बसविले आहे. कारण नुसतेच हसत नव्हे तर खेळतखेळत हे अंकगणित शिकावयाचे आहे. अर्थात यामुळे अंकगणित बाजूस राहून कधी हसणे तर कधी खेळणे यावरच अधिक भर दिला गेला असेल, पण शेवटी जीवनात महत्त्वाचे काय - गणित की हसणे-खेळणे? बोरोटेर्जीनी या महत्त्वाच्या सूत्राकडे कधीही दुर्लक्ष केलेले नाही. कोष्टके, पाडे इत्यादींच्या बाबतीतही पुरोगामी दृष्टिकोनच कायम आहे. पाठ्यांसारखी भयानक संस्था आपल्याकडे दुसरी क्वाचित्च असेल. स्वानुभव असा की, लहानपणी 'औटकी' असे नुसते म्हटले तरी आम्हांला घेरी यायची! आणि परत शुद्धीवर येण्यासाठी तितकाच झटका आवश्यक असल्यामुळे 'अकरकी' असे म्हटल्याशिवाय आमचे हरपलेले देहमान आम्हांला परत गवसत नसे. माझ्यासारख्यांची ही अडचण ओळखून तात्याबा आणि बारकू यांनी आपल्या ग्रंथातले हिशेब अगदी सरळ ठेवले आहेत. पाऊणपट, सव्वापट असा अर्धवट प्रकार त्यात कुठेही आढळणार नाही, व्याजाचा दर सव्वादोन किंवा पावणेतीन टक्के घेण्याचा क्षुद्रपणा या ग्रंथातील कोणताही सावकार करीत नाही. बहुतेक उदाहरणांत तीन हा दर खरा. पण खरे म्हणजे व्याजाला जर अजिबातच फाटा दिला असता तर हा ग्रंथ अधिकच अव्याजमनोहर झाला असता, असे आमची मनोदेवता आम्हांला सांगते.

परंतु असे काही किरकोळ दोष जर नजरेआड केले तर इतर अनेक बाबतीत या आबालवृद्ध ग्रंथकारांनी बजावलेली कामगिरी ही असामान्यच आहे असे म्हणावे लागेल. अंकगणिताच्या जुन्या पुस्तकांकडे नुसता दृष्टिक्षेप टाकला तरी हे सहज ध्यानात येते. उदाहरणार्थ, गोपाळरावांच्या जुन्या अंकगणितात कित्येक कामे करण्यास $३\frac{२}{३}$ किंवा $४\frac{२}{३}$ असे मजूर लागत असल्याचे आढळून येईल. गोखल्यांसारख्या थोर पुरुषाने या प्रकारे मजुरांचे तुकडे पाडून हिंसेचा जो एक तऱ्हेने पुरस्कार केला तो त्यांना शोभून दिसला काय? विशेषतः एकेका मजुराचे सात किंवा नऊ, त्यापेक्षाही जास्त तुकडे नामदारसाहेबांच्या गणितात अनेक ठिकाणी पाडल्याचे पाहून तर मन अतिशयच उद्विग्न होते. निदान एक घाव आणि दोन तुकडे एवढ्यावर भागवले असते तरीही गोखल्यांचे इतर कर्तृत्व लक्षात घेऊन या हिंसेकडे दुर्लक्ष करता

आले असते. पण पानापानावर झालेली आणि तीसुद्धा राष्ट्राचे आधारस्तंभ अशा श्रमजीवी मजुरांची क्रूर हिंसा दृष्टीआड करण्यासारखी नाही. विशेषतः कोवळ्या बालमनावर अशा गोष्टींचा किती घातक परिणाम झाला असेल याची कल्पनाच केलेली बरी.

ही उदाहरणे बारकाईने वाचली असता असेही आढळेल की, कित्येकदा काम करणारे लोक ते पुरे न करता अर्धवटच टाकून खुशाल निघून जातात आणि रामराव किंवा गोविंदराव यांना आपल्या उरलेल्या कामासाठी दुसऱ्या मजुरांची मनधरणी करावी लागते. यात काल आणि पैसा या दोहोंचाही अपव्यय होतो. अशी उदाहरणे देऊन ग्रंथकर्त्याने कोणाचे आणि काय हित साधले हे त्याचे त्यालाच माहीत. पण आमच्या मते मात्र हाती घेतलेले काम पुरे न करता ते अर्धवट टाकण्यास आणि दिरंगाई करण्यास जे उत्तेजन या पुस्तकामुळे मिळते ते कोणाही विचारवंताला चिंतनीय वाटावे असेच आहे. असे करताना कामचुकारपणाचे उदाहरणच निष्पाप बालकांना घालून दिल्यासारखे होत नाही काय? राष्ट्राची उभारणी एकीकडे चालू असता कामचुकारपणाचे आणि दिरंगाईचे बाळकडू जर मुलांना पाजले गेले तर त्याचे परिणाम किती घोर आणि दूरवर होतील बरे!

‘हसत-खेळत अंकगणिता’त अशा तऱ्हेचे प्रमाद शोधायला लागले तरी सापडणे शक्य नाही. या पुस्तकांतील कामांना नेहमीच संबंधच्या संबंध मजूर लागतात आणि नेमलेले मजूर कधीही अर्धवट काम टाकून गेल्याचे आढळत नाही. फार तर मालकांशी झालेल्या प्रामाणिक मतभेदामुळे ते संबंध कामच करायचे नाकारतील; पण काम हाती घेतले की ते पुरे करतील. काम करावयाचे नाकारले तरी अर्ध्या पाव मजुरीवर त्यांचे समाधान झाल्याचे कधीच आढळत नाही. पगार संबंध. त्यात टक्केवारीची बालमनाला गोंधळात पाडणारी घासाघीस बिलकुल नाही.

जुन्या पुस्तकांतून आणखी किती तरी लहानमोठे प्रमाद घडले असल्याचे आढळून येईल. उदाहरणार्थ, या पुस्तकामधल्या उदाहरणातील कर्ते पुरुष हे हमखास रामराव किंवा गोविंदराव आणि फारफार तर हिंदुराव असल्याचे दिसते. आता निधर्मी समजल्या जाण्याच्या राज्यामध्ये ही सगळी हिंदू नावे काय म्हणून? हिंदू नावे एवढेच नव्हे तर तीसुद्धा हिंदू देवांची आणि

हिंदूराव यांसारखी तर चक्क हिंदुत्व सांगणारी. शिव शिव ! या नावांबरोबरच आपल्या मुस्लिम, किरिस्ताव, पारशी बंधूंचीही नावे येती तर काय बिघडते ? तात्याबा आणि बारकू यांच्या निधर्मी अंकगणितात जातीयता, धर्मभेद यांना मुळीच स्थान देण्यात आले नाही ही आनंदाची गोष्ट आहे. रामरावांच्या खांद्याला खांदा भिडवून जॉन् मारुती गायकवाड, हुसेन पांडुरंग डावरे, मेरी इस्माईल डिसोज्ञा अशी बहुरंगी व दंगी नावे उभी आहेत. नाही म्हणायला जुन्या पुस्तकांतून व्याजबट्ट्याचा व्यवहार करणारे गददूलाल किंवा खुशालचंद यांसारखे मारवाडी अधूनमधून डोकावतात. पण खरे म्हणजे अशा नावांतून मारवाडी बंधूंची शरीरयष्टी किंवा त्यांचा स्वभाव यांविषयी जी प्रच्छन्न टीका करण्यात येते ती असभ्य आणि वैयक्तिक असते. परंतु यापेक्षाही आक्षेपार्ह म्हणजे चिकटमल मारवाड्याने रामरावांना दरसाल दरशेकडा सहा टक्के चक्रवाढव्याजाच्या दराने कर्ज दिले यांसारखी उदाहरणे. आता वस्तुस्थिती जरी अशीच असली तरी ती छापून मारवाडी-बंधूंच्या भावना दुखविणे हे कितपत बरोबर आहे ? याशिवाय पिळणुकीचे धडे लहान मुलांना शिकविण्यात तात्पर्य काय ? अशी वास्तवता आणि अंकगणित यांचा संबंधच काय ?

बोराटे-मालुसऱ्यांच्या नव-अंकगणितात असला जातीय प्रचार मुळीच आढळणार नाही. पण एवढेच म्हटले तर त्यांचे गुणवर्णन पुरे होणार नाही. आपल्या या ग्रंथाच्या द्वारे या लेखकांनी आपल्या बालवाचकांपुढे फार मोठे आदर्श ठेवलेले आहेत. यातल्या कोणत्याही उदाहरणातला भाजीवाला वजन मारताना दिसणार नाही किंवा कोणताच गवळी दुधात पाणी घालताना सापडणार नाही. बोराट्यांचा पिढीजात धंदा बटाट्याचा आणि मालुसरे हे नावाजलेले गवळी - पण तरीही नाही. एकदा जनसेवेचे कंकण बांधले की बांधले. आमच्या हातून निदान अंकगणितात तरी राष्ट्रद्रोही कृत्ये होणे शक्य नाही, असे बोराटे-मालुसरे यांनी शिक्षणखात्याला ठणकावून सांगितल्याचे आम्हांला माहित आहे. नफेबाजीला वेळीच आळा पडावा हे जाणून 'हसत-खेळत अंकगणित' मध्ये शिकस्त म्हणजे दोन टक्के नफा झाल्याची उदाहरण आहेत. तोट्याची गणिते तर या पुस्तकात औषधालासुद्धा सापडणार नाहीत. असे का म्हणून विचारताच 'हे काय इचारनं झालं ? आधीच आपला

म्हाराष्ट्र धंद्यात बॅक्ला, त्यात आणखी तोड्याची उधारणं. असल्या तोड्यात काय फायदा वं ?' हे बाणेदार उत्तर देऊन बोराटे-मालुसप्यांनी भल्याभल्यांना गप्प बसविले आहे. 'अगदी यशवंतरावानं सांगटलं तरीबी गुमान आयकणार न्हाई' हे खुद्द मालुसप्यांच्या तोंडचे शब्द आहेत. धड नफा असला तरी तोटा मुळीच नाही असा स्वतंत्र दृष्टिकोन या पुस्तकात वापरलेला आहे. नफेबाजीवरच्या चौफेर हल्ल्याबरोबरच तोटा सोसण्याची पडखाऊ वृत्ती हीसुद्धा स्वाभाविकपणेच लेखकमहाशयांच्या रोषास पात्र ठरली आहे.

अंकगणिताची जुनी पुस्तके अत्यंत रूक्ष आणि कंटाळवाणी होती. ठराविक ठशाची उदाहरणे आणि त्यांची ठराविक, सहसा कधीच बरोबर न येणारी उत्तरे ही त्याची वैशिष्ट्ये असत. त्यांतल्या तोच-तो-पणा फार जाणवे. विशेषतः उत्तरांच्या बाबतीत फारच. कारण सगळ्यांच्या सगळ्या विद्यार्थ्यांनी केलेल्या एका उदाहरणाचे एकच उत्तर यावे ही अपेक्षाच मुळी तात्या-पंतोजीछाप होती. पण महाराष्ट्राच्या या नव्या अंकगणितज्ञांनी ही गतानु-गतिकता झुगारून दिली आहे. विशेष म्हणजे या ग्रंथातील उदाहरणांची उत्तरेच देण्यात आलेली नाहीत. एरवी व्यवहारात सुद्धा एका प्रश्नाची अनेक (निदान दोन) उत्तरे आहेत असे आपण म्हणत असताही गणितातच तेवढे एका प्रश्नाचे एकच उत्तर असावे हा अट्टाहास करणे अयोग्य नाही काय ? उत्तरे देण्याचे टाळल्याने बालकांची स्वतंत्र विचार करण्याची शक्ति आणि कल्पकता यांनाही उत्तेजन मिळते हे ओळखण्याचे चातुर्य आमच्या गणिती-द्वयाने दाखविले आहे. अपवाद म्हणून ज्या ठिकाणी उत्तरे देण्यात आली आहेत तिथे ती पुस्तकाची मनोरंजकता वाढविण्यास उपयोगी पडली आहेत. विस्तारभयास्तव केवळ वानगीदाखल आपण काही उदाहरणे पाहू :

उदा. १. पुण्याच्या पीरमहंमदाने पाचशे घनफूट पाणी राहिल एवढा एक हौद विकत घेतला. हा हौद भरण्यास पाच मिनिटास एक घनफूट या वेगाने किती वेळ लागेल ? हाच हौद भरण्यास मुंबईच्या झावबा वाडीतील गोविंदराव यांना किती वेळ लागेल ?

उत्तर : पुण्याचा हौद कधीही भरणे शक्य नाही. मुंबईला झावबा वाडीत एवढा हौद ठेवण्याइतकी जागा गोविंदराव यांच्या-

कडे असणेही शक्य नाही.

उदा. २. एक मालगाडी मुंबईहून नव्या दिल्लीस जायला निघाली. ती दर दोन मैलानंतर अर्धा मैल मागे येते. तिचा ताशी वेग पाच मैल असला तर तिला दिल्लीस पोचायला किती दिवस लागतील ?

उत्तर : ' दिल्ली बहोत दूर है ' हे लक्षात घेता गाडीला पोचायला बराच वेळ लागेल हे उघड आहे. परंतु रेल्वे-गाड्यांना हल्ली जे अपघात होतात ते लक्षात घेता ही चक्रम गाडी दिल्लीला पोचणे शक्य नाही असे जवळजवळ खात्रीपूर्वक म्हणता येईल.

उदा. ३. ' धी साईबाबा बटर अँड धी मार्ट ' च्या बबनराव तुपे यांनी सहा रुपये किलो भावाने शंभर किलो लोणी घेतले आणि त्यात पंचवीस किलोची भेसळ करून दहा रुपये किलो भावाने विकले, तर त्यात त्याचा फायदा किती होईल ?

उत्तर : या व्यवहारात बबनरावांचा फायदा होणे शक्य नाही. उलट त्यांना कैदेची शिक्षा आणि दंड भरावा लागेल. तसे न झाल्यास पोलीसदादांचा फायदा होईल. किती याविषयी नेमका अंदाज बांधणे कठीण आहे. कारण ते बबनराव आणि पोलीसदादा यांवर अवलंबून आहे.

उदा. ४. गोविंद गुंडो यांस शब्दकोड्यात दहा हजार रुपयांचे बक्षीस मिळाले. त्यातले दोन हजार मुलीच्या लग्नात हुंड्याकरिता आणि पाचशे घरखर्चाकरिता वापरले, तर बाकी किती ?

उत्तर : बाकी शून्य ! कारण शब्दकोड्यात बक्षीस मिळाले तरी पैसे मिळतातच असे नाही.

कुठल्याही तप्हेची कंटाळवाणी, किचकट आकडेमोड न करता ही उदाहरणे सोडवून दाखविली आहेत हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे.

' आकड्यांची मौज ' हे प्रस्तुत ग्रंथातील प्रकरण तर बहारीचे रंगविले आहे. ते वाचताना क्षणभर आम्हांला हे अंकगणिताचे पुस्तक आहे की फडकेसाहेबांची कादंबरी आहे असा संभ्रम पडला. ' एक ' या आकड्याची ओळख- ' एकलेपणाची आग लागली हृदया ' या काव्यपंक्तीच्या साहाय्याने पटविली की ती कोण विसरू शकेल ! त्याचप्रमाणे जोडप्याच्या साहाय्याने

८ : हसत - खेळत

‘ दोन ’ची ओळख, प्रेमाच्या त्रिकोणातून ‘ तीन ’ची, षड्भ्रूपूतून ‘ सहा ’ची, सप्तपदीमधून ‘ सात ’ची, अष्टगृहीतून ‘ आठ ’ची, ‘ नौ दो ग्यारह ’ मधून एकदम ‘ नऊ ’, ‘ दोन ’ आणि ‘ अकरा ’ या आकड्यांचा परिचय. या उदाहरणांवरून लेखकद्वयांच्या अद्वितीय प्रतिभेची साक्ष पटते. पत्त्यांचा जुगार हा कधीही वार्ड्ट आणि आपलेच पैसे त्यात जातात म्हणून तो कधीही त्याज्यच, पण ‘ एक्का ’ ते ‘ दशशा ’पर्यंत या बोलीतले सगळे शब्द वापरूनही आकड्यांचा परिचय करून देणे किती सुलभ आहे हे या पुस्तकात दाखविले आहे. नवथर आणि अननुभवी शिक्षकांना या सगळ्यांचा किती फायदा होईल याविषयीचा विचार आमच्या मनात येऊन आम्हांला त्यांचा हेवा वाटतो. आधुनिक युगातील सहा शास्त्रांपैकी जुगाराचा उपयोग अंकगणितात जसा करता येतो तसाच ज्योतिषाचाही करून घेता येतो. यासंबंधीचे विवेचन महत्त्वाचे वाटते. ‘ गुणाकार ’ या प्रकरणात घेतलेली नवपंचम (९ × ५), त्रिकोणदश (३ × ११), षडाष्टक (६ × ८) या योगांची उदाहरणे ही कोणत्याही ज्योतिष्याला अभिमान वाटायला लावतील अशीच आहेत. जुगारासारख्या विषयाचा परिचय लहानपणीच मुलांना कशाला असे यावर कोणी विचारले, तर त्याला आमचे उत्तर असे की, जुगार हेही शास्त्रच नव्हे काय? या शास्त्रात कच्चे म्हणूनच ना पांडवांच्यासारख्या महाप्रतापी लोकांनी आपले राज्य गमावले? सारांश इतकाच की, एक शास्त्र शिकत असताना दुसऱ्या शास्त्राचा उपयोग करणे यात काहीच वावगे नाही. तसेच ‘ जोडपे ’, ‘ प्रेमाचा त्रिकोण ’, ‘ सप्तपदी ’ इत्यादी शब्दांचा उपयोग करण्यात सुद्धा काय चूक आहे? उलट, ज्या गोष्टी तारुण्यात या मुलांना करायच्याच असतात त्यांचा परिचय योग्य वेळी करून देणे हे बरोबरच नाही काय? ‘ ईडलंबू ’ या कधीही पाहावयास न मिळणाऱ्या वस्तूवरून ‘ ई ’ची ओळख करून देणे जर बरोबर, तर नेहमी आजूबाजूला दिसणाऱ्या प्रेमाच्या त्रिकोणावरून तीनची ओळख करून देणे हे लेखकांच्या अकलहुषारीचे द्योतक समजावयास पाहिजे. शिवाय ‘ त्रिकोण ’ सारख्या शब्दाबरोबरच भूमितीचाही चंचुप्रवेश आपोआप होतो हे वेगळेच.

‘ हसत-खेळत अंकगणिता ’च्या निरनिराळ्या प्रकरणांच्या शेवटी दिलेला अभ्यास हे तर या पुस्तकाचे एक आगळेच आकर्षण ठरेल. त्यातील काही

वेथे देण्याचा मोह आम्हांला आवरत नाही.

अभ्यास :

१. वडिलांबरोबर आकडे लावण्यास जा.
२. 'तीन चोक तेरा' हे नाटक पाहा.
३. 'गुणाकार' ही प्रा. गंगाधर गाडगीळ यांची कथा वाचा.
४. 'एकटा' ही मराठीतील बहुतेक कथा-लेखकांनी लिहिलेली कथा वाचा.
५. खाली दिलेल्या शब्दांत लपून बसलेले आकडे शोधून काढा व वहीत ते लिहा :-
 अ- गड्डेपंचविशी.
 ब- षोडशवर्षा.
 क- सिंहासनवत्तिशी.
 ड- लटकचाळिशी.
 इ- साठी बुद्धी नाठी.
६. टीपा लिहा :-
 अ- तीन तेरा.
 ब- सतराशे छप्पन्न.
 क- १८५७.
 ड- साडेतीन शहाणे.
 इ- शून्य भोपळा.

विशेष अभ्यास : (शिक्षक किंवा पालकांच्या मदतीने करावा.)

१. आइन्स्टीन यांचे पुस्तक वाचून त्याचा आपल्या शब्दात सारांश लिहा.
२. 'जीवन म्हणजे सुखांची बेरीज नसून दुःखांची वजाबाकी आहे,' या खांडेकरांच्या वाक्यावर दहा ओळींचा निबंध लिहा. या वाक्यावरून लेखकाच्या गणित विषयाच्या ज्ञानाविषयी तुमचे काय मत होते ?
३. न्यूयॉर्कचे बंद बाजारभाव पाहून ते वहीत लिहून काढा व त्यांचे महत्त्व वडिलांना विचारा.
४. खांडेकरांच्या पद्धतीने जीवन हा गुणाकारही आहे आणि भागाकारही

आहे हे कसे दाखविता येईल ?

५. ' उदाहरणे सोडविण्यात मतस्वातंत्र्याचे महत्त्व ' या विषयावर निबंध लिहा.
६. ' दोन अधिक दोन याचे उत्तर गणितात सांगणे सोपे असले तरी जीवनात फार अवघड आहे ' या विधानातील मुद्दा चार ओळीत विशद करा.

कोणत्याही विषयाच्या अभ्यासाचा आम्हांला बालवयापासूनच मनस्वी कंटाळा पण बोरॉटे-मालुसऱ्यांच्या पुस्तकातील अभ्यास पाहून आमची तब्येत खूप झाली. या अभ्यासाने आमचे जे मनोरंजन झाले, त्यावरून पुस्तकात प्रकरणशः दिलेले अभ्यास स्वतंत्रपणेही छापल्यास ते एक मोठेच कार्य होईल असे आम्हांला खात्रीपूर्वक वाटते. समाजाचे मनोरंजन हेही लहानसहान कार्य नव्हे; आणि ' अभ्यास ' हा वरवर सोपा वाटणारा विषय मुद्दा इतक्या अभ्यासपूर्वक तयार करणे हे दुधात पाणी मिसळण्याइतके सोपे नसून गड जिंकण्याइतके अवघड आहे हे आमचे मित्र मालुसरे यांनी जोरदारपणे दाखवून दिले आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाची भाषा इतकी ओघवती आहे की, तिच्या प्रवाहात गटांगळ्या खात सामान्य वाचक मुद्दा शेवटपर्यंत कसा जाऊन पोचतो हे त्याचे त्यालाच समजत नाही. सामान्य वाचकाचेच जर हे होते तर विद्यार्थ्यांचे काय होत असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. गणितासारख्या घन विषयाला इतके प्रवाही बनविण्याची करामत बोरॉटे-मालुसरेच करू जाणोत. इतरांच्याने हे होणे नाही. इतर पुस्तकांच्या खाचखळग्यांतून आणि उंचसखल भागातून टेचकाळत प्रवास करताना विद्यार्थी हैराण होतो; पण या पुस्तकाची मिजासच वेगळी. आपण कोटून निघालो, कुठे आणि कसे पोचलो, काय शिकलो याचा पत्ता मुद्दा वाचकाला शेवटपर्यंत लागत नाही. अशा ग्रंथाला वाटाड्या किंवा गार्ड अशा पुस्तकांची आवश्यकताच कसची ? विरामचिन्हांची अडगळ पुस्तकातून काढून टाकली असल्यामुळे मुद्दा भाषा ओघवती होण्यास खूपच मदत झाली आहे.

ज्यांच्यासाठी हे पुस्तक लिहिण्यात आले त्या लहान मुलांच्या मानस-शास्त्राचा विचार लेखनामध्ये सदैव दिसतो. असा विचार केलेला नसता तर

अंकगणिताचे हे पुस्तक गोष्टीरूप असण्याचे कारण काय ? ' विचारी बेरीज ' ' विचारी वजाबाकी ', ' गुणी गुणाकार, ' ' भागलेला भागाकार '- या प्रकरणांच्या नावांवरूनच आतला मजकूर किती चित्तवेधक आणि मनोरंजक असेल याची कल्पना येते. वजाबाकी विचारी खरी, पण सारखे वजा जाण्याचा तिला फार कंटाळा आला म्हणून तिने (अर्थातच तक्रारखात्यात विष्णूकडे) तक्रार केली. तेव्हा त्या श्रीवत्सलांच्छन करुणासिंधूने उणे चिन्ह लागोपाठ दोनदा आले असता कलियुगात तुझी बेरीज होईल असे सांगून वजाबाकीला अभय दिले. गुणाकार गुणी खरा, पण त्यालाही एकदा गर्व झाला. गर्वाचे घर खाली करण्याचे खातेही विष्णूकडेच. तेव्हा कोणत्याही संख्येस शून्याने गुणिले असता उत्तर शून्यच येईल असा शाप गुणाकाराला मिळाला. ही भयंकर शापवाणी ऐकून गुणाकाराला भयंकर दुःख झाले व त्याने विष्णूचे पाय धरले. पण विष्णू ऐकेनात, तेव्हा गुणाकाराची तीव्र निराशा झाली आणि त्याचे मन इतके खदटू झाले की, त्याचा अगदी भागाकार होण्याची वेळ आली. शेवटी लक्ष्मीदेवींनाच गुणाकाराची दया आली आणि त्यांनी रदबदली केल्यामुळे विष्णूंनी शेवटी उःशाप दिला. माझ्या शापाची मुदत फक्त कलियुगापुरतीच राहिल असे ते म्हणाले. चढत्या भांजणीचा चढेलपणा फार झाला तेव्हा ताबडतोब ब्रह्मदेवाला सांगून उतरत्या भांजणीची निर्मिती करण्यात आली. याशिवाय शंकराच्या क्रोधामुळे रुपयांचे शंभर तुकडे कसे झाले, ढबू पैशाची उचलबांगडी कशी झाली याविषयीच्या सुरस आणि चमत्कारिक हकीकती, ' नव्या पैशांची गोष्ट ', ' ढबू पैशाची करुण कहाणी ' या प्रकरणांतून वाचावयास मिळतात. जमाखर्चावर तर म्हणे विष्णू इतके प्रसन्न झाले, की कलियुगातले व्यापारी एका वहीऐवजी जमाखर्चाच्या दोन-दोन वह्या ठेवतील असे वरदान त्याला मिळाले.

पण हे सर्व मजेदार किस्से या पुस्तक परीक्षणाच्या लेखात सांगून रसभंग करण्याचा अनुचित प्रकार न करणेच चांगले. म्हणून आबालवृद्धांनी ते मुळातूनच वाचावे अशी त्यांना आमची नम्र पण आग्रहाची शिफारस आहे.

' हसत खेळत अंकगणिता 'ची ही दुसरी आवृत्ती.शास्त्रीय विषयावरचे पुस्तक असून सुद्धा त्याची पहिली आवृत्ती हातोहात खपली. पुस्तक अल्पावधीतच

इतके लोकप्रिय झाले, की एका हिंदी कंपनीने त्याचे चित्रपटाचे हक्क फार मोठी किंमत देऊन विकत सुद्धा घेतले आहेत असे ऐकतो. पण या अद्वितीय ग्रंथाचे यश छिद्रान्वेषी आणि विघ्नसंतोषी टीकाकारांना कसे पाहवणार ? त्यांनी असभ्य, वैयक्तिक टीकेची झोड या ग्रंथावर उठविली असून त्यात शेकडो चुका असल्याचा दावा मांडला आहे. ग्रंथकर्त्यांनी प्रामाणिकपणे हे कबूल केले की डोक्यावरून पाणी म्हणजे त्यात दहाच्या आसपास चुका असतील. एका साध्या शुद्धिपत्राने हे निस्तरण्यासारखे आहे. परंतु टीकाकारांचा हट्ट हा की, पुस्तकात हजार-पाचशे चुका वरवर पाहणाराला सुद्धा दिसून येतील. या वादात अधिक खोल शिरण्याची आमची इच्छा नाही. परंतु मतस्वातंत्र्य हे प्रत्येकाला असते हे टीकाकारांनी विसरू नये. दुसरे असे की, १० आणि १००० यात फक्त दोन शून्यांचाच काय तो फरक आहे. आणि शून्याची खरी किंमत काय हे समजण्यासाठी काही अंकगणिताचेच ज्ञान असावयास पाहिजे असे नव्हे. असो !

या पुस्तकावर बंदी घालण्याच्या विरोधकांच्या कारवाईस आमचा विरोध आहेच, पण त्याहीपुढे जाऊन आम्हांला असे म्हणावयाचे आहे की, ज्ञान आणि मनोरंजन एकदम देणारे हे भांडार केवळ तीन कोटी मराठी जनतेपुरते मर्यादित ठेवणे हे आप्पलपोटेपणाचे होईल. वास्तविक या ग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतर कधीच व्हावयास पाहिजे होते. पण अजूनही वेळ गेलेली नाही. इंग्रजी भाषा अवघड आहे, इंग्रजीत भाषांतर करणे तर अधिकच अवघड असते इत्यादी समजुती खुळ्या आहेत. इंग्रजी भाषेत काही अवघड असू शकते ही गुलामगिरीची द्योतक असलेली वृत्ती आता आपण सोडली पाहिजे. लोकमान्य टिळकांच्या उक्तीत थोडा बदल करून ' इंग्रजीची अडचण ही आमची संधी ' (इंग्लिश डिफिकल्टी इज अवर अपॉर्च्युनिटी) हे आपले आजचे ध्येयवाक्य हवे. ते सतत नजरेपुढे ठेवले तर ' लाफिंग-प्लेइंग अॅरिथ-मेटिक ' हे पुस्तक तयार होण्यास काय उशीर ?

परकी भाषांत अशा लोकप्रिय ग्रंथाचे रूपांतर केल्यास आपला हाडकुळा निर्यात व्यापार किती फोफावेल आणि बाळसेदार होईल याचा विचार सुद्धा जनतेप्रमाणेच सरकारनेही करावा. या उद्योगामुळे परकीय चलन तर आपल्या पदरात पडेलच, परंतु विशेषतः रशियन आणि चिनी भाषेत हा

ग्रंथ अवतरला तर कम्युनिझमला पायबंद घालण्याच्या दृष्टीने हा ग्रंथ कुठल्याही संहारक अस्त्रापेक्षा अधिक प्रभावी ठरेल यात काय संशय ! हा ग्रंथ वाचतांना लालभाई एक तर हसूनहसून काळानेले तरी पडतील किंवा बेटे इतके लडू होतील, की कोणाच्याही विरुद्ध कसलेच शस्त्र उचलण्याचे त्राण सुद्धा त्यांच्यात राहणार नाही.

‘ हसत-खेळत अंकगणित ’ या श्रेष्ठ ग्रंथाची किंमत अवघी साठ नये पैसे असून सुबक छपाई आणि मजबूत बांधणी ही त्याची वैशिष्ट्ये आहेत. ग्रंथ कोठेही विकत मिळतो.

परावी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम..... ३६६५५ वि: ... निबंध-
..... १५५५ नोंद: २१७१५५

बाबा लोक : एक दंडवत

आता माझे कान इतरांपेक्षा थोडे अधिक लांब आहेत, हे मला मान्य आहे. माझ्या बायकोने (आणि त्यामुळे मुलांनी) ते माझ्या अनेक वेळा लक्षातही आणून दिले आहे. पण याचा अर्थ त्या पारशी पोरख्याने माझ्या कानाला चावा घ्यावा, ही काय हसण्यावारी घालवायची गोष्ट झाली ?

त्या दिवशी स्टेशनवर मी आपला उभा होतो. कोणाच्या अध्यात नाही आणि मध्यात नाही. सहजच माझे बाजूला गाडीची वाट पाहत असलेल्या पारशी कुटुंबाकडे लक्ष गेले. एक म्हातारा-म्हातारी, एक तरुण-तरुणी आणि एक छोटे पोर. मोठे गोंडस होते ते. आमचा मोहन (ऊर्फ बळड्या) याच्यापेक्षाही ते छान आणि गुटगुटीत होते, हे त्याच्या मातोश्रीने सुद्धा कबूल केले असते.

पाहता पाहता त्या मुलाने माझ्याकडे झेप घेतली आणि तो हसला. हात पसरून माझ्याजवळ आला. आता या मुलाला घेणे हे माझे कर्तव्य होते की नाही ?

त्याला मी घेतले आणि त्याला लिमलेटची एखादी गोळी द्यावी म्हणून एका हातात त्याला घेऊन दुसऱ्या हाताने खिसे चाचपू लागलो आणि ती संधी साधून त्या कारख्याने माझा कान चावला. “ ओय...ओय...” मी बोंबललो. विंचू डसल्यासारखा ओरडलो. आणि त्या पोराला मी झटकून खाली

टाकले. पण आश्चर्य हे की तो (माझ्या इच्छेप्रमाणे) खाली आपटला नाही. मांजराच्या पोरसारखा नेमका पायावर उभा राहिला. माझ्याकडे पाहून टाळ्या पिटायला लागला.

आपल्या पोरट्याचे ते हिंसक कृत्य पाहून त्या म्हाताऱ्या पारशालाच काय ते औपचारिक का होईना पण दुःख झाले. ती तरुणी तर “ शूं सालो. गजब दिकरो छे हां, ” म्हणून रुमालात तोंड लपवून हसायला लागली.

“ एक्स्क्यूज मी जंटलमन. द वॉय इज अ विद् नॉटी. ” म्हातारा म्हणाला. आणि कान चोळीत मला नाइलाजाने म्हणावेच लागले,

“ त्यात काही विशेष नाही. लहान मुले असं करायचीच. ”

“ या माझ्या नातवाला किनई अशीच ज्याच्या त्याच्या कानाला चावायची सवय आहे. ” म्हातारा म्हणाला आणि मग त्याने मला हसत हसत मोठ्या कौतुकाने ग्रामोफोन रेकॉर्ड्स फोडणे आपल्या एका नातीला कसे आवडते, हे सांगितले. अगदी आवडत्या गाण्याच्या निदान दोन रेकॉर्ड्स तरी तिला दररोज फोडायला कशा लागतात हे मला अगदी खुलवून सांगितले.

आणि परत एकदा किंचाळून मी तेथून पळत सुटलो. कारण ते मघाचेच पोरटे माझ्या पायाला विळखा घालीत होते हे माझ्या एकदम लक्षात आले. कुठून ते माझ्यामागे परत येऊन उभे राहिले होते, मला कळले मुद्दा नव्हते.

-असला पिसाळलेला नातू आणि ती व्यतिपाती नात यांच्याबरोबर राहूनही त्या म्हाताऱ्याला वेड कसे लागले नव्हते, याचे मी आश्चर्य करीत होतो. पण कदाचित त्याला वेड लागलेही असावे. नाही तर लहान मुलानेच उगाच काही गंमत केली तर त्याबद्दल क्षमा माण्याचे कारण काय ?

वाटल्यास तो पोरगा लाडावलेला असला पाहिजे म्हणून हे कानाचे सोडून द्या. (सोडून देणे तुम्हांला काहीच कठीण नाही म्हणा. कारण तो माझ्या कानाला चावला.) पण ‘नवरे’ कुलोत्पन्न असलेल्या, अगदी माझ्या बायकोच्या शिस्तीत वागलेल्या वाळबोध वळणाच्या मुलांची काय वेगळी गोष्ट आहे म्हणता ? मोहन नावाचे आमचे जे चिरंजीव आहेत त्यांना दुसऱ्याच्या डोळ्यात बोटे खुपसायला फार आवडत असे. सध्या तो जरा मोठा झाला असल्यामुळे किंवा एकाच प्रकाराचा कंटाळा आला असल्या-

मुळे म्हणा, त्याने आपला छंद बदलला असावा. अलीकडे त्याला कपबशा आणि काचेची भांडी फोडायला फार आवडतात. फरक एवढाच की, अगदी लहानपणी डोळ्यात बोट खुपसल्यावर कशी गंमत झाली म्हणून टाळ्या पिटून तो हसत असे, आता एखादा कप किंवा बशी किंवा कपबशी फोडली की तो ओक्सबोक्शी रडायलाच लागतो. म्हणजे पहिल्यांदा लिमलेटची गोळी देऊन त्याला रडायचा बंद करणे आणि नंतर फुटलेल्या कपबशीचे घरभर झालेले तुकडे गोळा करणे असला दुहेरी उद्योग करावा लागतो.

- आणि या ' गुलामाचे ' कौतुक मी करीत नाही म्हणून त्याचे आजोबा (हिचे वडील) नेहमी नाके मुरडत असतातच.

मोहनची मीना नावाची जी मोठी बहीण आहे तिच्यात नावाशिवाय नाजूकपणा तो कसा नाही. मोहनला रडवण्यात तर तिचा दिवसातला निम्मा वेळ जातो. आणि उरलेला वेळ जेव्हा आपल्या आईला छळण्यात किंवा मला सतावण्यात जात नाही, तेव्हा तो खात्रीने कपडे फाडणे, पुस्तकांच्या चिंध्या करणे किंवा शाईने भिंती रंगविणे असल्या विधायक कार्यात जातो.

माझा मित्र मोरू हा काही विशेष चांगला लेखक नाही; पण म्हणून काय त्याच्या लाडक्या बंडूने आपल्या बापाने लिहून ठेवलेल्या गोष्टींच्या होड्या कराव्या? एकदा तर हा बंडू शेंबूड पुसत आणि शाईने लिडबिडलेला एक कागद घेऊन आपल्या बापाजवळ आला अन् म्हणाला,

“ बाबा, आम्ही काय जन्मत केली ! ”

“ कायरे बाबा ! काय केलंस तरी काय तू ? शाई तर सांडली नाहीस ना ? ” घाबरलेल्या बाबाने विचारले.

“ अं, आम्ही नाही सांगणार जा. आमची जमाडी-जन्मत ! ” असे म्हणून त्याने चिताडलेले दोन कागद आपल्या बाबाला दाखविले. छातीतील कळ दाबीत बाबा जेव्हा आपल्या चिरंजीवांची जमाडी-जन्मत पाहायला बाहेर गेला तेव्हा त्याच्या लाइफ-टाइम पार्कर पेनचा चिरंजीवांनी एका क्षणार्धात केलेला खून त्याला दिसला. शाईच्या थारोळ्यात पेन वेडेवाकडे होऊन पडले होते.

या प्रकारची नैसर्गिक प्रतिक्रिया म्हणून बंडूला जेव्हा दोन थोबाडीत खाव्या लागल्या तेव्हा त्याच्या आईने काय केले माहीत आहे ? आपले

काम सोडून ती उठली. बंडूला तिने चक्क कडेवर घेतले आणि प्रेमभराने त्याचे मुके घेत ती म्हणाली,

“आहेच मुळी लेखक बंडा माझा. तुमच्या सर्वाई गोष्टी लिहिणार आहे. आहात कुठे म्हणावं ! तुम्हांला की नाही अगदी काही कौतुक नाही पोराचं. चांगली गोष्ट लिहून दाखवायला आणली सोन्यासारखी, तर कौतुक करायचं बाजूलाच राहिलं अन् सुटले बडवत.” मोरू तेथेच होता. कपाळाला हात लावून खाली बसला होता.

आणि हे इतके सगळे आहे तरी म्हणे ‘मुले ही फुले आहेत !’ शुद्ध गाढवपणा आहे. संबंध जगात या सुभाषिताइतके धादांत खोटे आणि खोडसाळ असे दुसरे एकच सुभाषित आहे, ‘स्त्री ही अबला आहे’ हे.

नाही, मी काही ऐकणार नाही. बालमानसशास्त्र, बाल्यातील अवखळपणा, खेळकरवृत्ती, निष्पाप निरागसपणा. हे सगळे ऐकलेले आहे मी पूर्वी अनेकदा, अनेकांकडून. ‘धन्यास्तदंगरजसा...’ वगैरे वगैरे काव्यात ठीक आहे. वाटल्यास ते वाचून ‘अहाहा’, ‘अबब’, ‘काय ती कालिदासाची प्रतिभा !’ ‘अय्या, किती सुंदर कल्पना आहे नै’ इत्यादी वाक्ये अनेक उद्गारवाचक चिन्हांसह म्हणावी. मी सुद्धा म्हटलेली आहेत... या पोरथ्यांच्या लाथा खाऊन ज्यांना धन्य व्हायचे असेल त्यांनी खुशाल व्हावे, मला ते बिलकुल नामंजूर आहे.

“म्हणजे त्याचं काय असतं माहीत आहे का अण्णासाहेब ! मुलांची मनं किनई नाजूक असतात. अगदी गुलाबाच्या फुलासारखी. आणि संस्कारक्षम सुद्धा. त्यांना असं धोपटत राहिलं ना सारखंच तर त्यांची कोवळी मनं बिथरतात. आणि त्यांच्या मनात एक चमत्कारिक ‘फिअर कॉम्प्लेक्स’ तयार होतो. बालमानसशास्त्राला हे मुळीच मान्य नाही.”

‘फिअर कॉम्प्लेक्स’ एखादा छुरळासारखा आपल्या बोट्यांच्या चिमटीत पकडून दाखवून हिची बहीण चि. सौ. कां. चिमूताई एक दिवशी मला म्हणाली, ‘बालमानसशास्त्राचा’ तिने घेतलेला एक डिप्लोमा (अत्यंत निरुपयोगी) हाच तिचा एक कॉम्प्लेक्स झाला आहे.

हे ‘बालमानसशास्त्र’ आणखी एक प्रचंड थोतांड आहे, नुसते प्रचंडच नाही तर शास्त्रीय थोतांड सुद्धा आहे. आणि ते शास्त्रीय असल्यामुळेच

त्याविषयीच्या गप्पा मी तोंड उघडे ठेवून ऐकल्या आहेत. नुसत्या ऐकल्या नाहीत तर त्याचे प्रयोग करून पाहिले आहेत. परिणामी (अर्थातच) पस्तावलो आहे.

“ बाळ मोहन, च्यल हं आपण तुझ्या केसाला तेल लावू ! ” मोहनला केसाला तेल लावणं मुळीच आवडत नाही. तेल लावले म्हणजे शाळेतली पोरे आपल्याला ‘ माकड ’ म्हणून चिडवितात, अशी त्याची तक्रार आहे. त्यामुळे त्याचे मन वळविण्यासाठी मी म्हणतो. शक्य तेवढे लाडिक आणि बोबडे बोलतो. आईच्या देखत मी इतक्या मोठ्यांदा बोबडे बोलणे हे हिला पसंत नसूनही म्हणतो.

“ मी न्याही ज्या ” मोहन पाय आपटत रडतो.

“ अले, अछं कळं कळून च्यालेल ? लहानपणी तेल लावलं नाही ना केछांना म्हंजे किनई टक्कल पडतं डोक्याला. ” मी त्याची मिनतवारीने समजूत घालतो आणि त्याचा परिणाम म्हणून हा पोरगा पिसाटासारखा घरभर पळू लागतो. पण मी माझा मानसशास्त्रीय प्रयोग सोडीत नाही. चिकाटीने टकलाविषयी त्याला सांगतो. ते करताना त्याच्याबरोबर पळण्याचा आणि अडखळून पडण्याचा धोकाही पत्करतो. शेवटी मी खरोखरच अडखळून पडतो. तेव्हा चिरंजीव थांबतात आणि स्वतःच्या डोक्याला हात लावून ते प्रेमाने कुरवाळत म्हणतात,

“ नाही, आम्हांला टक्कलच पायजे. डोकं गुळगुळीत पायजे. ”

बालमानसशास्त्रीय प्रयोगाची मर्यादा येथे संपते आणि पिढ्यान पिढ्या आमच्या घरी चालत आलेल्या, आईवडिलांनी मला शिकविलेल्या ‘ बालमानसकले ’चा प्रयोग सुरू होतो. मोहनला दोन सणसणीत थपडा मिळतात आणि कलेचा शास्त्रावर विजय होतो.

पण बालमानसशास्त्राचे धिंडवडे येथे संपत नाहीत.

संध्याकाळी अनेक दिवसांच्या बोलावण्यांना कंटाळून आमचे कडक कुलकर्णीसाहेब चहाला घरी येतात. बायकोमुलांसह.

आणि मोहन संधी साधतांच त्याच्याकडे पाहून विचारतो, “ तुम्ही सुद्धा तेल लावलं नाहीत ना लहानपणी डोक्याला ? ” आणि कुलकर्णीसाहेब चमकून वर पाहतात तेव्हा “ ते टक्कल आपल्याला आत्ताच्या आत्ता पायजे ”

म्हणून भोकाड पसरून मोहन रडू लागतो. कुलकर्णीसाहेब केविलवाण्या नजरेने आपल्या बायकोकडे पाहतात आणि माझ्या डोळ्यांपुढे चमकायला लागतात काजवे.

—खरे बालमानसशास्त्र साहेबाला कळले आणि त्याने पहिल्यांदा पाटी लावली “ कुची आणि मुले यांना आत येण्याची सक्त मनाई आहे. ” आपले शास्त्रीय संशोधन झोपाळू कवी आणि प्रेमळ आईबाप यांच्यासमोर जाहीर करताना या साहेबाने जे धाडस दाखविले त्यात मुलांबरोबर विचाऱ्या कुत्र्यांनाही एकाच साखळीला बांधून त्याने जो अन्याय केला तो काहीच नाही असे वाटू लागते.

मी एकदा कसल्याशा कामाच्या गडबडीत होतो. ऑफिसच्या कामाचे वाड घरी आणून सुट्टीच्या दिवशी खड्डेघाशी आणि आकडेमोड करीत बसलो होतो. आणि शेजारीच माझी दोन्ही बालके मजेने बागडत होती. खरे म्हणजे मोहन मीनाच्या कुरापती काढत होता. आणि मीना आपल्या बाहुलीचे लग्न लावीत होती. हा काही विशेष वावगा प्रकार आहे असे मला म्हणायचे नाही; पण या लग्नाचा मांडव नेमका मी जिथे काम करीत होतो तिथेच नेमका पडण्याचे कारण नव्हते. त्यालाही नेहमीच्या सवयीमुळे माझी हरकत नव्हती. पण बाहुलीच्या लग्नासाठी मी भटजी किंवा निदान बाहुलीचा नवरा व्हावे असे मीनाचे मत होते. मी शक्य तितक्या प्रेमळपणे खेकसून यातले काहीही मला जमणार नाही असे मीनाला बजावले. कारण तिच्या बाहुलीचे लग्न लावत मी बसलो असतो तर दुसऱ्या दिवशी ऑफिसात साहेबाने माझी मुंज लावणे अगदी शक्य होते. हे चालू असताना आमचा लाडका आणि अवखळ मोहन माझ्या पाठीवरून खांद्यावर चढत होता. शेवटी माझ्या केशांचा आधार मिळून तो कसाबसा खांद्यावर चढून बसला आणि मी काय करीत आहे हे तो माझ्या डोक्यावर बसून पाहत होता. केवळ कुतूहलाने वरं का. कामात असलेल्या वडिलांना उगाच त्रास देऊ नये, हे काय त्याला माहीत का नव्हतं ?

आणि याच वेळी मीनाच्या डोक्यात काय आले कुणास ठाऊक. आपला खेळ तसाच ठेवून ती तरातरा माझ्या तिथे आली. पाहता पाहता मोहनला तिने ढकलून दिले, आणि स्वतः त्याच्या जागी माझ्या खांद्यावर बसायचा

प्रयत्न केला.

“ तोच का म्हणून लाडोवा डोक्यावर बसणार तुमच्या ? मी का नाही ? ” मुलांच्या बावर्तीत पक्षपात करणाऱ्या आपल्या अन्यायी पित्याला तिचा रोकडा सवाल होता.

दुसऱ्याच क्षणी मीनाने भोकाड पसरले आणि अगोदरच ओक्साबोकशी रडत असलेल्या आपल्या बंधुराजांच्या स्वरात आपला स्वर मिसळला.

— पंधरा वर्षे कारकून म्हणून खालच्या मानेने मी नोकरी केलेली असली तरी माझ्या सहनशक्तीला काही मर्यादा आहेत.

आणि हे द्रंद्वसंगीत चालू असतानाच बालमानसशास्त्रविद्याविभूषित कु. चिमाक्का प्रवेश करत्या झाल्या.

“ का आज दुपारीचशा ? लग्नविश्रं ठरवलं की काय ? ” मी त्यांचे स्वागत करीत म्हटले.

“ इश ! मी आपली सहजच आले होते. म्हटलं मधेच हे काय द्रंद्व सुरू झालंय ते पाहावं. ”

“ अग, हे संगीत काय आमच्याकडे नेहमीच चालू असतं. आता तू आलीच आहेस, तर तुझ्या मानसशास्त्राचा प्रकाश का काय म्हणतात तो टाकशील की नाही या द्रंद्वसमस्येवर ? ”

“ काय उपयोग आहे सांगून तुम्हांला, अण्णासाहेब. मुलांचं कुतूहल अशा तऱ्हेनं मारणं हे आमच्या शास्त्राच्या दृष्टीनं अत्यंत विघातक मानण्यात आलेलं आहे. ” एक दीर्घ सुस्कारा सोडून चिमाक्का म्हणाली.

“ कुतूहल !...माय गॉड ! बापाच्या अक्षरशः डोक्यावर बसून ऑफिसचे कसले काम तो करतो आहे, हे पहाणे हा कुतूहलाचा प्रकार असला तरी जरा हिंस्रच वाटतो मला. माझं मानसशास्त्राचं अज्ञान जमेला धरूनही यला असं वाटतं की बहुधा बावांचे काय उद्योग चालले आहेत, हे पाहण्यासाठी स्टूल, खुर्ची, सतरंज्या इत्यादी साधनांचा बसण्यासाठी उपयोग करायला तुमच्या या मानसशास्त्राची हरकत नसावी....”

“ तुमच्या बोलण्यातला उपरोध लक्षात घेऊन मला हेच सांगितलं पाहिजे की, मुलांचं कुतूहल तुम्ही दाबून टाकलं तर दुसऱ्या मार्गांनी आणि तुम्हांला नकळत ते पुरं करून घेतल्याशिवाय ती राहणार नाहीतच. उदा-

हरणार्थ, आता समजा, तुम्ही बाहेर गेल्यावर या पोरान्ती तुमचे कागद उस्कटले, फाडले तर त्याला जबाबदार कोण ? ”

“ अर्थात मीच. आणि तू म्हणतेस त्याप्रमाणे झाले म्हणजे आपल्या कुलकर्णीसाहेबांच्या डोक्यात माझ्या डोक्याविषयी भलतेच कुतूहल निर्माण होणार, यातही काही संशय नाही. ”

“ आता कसं बोललात ! ” असे म्हणून चिमाक्का हसली. तिला वाटले, झाला आपल्या बा. मा. शास्त्राचा विजय.

पण माझे बोलणे अजून संपलेले नव्हते.

“ पाहू, पाहू बरं का चिमाक्का, आम्हांला सांगणं सोपं आहे. पण तुमचे जे कोण चिमाजीराव येतील त्यांनाही हे सगळे धडे शिकवा मनापासून. अशी व्यक्तिगत दोन-तीन रत्ने झाली म्हणजे समजेल तुमचे ते शास्त्र काय दिवे लावते ते. घोडामैदान जवळच आहे. काय ? ” मी बोलणे पुरे केले.

आणि चिमाजीअप्पा या नावाचा उल्लेख ऐकल्यामुळे म्हणा किंवा कसेही म्हणा,

“ इश !..तुम्ही तरी काय अण्णासाहेब ! ” हे स्त्रियांचे कोणत्याही प्रसंगी कोणालाही निरुत्तर करणारे उत्तर देऊन आपल्या तार्जने टाकलेला चहा कोठपर्यंत आला हे पाहायला ही मुलगी निघून गेली.

माझ्या मुलाची जोडगोळी अजून बेरडासारखी तिथेच उभी होती. अण्णा बाहेर गेल्यावर त्यांच्या कागदांबद्दलचे कुतूहल, मावशीने सांगितलेली युक्ती वापरून कसे पुरे करायचे याबद्दलचा कट त्यांच्या मनात शिजत असावा.

हिची चिमुरडी बहीण काहीही म्हणो, पण तुम्ही मला असे मुळीच म्हणू शकणार नाही की, या पोरान्ते कुतूहल पुरे करण्याचा मी कधीच प्रयत्न केलेला नाही. पण त्यामुळे मुलांच्या ऐवजी माझ्या ज्ञानाच्या मर्यादाच अधिक अगाध आहेत, हे भीषण सत्य माझ्या ध्यानात आले. (तरीही मी सर्व प्रकारची मराठी डायजेस्टे चघळून चघळून माझे ज्ञान सारखे चमच्याचमच्याने वाढवीत असतोच.) उदाहरणार्थ, पाऊस कसा पडतो, रोग्याची शुश्रूषा कशी करतात, गव्हाला कशा प्रकारची जमीन आणि हवापाणी लागते, याविषयीची माहिती माझ्यापेक्षा मीनालाच जास्त आहे, हे दुःखद सत्य तिने आपल्या मातोश्रींच्या उपस्थितीत उजेडात आणले आहे. त्यात आणखी

शाळेच्या अनेक परीक्षांत आपले अण्णाही नापास झालेले होते ही मौलिक माहिती पोराना त्यांच्या आजीकडून एकदा मिळाली तेव्हा तर विचारूच नका.

“आजी, आपले अण्णा इतके ‘ढ’ आहेत तर त्यांना ऑफिसात कसं ग घेतलं?” मीनाने आपल्या आजीला मोठ्या आश्चर्याने विचारले.

“तसं नाही ग पोरी. म्हंजे तसा अण्णा फार हुशार आहे. पुढे सगळ्या परीक्षा पास केल्यान त्यानं. म्हणून घेतला साहेबानं त्याला ऑफिसात.” आजीने साहेबाचे समर्थन केले.

पण हे सगळे मीनाने मोहनलाही नीट समजावून सांगितले. आणि त्यामुळेच अण्णा सारखे परीक्षेत नापास होत असूनही त्यांना ऑफिसात कसे घेतले याचे कोडे पोराना अजून उलगडलेले नाही.

“अण्णा, तुम्ही इतके काटक्युळे का आणि शेजारचे भीमराव इतके लह का?” असा गहन प्रश्न मला एकदा मोहनने विचारला होता.

माझे सर्व शास्त्रीय ज्ञान पणाला लावून मी या चौकस प्रश्नाचे उत्तर दिले. पण त्याचे समाधान होईल तर ते पोर कसले ?

“हात्तिच्या ! त्यात काय आहे रे. अरे, देवानं किनई त्या भीमरावांच्या अंगात खूप हवा भरली आहे. आपण फुग्यात भरतो ना तशी.”

मीनाने त्याची जिज्ञासापूर्ती करण्याचा प्रयत्न केला. तरीही बेड्याचे समाधान झाले नाही.

“होय का हो अण्णा ?” मोहनने मला खात्री करून घेण्यासाठी विचारले.

“होय बरं बाळ... आता जा बघू खेळायला.” असे मी म्हटल्यावर जेव्हा मोहन खेळावयास गेला तेव्हा बरी व्याद टळली म्हणून मी समाधानाचा सुस्कारा सोडला. पण थोड्याच वेळाने चिरंजीव मोठमोठ्यांदा रडत परत आले.

“काय रे बुवा, काय झालं आता तुला ?” मी त्याचे डोळे पुसले.

“किनई अण्णा, ते भीमराव आहेत ना शेजारचे, लह. त्यांना कमी लह करायला मी टाचणी टोचली. तर खाऊ द्यायच्याऐवजी त्यांनी मला मारलंच हो. अं... अं... अं... मी टोचणार जा त्यांना टाचणी. नाही तर आपल्या आईला तरी.” मोहनने रडत रडत सांगितले.

—आणि मी कपाळाला हात लावून खालीच बसलो.

गोष्टी सांगण्याच्या बाबतीतही आमच्या पोरानांची कथा तीच.

म्हणजे तसा मी गोष्टीवेव्हाळ आहे. आणि निदान हा गुण तरी या मुलांच्या दृष्टीने दुर्गुण ठरता कामा नये. पण परिस्थिती तशी आहे खरी. कारण गोष्टी सांगण्याच्या दृष्टीने या पोरान्च्या मते मी अगदी कुचकामी झालो आहे. अर्थात असे पाहिले तर हिच्या आणि आईच्या दृष्टीनेही मी कुचकामीच आहे. परंतु तो मुद्दा प्रस्तुत नाही.

त्याचे असे आहे की, माझा गोष्टींचा साठा वारंवार सांगून संपून गेला आहे, म्हणून पोरे मला 'गोष्ट गोष्ट' म्हणून सतवायला लागली की असा प्रसंग घडतो.

“तुम्ही गिल्ला करणार नसलात तर सांगतो.”

“नाही, नाही, आम्ही गिल्ला करणार नाही. अगदी देवासारखं बसणार.” दोघेही घसे कोरडे करून ओरडतात. जितका आनंद जास्त तितक्या मोठ्यांदा किंचाळायचे असा मुळी त्यांचा नियम आहे. पोरे किंचाळली की त्यांची आई स्वैपाक करता करता मधेच थांबते. घाबऱ्या घाबऱ्या हात पुसत आपल्या लाडक्यांपैकी कोण भाजले, हे पाहायला बाहेर येते. 'आता झाल्या असतील त्यांच्या गोष्टी सुरू.' असे काहीही झालेले नाही, हे पाहून पुटपुटते आणि माझ्याकडे पाहून एक जळजळीत नेत्रकटाक्ष टाकीत आत परत जाते. मी गोष्ट सुरू करतो.

“बरं का, तर काय झालं, एक बैरागी होता ...”

“झालीय, झालीय ही गोष्ट. ही नको, दुसरी—” मीना विंचू डसल्यासारखी ओरडते.

“अण्णा, नाही, झाली नाही. सांगा हीच गोष्ट बैराग्याची ... मिनीटली खापिटली कुठली.” मोहन पाय आपटीत उभा राहतो.

“अण्णा, दुसरी गोष्ट ...”

“नाही अण्णा. ही S S च बैराग्याची.”

“दुसरी ...”

“हीच.”

“दुसरी ...”

“हीच ...”

असे बराच वेळ चालते. बहुधा मारामाऱ्या किंवा रडारड किंवा दोन्ही

एकदम होतात.

“ए गाढवांनो, तुम्हांला गोष्ट ऐकायचीय की नाही? का जाऊ मी आपला इथून?” मी धमकी देतो आणि ही पोरे आपोआप रडाओरडायाच्या किल्ल्या एकदम संपल्यासारखी गप्प बसतात.

त्यातल्या त्यात शहाणपणाचा मार्ग म्हणून मी म्हणतो, “आता मी एकदम नवी गोष्ट सांगणार हां. पळणाऱ्या भोपळ्याची...”

“हां हां...ती नको... म्हंजे ती म्हातारी असते... आणि तिला वाघ भेटतो - नाही. ती मुळीच नको.” दोघेही या वेळी गिळ्या करतात.

मग तिसरी, चौथी, पाचवी, गाणाऱ्या झाडाची, सोन्याच्या हरिणाची, सोनसाखळीची, सगळ्याच गोष्टी त्यांना माहीत असतात.

शेवटी माझेही डोके तापते. आणि “गोष्टबिष्ट काही नाही. चलो, पळो.” म्हणून मी त्यांना पिटाळून लावतो.

“हल् ! अण्णांना काही सुद्धा गोष्ट सांगता येत नाहीत. वार्ईट्ट आहेत...” या बाबतीत मात्र दोघांचेही एकमत होते.

पण सध्या हा गोष्ट सांगण्याचा ताप माझ्याकडे नाही. आता आजी ही आघाडी सांभाळते. कारण अजून तिचा गोष्टींचा स्टॉक संपलेला नाही.

ही एक गोष्ट ‘देवाजीची करुणा’ म्हणून सोडा. पण इतर हजार प्रकारे ही दोन मुलं दैत्यासारखी माझ्यामागे लागतात. सळो की पळो करून सोडतात. बरे, त्यांना अक्कल नाही असे मुळीच नाही हां ! उलट त्यांना जरूरीपेक्षा तिचा अधिकच वाटा मिळाला आहे; आणि त्यामुळेच माझी काळजी अधिक वाढली आहे.

त्या दिवशी मी ऑफिसातून जरा लवकर परत आलो. पाय न वाजविता आलो. म्हटले, हळूच जाऊन मुलांची जरा गंमत करावी.

पण मी जो संवाद ऐकला तो तुम्हीही ऐकला असता तर गंमत खरी कोणाची झाली, हे तुम्हांला कळले असते.

शेजारच्या एकदोन मुलांना घेऊन नवरा-बायकोचा खेळ चालला होता.

“बरं का रे किशा. तू अण्णा झालायस ना ? तू पैसे आणायचेस, आणि सगळं सामान आणायचंस, मला पातळं आणायचीस अन् मी सांगितलेलं ऐकायचंस.” मीनाने शेजारच्या किशाला दरडावले.

“ ठीक आहे बुवा. पण अण्णा झालो म्हणून करतोय मी हे सगळं हां ! ”
किशा खांदी पाडून म्हणाला. क्षणभरात त्याचा चेहरा अधिक बावळट झाला.

“ मग केली नाहीस तू कामं की मी रडणार, ओरडणार. तुला बदडणार. बरं कारे मोहऱ्या. ” खेळातल्या मुलाकडे हिंस्रपणे पाहत मीना म्हणाली.

“ पण बरं का रे किशा ... नाही, अण्णा, तुम्ही आम्हांला खाऊ आणायचा. अन् शिवाय गोष्टी सांगायच्या. ” मोहनने आपल्या खेळातल्या बापाला बजावले.

“ नाही सांगितल्या तर कायरे करशील तू ? ऑँ ? काय करशील ? ”
आपण अण्णाचा ‘ रोल ’ करतो आहोत हे संपूर्णपणे विसरून किशा म्हणाला.

“ बरं का, तुम्हांला असं बोलायचा अधिकार नाही. मीच फक्त तसं बोलायचं. ” आई झालेल्या मीनाने किशाला परत एकदा समजावून सांगितले.

“ गोष्टी सांगितल्या नाहीत तर करशील काय, नाही का ? थांब दाखवतो. ”
असं म्हणून मोहन जो धावला तो एकदम किशाच्या अंगावर लोंबकळला. अन् काय होते आहे, काय नाही हे कळायच्या आतच किशाच्या कानाला तो असा कडकडून चावलायू ! ...

येथे अण्णांनी एक भयंकर किंकाळी मारली आणि ते पळत सुटले. पळत सुटले आणि जे येऊन कोसळले ते दाराआडच्या ‘ खऱ्या ’ अण्णांच्या अंगावरच ...

× × ×

बोला आता, ‘ मुले ही वडिलांचे बाप होत ’ असे साहेबाच्या एका म्हणीत सांगितलेले आहे, त्यात तिळमात्र तरी काही चूक आहे का ?

मी नॉट् आउट पाचशे !

मी माझ्या कादंबऱ्या कशा लिहितो याएवजी त्या मी लिहितोच का, असा काहीसा खवचट प्रश्न मला अनेकांनी विचारला आहे. या प्रश्नाला उत्तर देण्याचे मी आजवर नेहमीच टाळलेलं आहे. खरं म्हणजे या प्रश्नाला माझ्याजवळ उत्तरच नाही. न्हावी हजामती का करतो, धोबी कपडे का फाडतो, किंवा डॉक्टर रोग्यांना ठार का मारतो, असं विचारण्यासारखंच आहे हे. परंतु मी कादंबऱ्या का लिहितो हे सांगण्यापेक्षा त्या मी कशा लिहितो हे सांगणं सोपं आहे. आणि तेच सांगायचं मी योजलं आहे.

मित्रहो ! (मैत्रिणींनो ! रूसू नका. मित्रांमध्ये तुम्हीहि येता.) मी आजवर ५०० (अक्षरी पाचशे फक्त) कादंबऱ्या लिहिल्या. हे मी तुम्हांला निर्लज्जपणानं सांगत नाही, अभिमानानं सांगतो. ' हातचा मळ ' ही मी लिहित असलेली पाचशेएकाव्ही कादंबरी. ही कादंबरी मी ५०१ साबण विकणाऱ्या एका विक्रेत्याच्या प्रेमाभोवती गुंफली आहे. पण हे मी काय सांगू लागलो ? या कादंबरीविषयी मी तुम्हांला नंतर सांगेन. तुमची उत्सुकता वाढीला लावण्याच्या दृष्टीनं हा ५०१ चा उल्लेख पुरे झाला. उत्सुकता निर्माण करण्याचं हे तंत्र मी सगळीकडे सफाईनं वापरलं आहे.

मी पाचशे कादंबऱ्या लिहिल्या, तेव्हा अनेकांनी माझा घाईघाईनं सत्कार

उरकून घेतला. त्या बेठ्यांना असं वाटलं, की सत्कार केल्यावर तरी मी कादंबऱ्या लिहायचा थांबेन. त्यांच्यातला कुत्सितपणा मला समजला. पण मी कसला बध्दतय असल्या सत्कारानं ! सत्काराच्या वेळी मी जे उत्तरादाखल भाषण केलं, त्यातच ' हातचा मळ ' ही कादंबरी लिहायला घेतल्याचं जाहीर करून, मी लोकांच्या तोंडचं पाणी पळवून लावलं. आज मी फक्त ' पाचशे नॉट आउट ' आहे. पण माझं एवढ्यात नाही समाधान झालं. मला ' एक हजार नॉट आउट ' व्हायचं आहे.

मित्रहो ! मी म्हणून पाचशे कादंबऱ्या लिहिल्या. पण तुम्ही जर मला विचाराल, ' कादंबरी लिहिणं हे इतकं सोपं आहे का ? ' तर मी म्हणेन, ' अं हं ! ' आजकाल पाचशे लघुकथा लिहिणारे बरेच लेखक आहेत. पण कादंबरी कुठं आणि कथा कुठं ? कथा लिहिण्यात काहीच दम नाही. माझ्या एका कादंबरीनंतर जे शब्द उरतात, त्यातनंच पाचपंचवीस लघुकथा मी सहज पाडतो. कादंबरी आणि कथा यात फरक केवढा ? कादंबरी म्हणजे गुंतागुंत आली, उकल आली. याउलट आजकालच्या कथांमध्ये या लुंग्या-सुंग्या लेखकांची मजल पहिल्या टप्प्यापर्यंतसुद्धा जात नाही. म्हणजे नुसती गुंतागुंत सुद्धा नाही.—यांच्या कथांत असतो नुसता गुंता ! या गुंत्यातनं बेठ्यांना कधी बाहेरच पडता येत नाही. जरा कुठं निरगाठ बसायला लागली, असा संशय यायच्या आतच या लेकांची कथा संपते. माझ्या लहानपणी चेकॉव्ह नावाचा एक लेखक होऊन गेला. (त्याला ही आजची पोरं फार मानतात.) या चेकॉव्हला गोष्टीच्यापलीकडे काहीही लिहिणं जमलं नाही. कादंबरी लिहायचा त्यानं प्रयत्न केला, तेव्हा सपशेल आपटला विचारा ! आता आला असता माझ्याकडे तर नसतं का शिकवलं मी ? पण रशियन झाला तरी साहेब ना तो ? काळ्या माणसानं यांच्याकडनं सगळं शिकायचं. हे मात्र काळ्या लोकांच्याकडनं काहीही शिकायला तयार नाहीत.

मी कादंबरीकार नसून कारखानदार आहे, असं माझ्याबद्दल कित्येकांनी लिहिलं आहे. लिहोत विचारे. आणि खरं पाहिलं तर त्यांचं तसं काही चुकलंही नाही म्हणा. माझ्या एका भांडवलदार दोस्तानं खिळ्यांचा कारखाना काढला तेव्हा मी त्याला विनोदानं म्हटलं, ' तुझा खिळ्यांचा कारखाना असेल तर मी चुकांचा कारखाना काढीन. ' परवा ५०० व्या

कादंबरीनंतर त्याचं मला अभिनंदनपर पत्र आलं. त्यात तो लिहितो, 'झाल्या त्या चुका होऊन गेल्या. आता यापुढं तरी हा कारखाना बंद कर.' यातला विनोदाचा भाग सोडला तरी मला असं विचारायचं आहे की, महाराष्ट्राला आज चुकांचीही गरज नाही काय? महाराष्ट्राला आज कादंबऱ्यांची गरज नाही काय? दुसरं असं, की कारखानदारी करण्यात वाईट काय आहे? महाराष्ट्र हा उद्योगधंद्यात मागं पडला आहे असं सारखं ओरडायचं, आणि कुणी माझ्यासारखा काही उद्योग करू लागला की, त्याच्या नावानं शंख करायचा, याला काय म्हणावं?

तर मित्रहो! मी आजच्या या लेखामध्ये तुम्हांला कादंबरीलेखनाचं 'यंत्र आणि तंत्र' समजावून सांगणार आहे. यंत्र म्हटलं म्हणून दचकलात ना? त्यात दचकण्यासारखं काय आहे बरं! आजचं युग हे यंत्रयुगच नव्हे काय? शिवाय कादंबरी-लेखनाचं यंत्र झाल्याशिवाय तुम्ही तरी शे-दोनशे कादंबऱ्या कशा लिहू शकणार? आणि यंत्र चालवायचं म्हणजे तंत्र आलंच. आता पटलं ना तुम्हांला 'यंत्र आणि तंत्र' हे नाव किती सार्थ आहे ते?

कादंबरीचं यंत्र बनवण्यासाठी पहिला मंत्र असा की, प्रत्येकानं प्रेम करायला शिकलं पाहिजे. तुम्हांला प्रेम करता येत नसेल तर कादंबरी लिहिण्याचं मनात सुद्धा आणू नका तुम्ही. प्रेम नाही तर कादंबरी नाही, असं माझं महत्वाचं सूत्र आहे. कादंबरी कसलीही असो,—राजकीय असो किंवा सामाजिक असो, भौगोलिक असो अगर प्रादेशिक असो, ग्रामीण असो अगर शहरी असो,—तिला प्रेामध्ये बुचकळून काढलंच पाहिजे. 'गुंतागुंत' हा कादंबरी-लेखनांतला जो एक भाग आहे तो या प्रेमाशिवाय सुळीच जमत नाही असं माझं मत आहे.

प्रेम जुळवून आणणं ही गोष्ट प्रत्यक्षात कितीही अवघड असली तरी कादंबरीत अगदी सोपी असते. नायक-नायिकेचं प्रेम जुळवायचं असं एकदा ठरलं, की अपघात घडवून आणायचा. —लगेच प्रेम जुळतं. आहे काय अन् नाही काय? माझ्या कादंबऱ्यांतून मी अपघातांचा भरपूर उपयोग करून घेतला आहे. इथं मला कोटी करायचा मोह आवरत नाही, आणि असं म्हणावंसं वाटतं की, माझ्या अपघातांवरील प्रेमामुळंच प्रेमाचे अपघात मी घडवून आणू शकलो आहे. लोक अर्थात माझ्या या अपघात-प्रेमाबद्दल माझ्यावर टीका

करतात. ' हा प्रेमळ कादंबरीकार अपघातांवर सुद्धा प्रेम करतो ' असं ते म्हणतात. पण यात मला काहीच चूक वाटत नाही. शिवाय या शहाण्या टीकाकारांना अपघात का आवडत नाहीत हेच मुळी मला कळत नाही. नुसती असेंब्लीतली प्रश्नोत्तरं वाचली तरी कळतं की आपल्या राज्यात सारखे अपघातच होत असतात. मग कादंबरीत अपघात आले म्हणजे हे टीकाकार का बरं नाक मुरडतात ? सारांश, कादंबरीत प्रेम हे आणलंच पाहिजे; पण त्यासाठी हवे तेवढे अपघातही घडवून आणले पाहिजेत. रॉकेटचा अपघात घडून निर्माण झालेलं प्रेम रंगवायची संधी मला अजून मिळाली नाही म्हणून मला किती हुरहूर वाटते. माझ्या पुढच्या कादंबरीच्या नायकाला बहुतेक रॉकेटमधून उड्डाण करावं लागणार असं मला वाटायला लागलं आहे.

प्रेमाच्या बाबतीत एक इशारा इथं माझ्या मित्रांना देऊन ठेवायचा आहे. तो असा की, प्रेमाच्या बाबतीत कधी खोलात शिरायचा प्रयत्नच करू नका. गोत्यात याल. इतकंच काय, कुठल्याच बाबतीत कधी खोलात शिरायचा प्रयत्नच करू नका. उगाच स्वतःच्या डोक्याला त्रास आणि दुसऱ्याच्या डोक्याला कटकट. शरच्चंद्रांनी किंवा हरिभाऊ आपट्यांनी चूक केली ती इथंच. उगाच आपले नायक-नायिकांच्या मनात खोल शिरायचा प्रयत्न करीत असत. या वेळ्या उद्योगामुळे दोघेही फार दुःखी झाले बिचारे. तरुण मित्रहो, तुम्ही असं कधीही करू नका. केलंत तर फार तर टीकाकार तुम्हांला ' प्रत्ययकारी ' कादंबरीकार म्हणतील. पण वाचक मात्र तुमची कादंबरी हातात सुद्धा घेणार नाहीत. मी महाराष्ट्राचा लाडका कादंबरीकार ठरलो तो उगाच नव्हे.

माझ्या प्रेमाला कधीच ' हाइट ' किंवा ' डेपथ ' नसते, अशी माझ्यावर टीका करण्यात येते. पण खरं म्हणजे मी किती कलात्मकतेनं या दोन्ही गोष्टी माझ्या कादंबऱ्यांतनं आणल्या आहेत इकडे कुणीच लक्ष देत नाही. मी धरणावर जी कादंबरी लिहिली आहे ती मुळी सुरुवातीपासूनच केवढ्या ' हाइट ' वर सुरू होते ! शिवाय या कादंबरीच्या नायक-नायिकांना सुद्धा मी वाजवीपेक्षा उंचच उंच केलं आहे. त्यामुळं त्यांच्या प्रेमालाच काय, पण संबंध कादंबरीलाच एक उंची आली आहे. पण आमच्या टेंगू टीकाकारांना

ती कधीच जाणवली नाही. त्याचप्रमाणं 'डेप्य'चंही. खाणीतल्या कामगारांच्या जीवनावर मी जी कादंबरी लिहिली तिच्यात 'खोली' नाही असं कोण म्हणेल ? चक्क हजार हजार फूट खोल उतरून या कादंबरीतल्या नायक-नायिका एकमेकांवर प्रेम करतात. अन् म्हणे तुमच्या कादंबरीला 'डेप्य'च नाही ! काय म्हणावं या टीकाकारांना !

आणखी एक धोक्याचा कंदील मला तुम्हांला दाखवायचा आहे. तो म्हणजे 'जीवन' 'जीवन' म्हणून ऊरबडवा आक्रोश करणारे जे लेखक आहेत त्यांच्यापासून तुम्ही सावध राहा. 'जीवन' या संस्कृत शब्दाचा अर्थ ज्यांना माहीत असेल, त्यांना अशा लेखकांच्या कादंबऱ्या पाणचट का असतात हे सहज कळून येईल. जीवन वगैरे भयंकर गोष्टी कादंबरीत कधीही येता कामा नयेत. या वाबतीतला माझा अनुभव फार कटू आहे. लहानपणी एकदा माझ्या एका शिक्षकांच्या जीवनावर लिहायचा मी प्रयत्न केला आणि त्यातून निष्पन्न काय झालं असेल, तर वाचकांना पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळण्या-एवजी मलाच तो अनुभवावा लागला. साध्या भाषेत म्हणजे मला गुरुजींच्या हातून दोन थोबाडीत खाव्या लागल्या. मित्रहो, खरं सांगतो, की तेव्हापासून मी कधीही जीवनाच्या वाटेला गेलो नाही. आपलं प्रेम बरं की आपलं अपघात बरे. म्हणून मला कुणी विचारलं की 'तुमचं जीवनविषयक तत्त्वज्ञान काय ?' तर मी त्यांना हसून एवढेच म्हणतो की, 'जीवन' मध्ये स्पेशल मिसळ फार चांगली मिळते. एकदा जरूर खाऊन पाहा. '

मराठी भाषेतल्या वर्णनांचा मी 'स्पेशॅलिस्ट' आहे हे तुम्हां सर्वांना माहीत असेलच. काही काही वर्णनांची तर मी पेटंट्स काढली आहेत. आता ही वर्णनं दुसऱ्या कोणालाही वापरता येणार नाहीत. वर्णनांचा एक फार मोठा फायदा म्हणजे त्यामुळे कादंबरीची खूप पानं भरतात. त्यामुळं स्वभाव-दर्शनासारख्या किंचकट विषयात आपल्याला डोकं घालावं लागत नाही. दुसरं असं की, हिशेब हा जिथं जिथं पानांवर केला जातो, तिथं तिथं या निसर्गवर्णनांचा भलताच उपयोग होतो. एखाद्या लहानशा कथेची कादंबरी करणं हे मला या वर्णनांमुळंच शक्य होतं. हे गुपित इथं सांगून टाकायला काही हरकत नाही. बरं, अलीकडे तर मला याबाबत अक्षरशः काहीही त्रास घ्यावा लागत नाही. निरनिराळ्या प्रकारच्या मी वर्णनांच्या फायलीच करून

ठेवल्या आहेत. पमें म्हणून माझी लेखनिका आहे तिला नुसतं सांगितलं, ' इथं एक पावसाळा टाक ', की लगेच ती ' पा ' ची फाईल काढून योग्य ते वर्णन तिथं टाकून देते. ' पा ' प्रमाणंच ' हि ' आणि ' उ ' च्या फायलीही मी केल्या आहेत. त्यामुळं पानं भरून काढायला कसलीच अडचण मला कधी पडत नाही. यामुळं कधी कधी फार मजेदार घोटाळे सुद्धा होतात. उन्हाळ्यात पाऊस पडतो, हिवाळ्यात उकडू लागतं, पण सुदैव असं की, वाचकांच्या हे आजपर्यंत कधीही लक्षात आलेलं नाही. कु. स्तुतिपाठक नावाच्या एका मुलीनं मला लिहिलेलं पत्र मला परवा पमेंनं दाखवलं. त्यात तिने लिहिलं होतं,— " बाप्पांनी आपल्या नव्या 'मोका' या कादंबरीत तर वर्णनांची बहारच उडवून दिली आहे. मला तर कित्येकदा वाटलं की बाप्पांनी निसर्गावर सुद्धा मात केली आहे. तुम्हांला नै का हो असं वाटत ? " प्रत्यक्ष निसर्गावर सुद्धा मात करणारा माझ्यासारखा लेखक कुठं झाला असेल काय ?

माझ्या कादंबऱ्यांत मी केलेला चंद्राचा उपयोग हा स्वतंत्र संशोधनाचा विषय होईल असं मला अनेकदा वाटलेलं आहे. चंद्राचा माझ्याइतका वापर एखाद्या कवीनं सुद्धा क्वचितच केला असेल. नायक-नायिकांच्या मीलनाच्या वेळी तर चांदोबाचा उपयोग मी हटकून केलेला आहे.

— रमाकांतनं वासंतीला आपल्या बाहुपाशात एकत्र केलं आणि तिच्या ओठांवर आपले ओठ टेकले. वासंती त्याच्या छातीवर डोकं टेकीत म्हणाली,

“ धर, मला घट्ट धर. हा आनंद मला अगदी सहन होत नाही. ”

इथवर तुम्ही सुद्धा (माझ्या कादंबरीत पाहून) लिहू शकाल. पण खरं कठीण आहे ते पुढंच. वासंती असं म्हणत असतानाच मी इकडे काय केलं माहीत आहे का ? इतका वेळ ढगाआड लपवलेल्या चंद्राला बाहेर खेचलं, त्याला हसायला लावलं आणि खिडकीतनं आपले हसरे किरण या तरुण प्रेमिकांवर टाकीत मी चंद्राला म्हणायला लावलं,—

“ अरे लब्बाडानो ! तुम्हांला काय वाटलं, मला कळल्याशिवाय राहिल ही तुमची जन्मत ?.. बरं, असू द्या, झालं गेलं विसरून जा आता. आणि नांदा सौख्यभरे बरं का ! ”

आता तुम्हीच सांगा,—चंद्राचा किती फक्कड उपयोग करून मी घेतला ते ! चंद्र थाप्रमाणं नेहमीच अडीअडचणीला माझ्या उपयोगी पडला आहे.

रशियन लोक चंद्रावर जाणार आहेत म्हणे. पण त्याआधी केव्हाच मी चंद्राला हस्तगत करून टाकला आहे हे कुठं त्यांना माहीत आहे ?

निरनिराळ्या प्रकारची वर्णनं करण्यातला माझा हातखंडा पाहून वेळो-वेळी लोकांनी तोंडात बोटां खुपसलेली मी पाहिली आहेत. इतर लेखकांच्यातला एक कमकुवतपणा म्हणजे वर्णनं करायच्या आधी त्यांना त्या त्या सर्व गोष्टी पाहणं आवश्यक वाटतं. माझं वैशिष्ट्य हेच, की मला कधीच अशी जरूरी वाटत नाही. न पाहिलेल्या टेनिस किंवा फुटबॉलच्या सामन्यांची माझी वर्णनं नवशिक्ष्या लेखकांनी अवश्य अभ्यासपूर्वक वाचून पाहण्यासारखी आहेत. मी स्वतः हजर नसलेल्या दिल्लीतल्या एका संगीत मैफलीचं मी केलेलं वर्णन वाचून पमं मला म्हणाली, “अय्या ! काय बाई तरी बाप्पांची वर्णनं करण्याची हातोटी. अगदी गवयानं कानात ठेवलेल्या अत्तराच्या फायापासून तो तबल्यावर होणाऱ्या हातोडीच्या आवाजापोत्तर, आणि गवईंबुवांच्या भयंकर जबड्यापासून तो श्रोत्यांना येणाऱ्या जांभयांपोत्तर हुब्बेहूब सगळी वर्णनं बाप्पांनी केली आहेत !” थोडं अभिमानानं सांगतो, की कल्पनाशक्तीचा इतका विलक्षण उपयोग माझ्याइतका आजपर्यंत फिक्की बॉम्बूनं सुद्धा केला नसेल !

माझ्या कादंबरीतली माणसं फार सुखवस्तू असतात, ती अलिशान बंगल्यात राहत असतात, मोटारीशिवाय ती घराबाहेर सुद्धा पडत नाहीत, ‘पाशा’ आणि ‘टायगर’ नावाची कुत्री सतत त्यांच्या पायांभोवती घोंटाळत असतात, अशी माझ्याविरुद्ध ओरड करण्यात येते. माझ्या नायक-नायिका नेहमीच सुंदर असतात, नायिकांच्या भुवया धनुष्याकृती तर नायकांचे कान शंखाकृती असतात. नायिकांना तर्जनीनं कुठं तरी बसलेली धूळ नाजुकपणं उडविण्याशिवाय काहीही करता येत नाही, आणि या नायिकांना बाहुपाशात घेण्याशिवाय दुसरी काहीही कामं नायकांना करता येत नाहीत, असं माझ्याबद्दल टीकाकारांनी लिहिलेलं आहे. आता या टीकेला मी काय उत्तर देणार ? माझ्या नायक-नायिकाच मुळी अशा वागतात त्याला माझा काय इलाज ? बरं, हे सगळे लोक श्रीमंत आहेत आणि सुखवस्तू आहेत, हा काय त्यांचा दोष आहे की माझा दोष आहे ? कादंबरीतल्या सगळ्यांना एकमेकांवर प्रेम करायला लावायचा माझा जो बाणा आहे तो पुरा करण्याकरिता सर्वच पात्रांना मी देखणी आणि सुंदर करून टाकतो.

माझ्या एका कादंबरीत एकंदर सहा पात्रे असूनही मी त्यांच्यात सात प्रेम-संबंध जुळविले आहेत. ही 'कॉंबिनेशन्स' करणं जमावं यासाठी सर्वांनी दिसायला चांगलं असलं पाहिजे, असा मी आपला नियमच करून टाकला आहे.

माझ्या कादंबऱ्यांत अलीकडे कामुक वर्णनं आणि प्रसंग फार येऊ लागले आहेत, असा टीकाकारांचा दावा आहे. आपल्या वयाकडे पाहून तरी मी सभ्य आणि सौज्वळ लिहावं असं या लोकांचं म्हणणं. पण त्यांना मला हे सांगणं आवश्यक वाटतं की, त्यांनी माझ्या वयाकडे न पाहता माझ्या नायक-नायिकांच्या वयाकडे पाहायला पाहिजे. ही तरुण पोरं असं वागायचीच. आमचं थोडंच ऐकणार आहेत ती ! आणि दुसरं असं की, माझ्या पहिल्या-पहिल्या कादंबऱ्यांतल्या नायक-नायिकांना झालेले मुलगे-मुली याच माझ्या आजच्या नायक-नायिका आहेत. वाढ्यात आईबापांची पोरं त्यांच्यापेक्षाही वाढ्यात होणारच. या कारणामुळंच माझ्या कादंबरीतले तरुण आणि तरुणी जास्त कामुक वाटतात. पण मित्रहो ! त्याला मी जबाबदार नसून या तरुण-तरुणींचे आईबापच जबाबदार आहेत.

हिंदी सिनेमात ज्याप्रमाणं काहीही असले तरी एक डझनभर गाणी आणि अर्धा डझन नाच हे अपरिहार्य असतात, त्याचप्रमाणं माझ्या कादंबऱ्यांत श्रीमंत लोक, त्यांना होणारे अपघात आणि त्यांची प्रेम-प्रकरणं ही अपरिहार्यच असतात. एखाद्या कादंबरीत असं जर नसेल तर माझे वाचक माझ्यावर रागावतात, रागावून मला पत्रं लिहितात. माझ्या काही एजंट्यांच्या मागण्या तर कादंबरीतील प्रेम-प्रकरणांच्या आकड्यांवर अवलंबून असतात.

“ काय बाप्पा, या वेळी किती ? ” ते कुतूहलानं विचारतात.

“ पाच. ” मी म्हणतो.

“ मग पाचशे येऊ द्यात. ”

माझ्या कादंबऱ्यांच्या प्रती विकत घेताना होणारा हा नेहमीचा संवाद आहे.

मी माझ्या कादंबऱ्या कधी लिहितो, असा एक प्रश्न माझ्या असंख्य चहात्यांनी मला विचारलेला आहे. याचं एक उत्तर असं की, काळवेळ यांचा विचार कादंबरी लिहितांना माझ्या मनात कधीच येत नाही. काळवेळच

काय, ताळतंत्राचा विचारसुद्धा माझ्या मनाला कधी शिवत नाही, असं काही लोक म्हणतात. पण त्यात विशेष अर्थ नाही. वरच्या प्रश्नाचं आणखी एक उत्तर असं की, साधारणपणे एखादी चांगली इंग्रजी कादंबरी वाचली की लगेच मी दोनतीन मराठी कादंबऱ्या तरी सहज लिहू शकतो. एका चांगल्या इंग्रजी कादंबरीला तीन 'ओरिजिनल' आणि उत्तम मराठी कादंबऱ्या असं प्रमाण माझ्या बाबतीत मांडायला हरकत नाही. पण साहेब लोकांचं हे ऋण मान्य करूनही मला असं म्हणावंसं वाटतं की, याचं कारण एवढंच की, आम्ही इंग्रजी कादंबऱ्या वाचल्या तरी साहेब लोक मराठी कादंबऱ्या मुळीच वाचीत नाहीत. ते जर माझ्या कादंबऱ्या वाचीत असते तर नक्कीच इंग्रजीत उत्तम कादंबऱ्यांची फार मोठी भर पडली असती. शिवाय इंग्रज लेखक आणि वाचक यांना पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळाला असता तो वेगळाच.

तसा मी साहेबाच्या मुळीच मागं नाही हे मला सहज सिद्ध करून दाखविता येईल. मी पाचशे नॉट आउट झाल्यावर माझ्या चाहत्यांनी 'आज वाचायला काय आहे?' या नावाची स्पर्धा घेतली होती. या स्पर्धेत भाग घेणाऱ्या लोकांत जरी प्रौढ साक्षर स्त्रिया आणि शाळकरी मुलांचाच भरणा होता तरीही मला अभिमानानं असं सांगावंसं वाटतं की, स्पर्धेत माझा नंबर पहिला आला आणि फिक्की बॉम्बा दुसरा आला. शेक्सपियर त्या स्पर्धेत तिसरा आला आणि त्याला फक्त दोन मतं मिळाली. मी स्वतःला आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा कादंबरीकार म्हणवून घेतो हे ज्या टीकाकारांना हास्यास्पद वाटतं त्यांना 'आज वाचायला काय आहे?' या स्पर्धेचा निकाल हे दणदणीत उत्तर आहे.

माझ्या कादंबऱ्यांत राजकारणाला मी एक आगळंच स्थान दिलं आहे. राजकारण आणि प्रेम यांचा फार जवळचा संबंध आहे असं माझं ठाम मत आहे. कारण प्रेमात राजकारण असतं आणि राजकारणात प्रेम असतं. मला राजकारण फार आवडत असलं तरीही प्रेमामध्ये मी त्याची फारशी लुडबूड चालू देत नाही. खऱ्या राजकारणापेक्षा काहीं झालं तरी खरं प्रेम हेच श्रेष्ठ ठरत नाही का? त्यामुळं कितीही गंभीर स्वरूपाचं राजकारण असलं तरी मी त्याला प्रेमाच्या आड येऊ देत नाही.

एक उदाहरणच सांगतो.

गांधीजींच्या मिठाच्या सत्याग्रहावर मी 'मिठी' नावाची कादंबरी लिहिली आहे. या कादंबरीतल्या नायक-नायिकेतील हा संवाद पहा :

“ प्रेमा, मला जाऊ दे. बापूजींच्या आघाडीच्या तुकडीत जाऊन मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतल्याशिवाय माझ्या मनाचं मुळीच समाधान होणार नाही. ”

“ हे काय रे राजू ! मी नाही जा ! माझ्यापेक्षा तुला मिठाची धुद्र चिमूट जास्त मोलाची वाटते ना ? हे रे कसलं तुझं देशप्रेम ? आम्ही नाही जा तुझ्याशी बोलत ! ”

राजूनं प्रेमाला जवळ ओढलं आणि तिचं त्यानं चुंबन घेतलं. आपली मिठी तशीच ठेवून तो म्हणाला, —

“ खरंच प्रेमा, एकीकडे मला मिठाचं प्रेम वाटतं, फार प्रेम वाटतं, पण दुसरीकडे या मिठीचं प्रेम वाटतं. या मिठीकरिता मिठाच्या राशीच्या राशीवर लथ मारावी असं मला वाटतं. ”

“ हो ना ! आणि पप्पा काय म्हणतील ? शिवाय तुला किती पडसं झालं आहे ! कसा सोसेल तुला सत्याग्रह ? ”

“ तेही खरंच की ! बरं मग तू म्हणत असशील तर या वेळी नाही मी सत्याग्रहात भाग घेत. पुढं पाहू कधी तरी पडसं बरं झाल्यावर. ”

“ अरे पण राजू, सत्याग्रहाला जात नसलास तरी बापूजींचं ते गीत म्हणायला काय हरकत आहे ? चल, आपण दोघं मिळून म्हणू या ते ! ”

आपला उजवा हात तिच्या कमरेभोवती लपेटित तो तिच्याबरोबर चालू लागला आणि दोघंही उच्च स्वरात गाऊ लागली, —

‘ झंडा ऊँचा रहे हमारा ... ’

या एकाच उदाहरणावरून प्रेमामध्ये राजकारण आणताना मी किती संयम बाळगतो हे तुमच्या लक्षात येईल.

भारत आणि चीन यांच्या राजकारणाच्या पार्श्वभूमीवर मी जी प्रेमळ कादंबरी लिहिणार आहे, तिच्याविषयी थोडंसं मी आता तुम्हांला शेवटी सांगायचं ठरविलं आहे.

चंदू नांवाचा एक पुण्याचा तरुण तिबेटमध्ये गेलेला असतो. तिथं त्याला अर्थातच एक अपघात होतो आणि चिंग या चिनी मुलीची आणि त्याची

ओळख होते. साहाजिकच ओळखीतून प्रेम निर्माण होतं. चंदू तिला प्रेमानं चिंगू म्हणू लागतो. 'हिंदी-चिनी भाई भाई' या घोषणेऐवजी 'हिंदी चिनी नवरा-बायको' अशी नवी घोषणा चंदू बनवतो. पण तेवढ्यात तिबेट-वर चीनची सत्ता येते आणि भारत-चीन संबंध बिघडतात. पण म्हणून काय झालं? चंदू आणि चिंगू यांच्या प्रेमाला ते मुळीच अडवू शकत नाहीत. फार तर त्यांच्यावर दोन-चार किरकोळ संकटं येतात तेवढीच काय ती. मग ती दोघं तिबेटातून भारतात पळून येतात. हेही काही फारसं अवघड नसतं. कारण दलाई-लामा नुकताच या मार्गानं पळून आलेला असतो. भारतात आल्यानंतर त्या दोघांचं चिरमीलन होतं. आणि आपल्याला लवकरच होणाऱ्या मुलाचं नाव वॅंग लुंग टेवावं की राजीव टेवावं याबद्दल त्यांचं प्रेमाचं भांडण चालू असतानाच कादंबरी संपते.

या कादंबरीत मी चौ आणि नेहरू यांच्या भेटीचा, चिनी खाद्यपदार्थांचा, तसंच चिंगूच्या नकट्या नाकाचा फारच कौशल्यानं उपयोग केला आहे. शिवाय तिबेटच्या छायाचित्रांवरून चीनची प्रत्यक्ष बहारदार वर्णनं मी केली आहेत. माझ्या नेहमीच्या एटदार शैलीत लिहिलेली ही कादंबरी बरेच दिवस पुस्तकरूपानं प्रसिद्ध होणार नाही. म्हणून ती माझ्या मासिकात येईल तेव्हाच वाचण्याशिवाय तुम्हांला गत्यंतर राहिलेलं नाही. याच धर्तीवर पाकिस्तानच्या राजकारणाच्या पार्श्वभूमीवरसुद्धा मला एक कादंबरी लिहायची आहे. शिवाय युनोवरही मला एक कादंबरी हाणायची आहे. पण आजच तुम्हांला तिच्याबद्दल सांगून तुमच्या उत्सुकतेला जास्त ताण देणं मला प्रशस्त वाटत नाही. म्हणून आज इतकंच.

मी माझ्या कादंबऱ्या लिहितोच का, या प्रश्नाला उत्तर देण्याचं मी टाळतो असं सुरुवातीला मी म्हटलं आहे. पण आता ते उत्तर देऊन टाकावं असं मी ठरविलं आहे. उत्तर असं की, हा प्रश्नच बरोबर नाही. कारण माझ्या कादंबऱ्या मुळी मी लिहीतच नाही.

—माझी लेखनिका पॅम त्या लिहीत असते.

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळमत.

अनुक्रम ३८८६५ वि: निबंध

क्रमांक १५८५ नोंद दि: २७/६५

४

कथेची गोष्ट

गोष्ट लिहिणे ही एक अत्यंत सोपी गोष्ट आहे. गोष्टी कशा लिहाव्या याबद्दलची गाड्डेच मुळी बाजारात मिळतात. ती नीट वाचली की संपादक सहन करू शकतील अशा गोष्टी सहज लिहिता येतात. बहुसंख्य वाचकांनाही अशा गोष्टी आवडतात, आणि तशा गोष्टी असलेली मासिके वाचून प्रत्यही हजारो लोक झोपी जात असतात. म्हणजे झोपेच्या गोळ्यांवरचा खर्चही या गोष्टी-मुळे वाचतो हा यांचा आणखी एक फायदा.

गोष्टी सगळ्यांना समजतात. तेव्हातांबोळ्यांना सुद्धा समजतात, हेच त्यांचे यश असे सामान्य लेखक-वाचकांना वाटत असते. पण गंमत अशी की, हेच त्यांचे खरे अपयश असते. 'गोष्ट' या वाङ्मयप्रकारातला आणखी एक दोष म्हणजे तिच्यात घटना असतात, तिला सुरुवात, मध्य, शेवट इत्यादी असतात. गोष्ट समजण्याचे अपयश यातूनच निर्माण होते, हे कित्येक होतकरू लेखकांच्या लक्षात सुद्धा येत नाही.

असे अडाणी लोक कथा या वाङ्मयप्रकाराबद्दल नाके मुरडतात, यात आश्चर्य नाही. या विचार्यांना कथा लिहिणे हा काय प्रकार आहे हे कधीच समजलेले नसते. ही एक काही वेगळीच भानगड आहे एवढे मात्र काहींना कधी कधी जाणवते हे खरे. या अडाण्यांच्या माहितीकरिता येथे हे सांगितलेले

बरे की, कथा ही खरोखरच एक भानगड असते. ही साधणे हे बहुतेकांना जमत नाही, कारण भानगड साधणे हे मुळी येरागवाळाचे काम नव्हेच. अशा होतकरू अज्ञानांकरिता 'कथा' म्हणजे काय हे समजावून सांगण्याचा प्रयत्न आम्ही येथे करणार आहोत.

कथा दोन प्रकारच्या असतात. बायांच्या आणि बुवांच्या. म्हणजे बायांनी लिहिलेल्या आणि बुवांनी लिहिलेल्या. कथा लिहू शकणाऱ्या समर्थ बाया मराठीत (सुदैवाने) बोटंवर मोजण्याइतक्या कमी असल्या तरी मराठीतील बाई-कथांवर पुरेसे संशोधन झालेले नाही हे कट्ट सत्य आहे. (बायांच्या नावावर बुवांनी लिहिलेल्या कथांचा विचार येथे कर्तव्य नाही.) बाई-कथा या सामान्यतः पाहिल्यास बायकी असतात. इतक्या बायकी की, त्यात कठोर व्यंजने शोधू जाता सापडायची नाहीत. हुरहूर, थरथर यांसारख्या शब्दांचे सडे अशा कथांतून इतस्ततः पडलेले असतात. या कथांतले नायक रडवेल्या तोंडाचे असतात आणि नायिका जवळ जवळ रडतच असतात. (त्या रडत नसतात तेव्हा डोळे पुसत असतात!) साध्या-साध्या गोष्टींचे या प्राण्यांना इतके दुःख होत असते, की त्यांची कोणालाही कीवच यावी. पण इतके असते म्हणून या कथांना तुम्ही भावनाप्रधान गोष्टी म्हणाल तर ती फार मोठी चूक होईल बरे का! त्यांना संयत शैलीने लिहिलेल्या नेटक्या कथा असे म्हणणेच भाग आहे. या बायकी कथांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे यांतील नायक-नायिकांपासून यच्चयावत सगळे लोक सारखे हरवत असतात. हरवतात आणि सापडतात, सापडतात आणि हरवतात अशी आपली यांची गंमत चालू असते. शिवाय 'टिंबे' हा प्रकार या बायकी कथांतून फारच 'पॉवरफुली' वापरलेला असतो.

तुम्हांला आपले वाटेल की या बायांना काही आठवत नाही, लिहायचे जमत नाही म्हणून ही टिंबे सांडली आहेत. तसे म्हणणे ही मोठीच चूक होईल. कारण सांगितले ना, की या बाया समर्थ असतात म्हणून. बाई-कथा आणि बुवा-कथा यांत महत्त्वाचे साम्य हे की दोन्ही प्रकारच्या कथा सहसा कोणालाच कळत नाहीत. लिहिणाऱ्या बाई-बुवांना त्या कळत नाहीत ही तर या कथांची खरी गंमत.

पण या बायांचा विचार येथेच थांबविलेला बरा. (खरे म्हणजे बायांचा

फार विचार करणे हेच मुळी बरोबर नाही.) बुवा-लेखकांचा विचार हा आपल्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. बुवांच्या कथांतही खूपच गंमती आढळतात. सूचकता हे या कथांचे भले मोठे वैशिष्ट्य. म्हणजे त्या इतक्या सूचक असतात की, मोठमोठ्या रहस्यकथाकारांनी या कथा वाचून लाजेने माना खाली घातल्या आहेत. कारण यांतून सांगितलेले असते फार थोडे आणि सुचविलेले मात्र असते खूपच. ताकावर लोण्याचा गोळा तरंगताना दिसतो त्यापेक्षा त्याचा न दिसणारा भाग जसा किती तरी मोठा असतो ना, त्यातलाच हा प्रकार आहे. आता ही तुम्हांला समजेल अशी उपमा मी दिली ही माझी फारच मोठी चूक झाली. कारण तुम्हांला जी सहज समजली, ती उपमाच होऊ शकत नाही मुळी. असो. ही सूचकता इतकी असते की, त्यामुळे एकेका कथेचे पाच पाच, सहा सहा अर्थ होऊ शकतात. संपादकमहाशयांना वाटणारा एक, लेखकाला म्हणजे कथाकाराला वाटणारा एक आणि साक्षेपी वाचकांना वाटणारे आणखी तीन-चार. शिवाय 'खरा' अर्थ वेगळाच. या प्रकारामुळे गोंधळ निर्माण होतो असे तुम्ही म्हणाल. म्हणा बापडे. पण यातली खरी गोष्ट अशी की, हा गोंधळ हेच या कथांचे सौंदर्य असते. जितका गोंधळ जास्त तितके सौंदर्य जास्त ! आहे की नाही गंमत ! कित्येकदा असे होते की, कथेचा अर्थ खुद्द कथाकारालासुद्धा माहीत नसतो. इतका तो गुप्त असतो. तो शोधून काढणे हे एखाद्या नावाजलेल्या 'शायडी'ला सुद्धा जमणे शक्य नाही.

कथाकार हा विलक्षण संयमी पुरुष असतो. म्हणजे इतका संयमी की तो सहसा काही लिहीतच नाही. लिहिणे म्हणजेच संयम सोडणे. कधी कधी वाचकांवर मेहेरबानी म्हणून तो इतका उग्र संयम करीत नाही. पण तरीही वर्षाकाठी एखादी कथा लिहिली लिहिली नाही नाही यापलीकडे मात्र नाही. दोन म्हणजे अगदी डोक्यावरून पाणी. एका श्रेष्ठ कथाकाराची अशी गोष्ट सांगतात की, त्याच्या सर्व कथांचे, त्याच्या सर्वोत्कृष्ट आणि निवडक कथांचे, आणि अखिल मराठी भाषेतील उत्तम कथांचे पुस्तक म्हणजे त्याच्या कथांचे निघालेले एकमेव पुस्तक. याला म्हणतात संयम. संयम म्हणजे काय थट्टा आहे काय ? या लेखकाला कोणी तरी एकदा विचारले, 'काय, किती लिहिले ?' त्याने पाच बोटे दाखविली. नंतर चार महिन्यांनी विचारले, तेव्हा त्याने तीन

बोटे दाखविली, मग परत दोन महिन्यांनी विचारले तेव्हा 'काही नाही' म्हणून नुसतीच मान हलविली. हे काय गौडबंगाल आहे ? याचा अर्थ असा की, त्याने प्रथम पाच शब्द लिहिले होते. नंतर चार महिन्यांत तीन वाक्ये लिहून झाली आणि नंतरच्या दोन महिन्यांनी त्याने तीच दोन वाक्ये खोडून टाकली. सारांश हे गौडबंगाल नाही. असामान्य संयमाचे हे उदाहरण आहे.

कथाकाराची आणखी एक गंमत ही की, तो ज्या उपमा वापरतो त्या उपमा नसतातच मुळी. त्यांना प्रतिमा म्हणायचे असते. कथाकार लिहितो ती ज्याप्रमाणे कधीच गोष्ट नसते, नेहमीच कथा असते तसेच हेही आहे. कथाकार हा नेहमी अपरिहार्यतेने लिहित असतो. त्यामुळे त्यांना अश्लील असे काही लिहिताच येत नाही. (शिवाय ही पडली संयमी माणसे !) किंवा असे म्हणता येईल की, या लोकांनी अश्लील लिहिले असे जरी आपल्याला वाटले तरी ते अश्लील नसतेच मुळी. कारण ते अपरिहार्यतेनेच अश्लील लिहितात. याला कोण काय करणार ? आपण एक साधे उदाहरण घेऊ. म्हणजे काय की चावट लिहिणारे जे लोक असतात ते नायिकांच्या अनावृत शरीरांची वर्णनेच आपली मिटक्या मारीत लिहित सुटतात. (असे झाले म्हणजे अश्लीलमार्तंड वगैरे लोक आपले सोटे परजीत त्यांच्या मागे लागतात. त्यात त्यांची तरी काय चूक !) पण कथाकाराला असल्या गोष्टी मनात आणूनही करता येत नाहीत. म्हणजे मौज अशी की, यांचा चावटपणा, यांनी मारलेल्या मिटक्या हे सगळेच अपरिहार्य असते. शिवाय अश्लील लिहिणे हे जिथे अपरिहार्यच असते तिथे या लोकांनी तरी काय करावे ? तसेच दिवाळी अंक ही सुद्धा एक अपरिहार्य घटनाच असते आणि या अंकासाठी लिहिणे हे सुद्धा तितकेच अपरिहार्य.

अपरिहार्य हा शब्द आपण येथे वापरला त्याचा अर्थ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. अपरिहार्य म्हणजे ज्या गोष्टी कथाकारांना टाळता येत नाहीत त्या. येथे 'टाळता येणे' यापेक्षा 'कथाकारांना' हे जास्त महत्त्वाचे आहे. उगाच आपल्या एखाद्या अलबत्या-गलबत्याने अपरिहार्यतेच्या गप्पा मारण्यात अर्थ नाही. सारांश, आपल्याला असे म्हणता येईल की, कथाकार जे जे लिहितो ते ते अपरिहार्य असते आणि गोष्टवाला जे जे लिहितो ते ते टाळता येण्यासारखे असते. पहिल्याच्या बाबतीत सगळेच अपरिहार्य.

दुसऱ्याच्या बाबतीत अपरिहार्य असे काहीही नाही. अर्थात गोष्टवाले लेखक जिवंत असणे हीच एक अपरिहार्य गोष्ट आहे त्याला इलाज नाही. असो. आता ही चर्चा थांबविणे आणि प्रत्यक्ष कथालेखन म्हणजे काय असते हे समजून घेणे अपरिहार्य ठरावे.

कथेसाठी आवश्यक गोष्ट म्हणजे 'अनुभव.' हा अनुभव म्हणजे एक अजब चीज असते. अनुभव हा अनुभव नसतो असे म्हटले तर ते तुम्हांला समजणे अवघड जाईल. म्हणून हे स्पष्ट केलेले बरे की, हा अनुभव वेगळा आणि नोकराचाकरीचा अनुभव वेगळा. या अनुभवाचे एक वैशिष्ट्य असे की, तो घेण्यासाठी कुठेही जावे लागत नाही. घरबसल्याच तो आपल्याला घेता येतो. अनुभवासाठी प्रवास वगैरे करावा लागतो, प्रत्यक्ष कुठे जावे लागते या समजुती अत्यंत वेडगळ आहेत. आणि तिच्यामुळे 'मी मी' म्हणणारे लोक सुद्धा फसले आहेत. खरे अनुभवी कथाकार हे कधीही घराबाहेर पडत नाहीत. फार फार तर ते खुर्चीवर बसण्याऐवजी आरामखुर्चीत बसतील. कमाल म्हणजे जमिनीवर बसतील. पण यापलीकडे नाही. मात्र हे काम सोपे असले तरी प्रत्यक्ष अनुभव घेणे ही फार कठीण गोष्ट आहे. तो नीट घेता आला नाही तर परिस्थिती चमत्कारिक होते. म्हणजे आपण अनुभव घेण्या-ऐवजी अनुभवच आपणास घेऊन टाकतो.

अनुभव एकदा घेतला की पुढचे काम म्हणजे त्याला व्यवस्थित घाळसायचा. असे समर्थपणे केले म्हणजे जे रसायन तयार होते त्याला 'अनुभूती' असे म्हणतात. यानंतरचे काम त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे व त्यामुळेच जास्त अवघड. ते म्हणजे हा प्रकार वाचकांना देण्याचे. चार पैसे उचलून देणे एक वेळ सोपे, पण ही अनुभूती देणे नको असे काही समर्थ कथाकारांनी म्हटलेले आहे. अनुभवांचे कथेत रूपांतर करण्यासाठी लागणारे साहित्य असे :

एक : काय द्यायचे आणि काय द्यायचे नाही या विचारामुळे विलक्षण गोंधळलेला, हरवलेला कथाकार. (वि. सू. : कथाकार जितका जास्त हरवलेला तितकी कथा अधिक गहिरी होत असते.)

दोन : छटाक अनुभव.

तीन : नवटाक चहा, (नसल्यास पाणी चालते.)

चार : टाक.

- पाच : मुकटा (शक्य तितका. जुना चट्ट्यापट्ट्याचा चोळणा वर्ज्य मानावा.)
 सहा : शाई (म्हणजे शाईच. कारण कथाकार रक्ताने लिहीत नसतो.
 मंद रंग बरे, भडकपणा नको.), कागद, लिफाफा, तिकिटे.
 सात : वेळ पहाटेची. (रात्रीची वेळ त्याज्य. धो. सू. : रात्रीच्या वेळी
 चट्ट्यापट्ट्यांचा चोळणा घालून लिहिल्यास प्रत्ययकारी कथेची
 अश्लील गोष्ट होते.)
 आठ : माफक प्रमाणात मराठी शब्द. क्रियापदे नसल्यास चालतील.
 नऊ : संयम (बेस्ट क्वालिटी), नेटकेपणा (कपड्यांचा नव्हे, कलेचा.)
 दहा : सव्वा पावशेर प्रतिमा (रूपके नकोत.) बायांसाठी सव्वा किलो
 टिंबे. (वजन मोजून घ्यावे.)
 अकरा : लेखनकाल. एक वर्ष. अधिक शंकराचार्यांकडील संस्कारास
 लागणारा वेळ. (अमर्याद)
 बारा : कथेतील वातावरण : धूसर, अस्पष्ट. (यामुळे सूचकता व गहिरे-
 पणा (!) हे गुण येतात.)
 तेरा : मन-शुचिर्भूत, यासाठी धूप जाळावा. शंकराचार्यांचा अंगारा
 लावल्यास गुण ताबडतोब.

कथा लिहून झाल्यावर ती पाकिटात घालावी. सुवाच्य अक्षरात 'साक्षेपी' हे संपादकाचे नाव लिहावे. तिकीट लावून पाकीट पोस्टात टाकावे. पोस्टातही सोवळ्यानेच जावे. पोस्टपेटीला नमस्कार करावा. (नमस्कार करताना भडकपणा टाळावा.) मग घरी येऊन सोवळे बदलावे. यानंतर संपादक महाराज 'साक्षेपी' यांचे पत्र येईपर्यंत किंवा निदान आठवडाभर गुरुचरित्राचा पाठ करावा असे एका तज्ज्ञ कथाकाराचे म्हणणे आहे.

हे सगळे करण्याचे कारण असे की, कथा जेव्हा लिहून होते तेव्हा खरे म्हणजे ती मुळीच संपत नाही. उलट तिथेच ती सुरू होते अशी गंमत आहे. खरे तर यापुढेच तिच्यावर सगळे संस्कार व्हावयाचे असतात. 'समाप्त' असे लिहून रेष मारली म्हणजे जी संपते ती गोष्ट, कथा नव्हे, हे प्रत्येक होतकरू कथाकाराने लक्षात ठेवले पाहिजे.

साक्षेपींच्या हापिसात कथा बिचकत बिचकत प्रवेश करते. बिचकणे हाच तिच्यावर होणारा पहिला संस्कार. संपादक मंडळातले लोक आपापल्या

पातळीप्रमाणे उच्चनीच आसनावर बसलेले असतात आणि फक्त आपापल्या पातळीचेच वाचणे त्यांना सोसते. एखादी 'गोष्ट' जर का वरच्या पातळीच्या संपादकाने वाचली तर खलास. म्हणजे गोष्ट नव्हे; ती तर खलासच असते. संपादकांचे सांगितले. त्यांना लगेच 'अनीझी' होते. अशा वेळी त्यांची तब्येत जर का बिघडली तर गाडी रळावर येता येता नाकी नऊ येतात. शंकराचार्य ऊर्फ साक्षेपींची व्यथा (त्यांच्या बरे नसण्याला दुःख म्हणत नाहीत) लवकर बरी होण्याचे एक कारण म्हणजे व्यथेतही यांनी बाळगलेला साक्षेप.

असा काही प्रकार होऊ नये म्हणून गोष्टीविष्टी वर पाठविल्याच जात नाहीत. खालच्या पातळीवरच त्यांचा निकाल लागतो. पण एवढे मात्र खरे की, काही समर्थ्यांची गोष्ट सोडली (समर्थ म्हणजे समर्थ कथाकार, रामदास-स्वामी नव्हेत) तर इतरांच्या कथांत काही ना काही हुकलेले, चुकलेले, खटकलेले असे असतेच. यासाठी एक तक्ताच असतो छापलेला. त्यात भराभर शेरे मारले जातात. असा तक्ता सोबत जिज्ञासूंच्या माहितीकरिता देण्यात येत आहे. (तक्त्याबद्दलची स्पष्टीकरणे आमची.)

(अ) 'भॅटर' चे स्वरूप-

(१) कथा, गोष्ट,

(२) बरी, बरी (च)

'चांगली' असा प्रकारच येथे नसतो, हे अज्ञानी ध्यानात घ्यावे. 'बरी' म्हणजे अगदी कळस झाला. बहुतेक कथा बऱ्या (च) असतात. शिवाय 'साक्षेपी' याबद्दल प्रत्यक्ष बोलत काहीच नाहीत. त्यांचे वाचन चाळू असता खालच्या पातळीवरचे संपादक सारखे टक लावून त्यांच्याकडे पाहात असतात. साक्षेपींच्या कपाळावरील आठ्या आणि त्यांची हलणारी मान यांकडे त्यांचे लक्ष असते. आठ्या जास्त येणे वाईट, उलट मान जितकी हललेल तितके चांगले. (एकदा 'साक्षेपींची' मान संबंध वर्तुळात हलली तेव्हा छोटे संपादक अक्षरशः 'हलले'. काही तरी विलक्षण प्रत्ययकारी 'साक्षेपी' ना दिसले असे या बिचाऱ्याला वाटले होते. पण तसे काहीच नव्हते. रस्त्यावर कसला तरी आवाज झाला तिकडे ते पाहात होते!)

(आ) रिपेरीचे स्वरूप :-

- (क) : कललेली । बाजू- उजवी अगर डावी.
 (था) : आकार । पसरट / विस्कटलेला
 (का) : रेषा । अस्पष्ट / धूसर
 (रा) : टोक । आहे / नाही
 (चा) : आशय । घन / पातळ. गच्च / विरळ.
 (नि) : नेम । हुकला / लागला / लागला, पण मर्मभेद नाही.
 (का) : अर्थ । समजतो / अर्धवट समजतो / समजत नाही.
 (ल) : पोत । नेटका / सैल

रिपेरीच्या स्वरूपाच्या मुद्यांना आकड्यांऐवजी अक्षरे दिली आहेत. ती ओळीने वाचली असता ' क-था-का-रा-चा नि-का-ल ' कसा लागतो हे कळावे.

(इ) कुठे पाठविली ?—

- (रि) कललेल्या कथा ' इंजेनर ' कडे पाठविल्या जातात. त्या किती अंशात कललेल्या आहेत हे ठरवून तो त्याप्रमाणे त्या परत नीट कशा उभ्या करता येतील याबद्दल ' टिप्पणी ' करतो.
 (पे) आकारासंबंधीच्या दुरुस्त्या ' आकार-खाते ' सुचविते. हे लोक कात्री घेऊन बसलेले असतात, शिवाय विस्कटलेल्या कथा शिवण्या-साठी सुईदोरा, पसरलेल्या कथा दुरुस्त करण्यासाठीही आवश्यक ती यंत्रसामग्री यांच्याजवळ असते.
 (रिं) रेषा. दुरुस्तीखात्यात कुंचलेवाले कारागीर असतात. ते आपल्या कुंचल्यांनी मंद रंगात काम करून रेषा स्पष्ट करतात. (भडक रंग ' साक्षेर्पीना ' आवडत नाहीत. त्यामुळे हे काम नाजूक हाताने करावे लागते.)
 (ग) टोक करणाऱ्या खात्यातले लोक धार लावलेले चाकू घेऊन बसलेले असतात. जेव्हा हे टोके करीत नाहीत तेव्हा धार लावीत असतात. टोक लावल्यावर मुले ज्याप्रमाणे ते गालावर टोचून पाहतात त्याप्रमाणे टोक आणलेली गोष्ट साक्षेर्पीना टोचून पाहतात.
 (चे) ' आशय ' दुरुस्ती खात्यात सिमेंटची पोती, वाळू, चुना इत्यादी

आशयधन पदार्थ घेतलेले लोक असतात. पातळ आशय ते घट्ट करू शकतात. आशय फारच घन असेल तर पाण्याचे एकदोन शितोडे उडवून तो बेताचा करण्यात येतो. पाणी फार लागत नाही.

(खा) नेमखात्यात नेमबाज लोक प्रॅक्टिस करीत असतात. एकमेकांवर सारखा नेम घेत राहणे हेच त्यांचे काम असते. उत्तम वाचक असल्यामुळे आपल्याला कुठल्या कथेचा नेम लागू शकेल हे ते बरोबर सांगू शकतात.

(ते) पोतासंबंधीच्या दुरुस्त्या बांधणी खाते करते. पोत सैल असल्यास उभे आडवे दोरे टाकून ताणून घेण्याचे काम इथे होते.

कथा रिपेरिंगची ही सात वेगवेगळी खाती आहेत असा कोणाचा गैर-समज होण्याचा संभव आहे. पण तो बरोबर नाही हे आकड्यांऐवजी जी अक्षरे दिली आहेत ती जुळवून वाचली असता लक्षात येईल. 'रि-पे-रिंग-चे खाते' एकच असते आणि एकाच टेबलावर बसून एकच व्यक्ती हे काम करीत असते.

'समजणाऱ्या' कथा ताबडतोब परत पाठविल्या जातात. त्यात दुरुस्त करण्यासारखे काहीच नसते. अर्धवट समजणाऱ्यांच्या बाबतीत काही आशा असते. त्या पूर्ण न समजता येण्यासारख्या करणे हे काम एकंदरीत अवघडच. पण प्रयत्नाने तेही जमते. शैलीच्या बाबतीतला एक मुद्दा असा की, ती नुस्तीच 'स्मार्ट' असून चालत नाही. शैली म्हणजे कथा नव्हे. कथा प्रत्ययकारी पाहिजे. साक्षेपीची मान हल्लेले असे 'प्रत्ययकारी' तीत काही तरी हवेच. (खिडकीबाहेरील आवाज नाही.)

'साक्षेपी' च्या हपीसात विध्यर्थाचे फार महत्त्व असते, कारण ते नेहमी विध्यर्थातच बोलत असतात. एखादी कथा त्यांना क्वचित इतकी आवडते, इतकी आवडते की 'आवडावी असे' उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाल्याचीही काही उदाहरणे आहेत. धाकटे संपादक तर कधी कधी संयम सोडून चांगल्या कथेबद्दल 'वाजावी' असेही म्हणून जातात. पण विशेषतः 'कथा चांगली वाटावी' असा विध्यर्थ जेव्हा तयार होतो तेव्हा नवथर कथालेखक घोटाल्यात पडवा. कारण कथा 'वाटणे' हाही रिपेरीचाच एक प्रकार असतो असा त्याचा गैरसमज होतो.

आणखी एक गोष्ट सांगायची नजरचुकीने राहून गेली. (ही नजरचूक खटकावी) ती अशी की, कोणीही ' विनोदी ' कथा लिहिण्याच्या भानगडीत पडू नये, आणि भानगडीत पडल्यास ती ' साक्षेर्पी ' कडे पाठविण्याच्या फंदात पडू नये. आपल्याला कित्येकदा जे लेखन विनोदी वाटते ते विनोदीच नसते हे वेगळे. पण विनोदी असल्यास ती कथा नसते हे आणखी ! याचे मुख्य कारण हे की, ' हसणे ' हा भडक प्रकार साक्षेर्पीच्या प्रकृतीला सोसत नाही. विनोदी लेखन वाचायचे म्हणजे साक्षेपाने, संयमाने हसणे आले. खरे म्हणजे हे नेहमीच त्यांना साधावे. पण हसण्यातला भडकपणा त्यांना मानवत नाही. एकंदरीत संकोचच फार. पोट धरधरून हसणे हे तर लहानपणीही कोणी कधी पाहिलेले नाही. सारांश, विनोद हा कथाकाराने वर्ज्य करावा.

रिपेरिंगसाठी कथा परत आली की ती लिहायला लागला त्यापेक्षा अधिक वेळ घालवून ती परत लिहायची. परत पूर्वीची ती उत्कंठा, हुरहूर, थरथर, इ. इ. या वेळी थोड्या कमी एवढेच काय ते ! रुळलेल्या कथाकारांचे वैशिष्ट्य हे की, ते रिपेरिंगच्या वगैरे भानगडीत बिलकुल पडत नाहीत. फक्त आठेक दिवस कथा ठेवून घेऊन नंतर तीच परत पाठवतात. फक्त ' सूचना-प्रमाणे रिपेरिंग केले आहे ' एवढे मात्र ते कळवतात. तांबडतोब अर्थातच ' येत्या अंकात जावी...या दुरुस्त स्वरूपात बरी वाटावी ' असे पत्र येते.

मग कथा छापली जाते. कित्येकदा ती मुळापेक्षा पुफात अधिक बरी वाटते. कित्येकदा ती पूर्वीपेक्षा अधिक हरवल्याचे जाणवते. पण ते कसेही असो, यथावकाश पहिली तारीख येते आणि आश्चर्य की, एका सुप्रसिद्ध विनोदकाराने म्हटल्याप्रमाणे एखाद्या सामान्य गोष्टीप्रमाणे कथा सुद्धा मासिकाच्या प्रत्येक कॉपीत छापली जाते. अगदी पाचशे प्रती असल्या तरी प्रत्येकीत.

कथा छापून आली तरी तिचा प्रवास पूर्ण झाला असे नव्हे. रिपेरिंगचे काम चालू असतानाच प्रसिद्धी खाते आपल्या कामाला लागलेले असते. कचेरीतून शब्द घेऊन कोणी तरी ' एक्सप्रेस ' सुटतो. XX-बाईची कथा वाजावी ' ' XX बुवांची कथा चढली आहे. तीही इतर कथांच्या पसाऱ्यात हरवू नये ' अद्या विध्यर्थी कुजबुजीतून प्रचंड घोषणा सुरू होतात. पुढे घोषणात पुरेसा साक्षेप, संयम उरत नाही. प्रथम दोन तीन, नंतर तीन चार

आणि कमाल म्हणजे शेवटी सातआठ लोक मोठमोठ्यांदा चौकाचौकातून बोलताना आढळू लागतात. बोलबाला खूपच होतो. शेवटी अखिल महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत चार-पाचशे लोकांच्या कानांवर ही हकीकत जाते. अंक प्रसिद्ध होताच त्यावर साक्षेपी रसिकांच्या नेटकऱ्या उड्या पडतात आणि पाचशेच्या पाचशे प्रती हातोहात खलास होतात. कचेरीत पत्रांवर पत्रे, फोनवर फोन येत राहतात.

साक्षेपींना शेवटी कुणी तरी म्हणते,

“×× कथा ‘ग्रेट’ आहे बरे का !”

साक्षेपींचे प्रथम तिकडे लक्ष नसते. मग ते संयमपूर्वक आपली मान वर करतात.

“असं का ! हं, ती कथा म्हणता होय? मी अजून वाचली नाही” असं ते म्हणतात. म्हणतांना उजव्या हाताच्या बोटांनी टेबलावर ताल धरलेला असतो. हे फक्त पाच ते दहा सेकंद चालते.

मग साक्षेपी परत लेखणी हातात घेतात आणि ताज्या टपालाने आलेल्या कथांचे रिपोरिंगचे काम करायला सुरुवात करतात.

कथाकाराला आपल्या कथेचे यश (आणि अपयशही) जाणवलेले असतेच. तोही ताज्या दमाने, नव्या उत्साहाने कामाला लागतो.

यानंतर सुमारे वर्ष जाते. आणि मग एका गहिऱ्या पहाटे कथाकार उठतात. नेटके सोवळे नेसतात. आणि आणखी एक ‘आगळी’ कथा लिहिण्यासाठी पेन्सिलीला संयमाने टोक करू लागतात.

—अशी ही कथेची गोष्ट !

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.
 अनुक्रम ३५६५ वि: निबंध
 क्रमांक १५८५ को वि: ३/१५६५

नाटक कसे बसते !

आमच्या अळूवाडीत दर वर्षी गणेशोत्सव मोठ्या थाटा-माटाने साजरा होतो. नाटक हे त्या उत्सवाचे प्रमुख आकर्षण. काय वाटेल ते झाले, वाटेल तितक्या अडचणी आल्या, तरी नाटक हे झालेच पाहिजे ! नाटकाचे नाव निघताच 'नारायणराव' म्हणून गहिवरणारी काही पोक्त मंडळी अजून आमच्या चाळीत जीव धरून आहेत. 'भावड्या', 'गणा' अशा अगदी परिचयातल्या नावाने ते भाऊराव कोल्हटकर आणि गणपतराव जोशी या नटांचा उल्लेख करतात. 'हल्ली कुणाला नाटके लिहिता येत नाहीत आणि कुणी लिहिली तरी आजच्या पोराना ती बसविता येत नाहीत !' इथे परत नारायणरावांचा उल्लेख होऊन उसासे टाकण्यात येतात. हल्ली स्त्रियांची कामे स्त्रियाच करतात हे या लोकांना पसंत नाही. नारायणरावांचा 'ठसका' या पोरींना कुटून येणार ?...

ते काहीही असले नाटकाशिवाय मजा नाही. नाटक हे सिनेमापेक्षा किती तरी पर्दानी श्रेष्ठ वाटते. आणि आता तर सरकारनेच नाटकांना उचलून धरायचे ठरविले आहे ! नाटक बसविलेच पाहिजे. पण नाटक बसविणार कोण ? आजपर्यंतचा अनुभव जमेस असल्यामुळे हे काम हातात ध्यायला कुणी धजावत नाही.

पण यंदा हा प्रश्न तितकासा अवघड वाटत नाही. तिसऱ्या मजल्यावरच्या सातव्या गाळ्यात ' डी. गंगाराम ' (याचे खरे नाव गंगाराम डोईफोडे असे आहे,) ही वल्ली नव्याने रहायला आली आहे. डी. गंगाराम हा स्वतःला सवाई ' हिचकॉक् ' समजतो. इंडियन दिग्दर्शकांना काडीइतकीही अक्कल नव्हती, नाही व नसेल असे त्याचे प्रांजल मत आहे. अर्थात स्वतः डी. गंगाराम याला अपवाद, हे निराळे सांगायला नको. चित्रपटसृष्टीबरोबरच नाट्यसृष्टीतही डी. गंगाराम सारख्याच तेजाने तळपतो आहे. ' पायाचा दगड ', ' म्हशीची शिंगे ', ' विजापुरादन ' ही त्याची काही प्रसिद्ध नाटके. त्यांतील ' पायाचा दगड ' हे नाटक फार गाजले. गंगारामाने ते स्वतः लिहून स्वतः दिग्दर्शित करून स्वतःच त्यातील मुख्य भूमिकाही केली होती. तेव्हापासून तो स्वतःला ' डी. गंगाराम, पायाचा दगड फेम ' असे म्हणवून घेतो. असा लायक माणूस हाताशी असताना समस्त अळूवाडीच्या गणेशोत्सवातील नाटकासाठी डायरेक्टर म्हणून त्याला बोलावणे हे स्वाभाविकच ठरते.

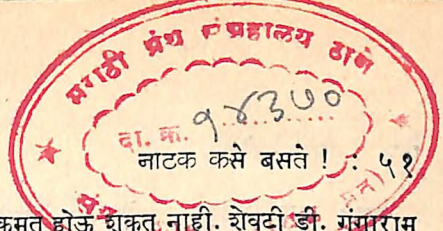
डी. गंगाराम अळूवाडीतल्या चाळीत रहायला आल्यापासून बहुधा घरातच दिसतो. ' प्रोड्यूसर ' शी भांडण असल्यामुळे एकदा सेट सोडून तो जो आला तो परत गेलेला नाही. (असे तो म्हणतो.) ' एक प्रोड्यूसर गेला तर असे छपन्न येतील ', (हिचकॉक्लाहि सुरुवातीला कुणीच विचारत नसे,) असा त्याचा आत्मविश्वास आहे.

डी. गंगारामाला विनंती करण्यात येते. आपण फार ' विझी ' असल्याचा बहाणा करूनही शेवटी ही कामगिरी तो स्वीकारतो. नाटकाची निवड आपल्यावरच सोपवावी, असे गंगाराम म्हणतो. पण त्याकरिता मीटिंग बोलावणे हेच सर्वांना अधिक इष्ट वाटते.

मीटिंग रात्री साडेनवाला डायरेक्टरसाहेबांच्या खोलीत भरते. चाळीतले आणि आसपासचे बरेच दुट्टाचार्य उपस्थित होतात. बाळाराव भिडे येतात. हे आमच्या वाडीच्या हिंदुसभेचे अध्यक्ष आहेत. यांना ' बाळासाहेब ' म्हटलेले खपत नाही. अप्पासाहेब गोखले येतात. हे स्वतःला ' गोखलेजी ' म्हणवून घेतात. हे वाडीच्या काँग्रेस शाखेचे अध्यक्ष आहेत. याशिवाय साथी करकरे, भाई भिसे इत्यादी किरकोळ पुढारीही येतात. ' नारायणरावां 'चे

चहातेही जमतात. इतर म्हातारीकोतारी मंडळी जमते. नवमतवादी तरुणही येतात. गंगारामाची बाहेरची खोली एवढ्या मंडळींना पुरत नाही. बाहेरच्या गॅलरीतसुद्धा लोक दाटीवाटीने उभे राहतात.

“ नाटकच करायचें ऽ तर मग ‘सौभद्र’ कां ऽ नकां ऽ ? ” नाकात बोलणारे म्हसकर कोकणी ठसक्यात विचारतात. पण ही जुनी नाटके म्हटली म्हणजे गाण्याचा प्रश्न येतो आणि ‘नारायणरावां’ची आठवणही येते. मागे देशपांड्यांची सुभी गाऊन ‘सौभद्रां’त काम करित असे; पण ती खरोखरच अर्जुनाबरोबर (हा म्युनिसिपालिटींत कारकून होता) पळून गेली ! तेव्हापासून ‘सौभद्रां’त अर्जुनाचे काम करण्यास तरी कोणी धजावत नाही ! ‘सौभद्र’, ‘रुक्मिणी-स्वयंवर’, ‘विद्याहरण’ ही पौराणिक नाटके चर्चेतच ‘पडतात.’ शिवाय डी. गंगाराम ‘असली नाटके आम्ही डायरेक्ट करित नसतो’ असे चक्रे सांगून टाकतो. बाळाराव भिडे यांचे मत ‘बेवंदशाही’ हे नाटक बसवावे असे असते. तरुणपणी त्यांनी त्या नाटकात संभाजीची भूमिका केलेली होती. ती त्यांच्या कुटुंबाने त्यावेळी पाहिलेली नसल्यामुळे, ‘याचि देही याचि डोळा’ ती त्याला (म्हणजे तिला) पहाता यावी, अशी बाळारावांची इच्छा आहे. पण ‘बेवंदशाही’ केल्यास चाळीचा रखवालदार काळूमिया याच्या भावना दुखावतील, असे गोखलेजींचे स्पष्ट मत पडते. काँग्रेसच्या चळवळीवर ‘सत्याग्रह’ हे नाटक गोखलेजींनी स्वतः लिहिलेले आहे. त्याच्या दोन (सफा पडलेल्या) प्रयोगानंतर ‘यंदा तिसरा प्रयोग करावा’ असा गोखलेजींचा मानस आहे. पण त्याला बाळाराव भिडे, भाई भिसे आणि साथी करकरे सगळेच कसून विरोध करतात. भाई भिसे तर “हा गोखलेजींचा ‘सत्याग्रह’ नसून ‘सत्ताग्रह’ आहे” अशी लाल कोटी करण्यासही कमी करित नाहीत. बाळारावांनी या नाटकाचे पडलेले दोन्ही प्रयोग पाहिलेले असल्यामुळे ते म्हणतात, “हा सत्याग्रह नसला तरी हट्टाग्रह नक्कीच आहे !” यावर एक शेंबडे पोर कोपण्यातून टाळ्या वाजविते. त्याबरोबर अनेकजण टाळ्या वाजवितात. काहीजण शिट्ट्या वाजवितात आणि थोडा वेळ गोंधळाचे वातावरण निर्माण होते. गोखलेजी आपल्या विरोधकांकडे तीव्र नेत्रकटाक्ष टाकून गप्प बसतात. भवभूतीप्रमाणेच आपलीही किंमत लोकांना कालांतराने कळून येईल, असेच त्यांना खात्रीने वाटत असावे.

नाटक कुठले करावे यावर एकमत होऊ शकत नाही. शेवटी डी. गंगाराम यांच्या सूचनेवरून 'म्हशीची शिंगे' हे त्यांनी स्वतः लिहिलेले नाटकच प्रयोगासाठी पसंत होते. सुदैवाने 'म्हशीची शिंगे' अजून कोणीच पाहिलेली नाहीत. कदाचित् नाटक पसंत होण्याचे कारण हेच असावे. नाटकाच्या तालमी लवकर सुरू व्हाव्यात आणि नाटकासाठी निवडलेल्या पात्रांनी दिग्दर्शकांना जास्तीत जास्त सहकार्य द्यावे, असा ठराव सर्वानुमते पसार होतो.

यानंतर पात्रयोजनेचा प्रश्न येतो. नायक, नायिका, खलनायक, खलनायिका, नायिकेचा बाप ही महत्त्वाची पात्रे आणि आणखी तीन-चार पात्रे मिळून सातआठ जणांची आवश्यकता असते. बाळाराव भिड्यांचा पुत्र बापू नायकाच्या भूमिकेसाठी बिनविरोध निवडला जातो. कारण ते काम करायला दुसरा कोणीच तयार नसतो. नायिकेचे काम करण्यास कोणीच तयार होत नाही. शेवटी डी. गंगाराम स्वतःच 'स्त्रीपार्टी' होण्याचे ठरवितो. खलनायिकेच्या कामासाठी जोश्यांची गंगू मारूनमुट्कून तयार होते. (या विचारीचे लग्नच जमत नाही. त्यामुळे या ना त्या प्रकाराने 'उपवधू' तरुणांच्या सतत नजरेत रहाण्याचा तिचा प्रयत्न आहे.) नायिकेचा बाप 'भाऊसाहेब रेडे' या पात्राच्या भूमिकेसाठी काका जोगळेकर तयार होतात. खलनायकाची कामे करण्यात पटाईत असलेला रंग्या कुलकर्णी हा नाटकाचा 'प्राण' बनतो! याचे डोळे सदा तारवटलेले आणि केस पिंजारलेले असतात. हा जेव्हा पान खात नसतो तेव्हा विड्या फुंकीत असतो, आणि विड्या फुंकीत नसतो तेव्हा पान खात असतो. यानंतर इतर चिह्न पात्रांचीही निवड होते.

तालमीची पहिली रात्र येते. दिग्दर्शक आणि नायिका ही जोडकामे करणारे डी. गंगाराम हजर होतात. ते सगळ्यांना नाटकाची कथा समजावून सांगतात. गिरणी-मालक आणि मजूर यांच्यातील झगड्यावर आधारलेले हे कथानक आहे. भांडवलवाल्यांची अस्त्रे म्हणजेच 'म्हशीची शिंगे'. या कथानकाला गिरणीमालकाची मुलगी आणि मजूर यांच्यांतल्या क्रांतिकारक प्रेमाचे ठराविक उपकथानकही आहे. खरे म्हणजे हेच मुख्य कथानक. कारण तीन अंकांतले सव्वादोन अंक हेच प्रेमप्रकरण चालू आहे. पार्श्वभूमी मात्र नेहमी गिरणी आहे आणि पार्श्वसंगीत गिरणीचा भोंगा आहे.

प्रथम बापू भिडेल्या त्याचे काम समजावून सांगण्यात येते. बापू हा कुठल्याशा शाळेत पी. टी.चा मास्तर आहे. शिवाय तो होमगार्ड सुद्धा आहे. साधे बोलताना सुद्धा तो खड्या आवाजात ओरडत असतो. नाटकाच्या बाबतीत त्याने आपल्या वडिलांचे बेबंदशाहीतले संभाजीचे काम आदर्श मानलेले आहे. नायिकेशी करायचे प्रेमसंवादही तो संभाजीच्या आवेशातच म्हणतो. डी. गंगाराम या प्रकाराने स्तंभित होऊन जातो. संभाजीचे वेड बापूच्या डोक्यातून जाता जात नाही. बापूची अडचणही समजण्यासारखी असते. नायिकेचे काम करणाऱ्या गंगारामाचा हात हातांत घेऊन काव्यमय (किंवा कसलीही) भाषा बोलणारच कशी ? अडचण बरोबर आहे, पण त्याला काहीच इलाज नाही. खलनायिकेचे काम करणारी जोश्यांची गंगू नायिका होत नाही, हे काय कमी आहे ?

रेड्यांचे काम करणारे काका जोगळेकर आयत्या वेळी 'येत नाही' असा निरोप पाठवितात. त्याबरोबर डी. गंगाराम इतर सर्व पात्रांसह त्यांच्या बिऱ्हाडी जाऊन हजर होतो. 'नाटक संगीत नाही हे आपल्याला मुळीच पसंत नाही' अशी सबब काका जोगळेकर पुढे करतात. नाटक गद्य आहे हे तर या थेरड्याला आधीच सांगितलेले होते. मग आता हा निष्कारण का भाव खातो आहे ?...पण रेड्यांशिवाय 'म्हशीची शिंगे' होणार कशी ? कांहीतरी तोड काढलीच पाहिजे. शेवटी 'गिरणी-गीत' ही गंगारामाने केलेली कविता तो नाटकात घालण्याचे ठरवितो. गंगू जोशी आपल्या गोड गळ्यावर गिरणी-गीत बसविण्याची लाजतलाजत कबुली देते. पेटीवर ती अधूनमधून गाते; पण पेटीचाच आवाज जास्त मोठा येत असल्यामुळे तिच्या गळ्याची खरी कल्पना कुणालाच नाही. गंगारामाच्या मतेसुद्धा 'तिला गळा आहे', एवढीच गोष्ट निर्विवाद आहे. पण परत नाइलाज होतो. गंगूकडून गाणे ऐकून घेण्यासाठी काहीही करून मन घट्ट केलेच पाहिजे.

गंगाराम कबूल होतो. पण काका जोगळेकरांची नकाराची मान हलतच रहाते आणि मग पोल्यातून मांजर बाहेर पडते ! - गाणे पाहिजे एवढीच काकांची अट नाही, तर ते त्यांना स्वतःला असले पाहिजे असा त्यांचा हट्ट आहे. आता आली का पंचाईत ? यालाही इलाज नाही. होऊन जाऊ दे. दुःमहीच म्हणा गाणे. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी त्या रेड्यांच्या तोंडून वेद वदविले;

आपण या रेड्याच्या तोंडून गाणे म्हणवून घेऊ !

काका जोगळेकर तर तयार झाले, पण हे काय ? गंगू जोशी एवढ्यात कुठे फरारी झाली ? घरून मध्येच बोलावणे आल्यामुळे ती घरी गेलेली असते. परत सगळे लटांबर घेऊन गंगाराम तिच्या घरी हजर होतो. तिथे निराळाच बाका प्रसंग 'आ' वासून उभा आहे ! गंगूची धाकटी बहीण बगी हिलाही नाटकात काम करण्याची हौस आहे, आणि 'गंगूताई काम करणार तर मीच का नाही ?' असा तिचा खडा सवाल आहे. बगी ही आईवडिलांची लाडकी मुलगी आहे. 'बगीला काम नसेल तर गंगूच मुळी कामाला येत नाही,' असे तिचे आईवडील साफ बजावतात. झाले ! आता या कार्टीला काम कुठून द्यायचे ? नाटकातली कामे आधीच वाटून टाकलेली आहेत. शेवटी तिच्याकरिता एखाद्या 'वधाऱ्या' पात्राची योजना करायला गंगारामाला तयार व्हावे लागते. हे जाहीर होताच बगीने सुरू केलेले तारसप्तकातील आलाप बंद होतात. आणि गंगूही आनंदाने त्यातल्या त्यात उजळ दिसू लागते.

राहता राहिला खलनायकाचे काम करणारा रंग्या कुलकर्णी. तो कामासाठी सदैव तयारच असतो. खरे म्हणजे रात्र झाली की त्याचा दिवस उजाडतो. त्यामुळे तो खलनायकाच्या भूमिकेत 'लाइफ' ओतणार आहे. 'लाइफ ओतणे' म्हणजे त्याला पाण्याची बादली ओतण्याइतके सोपे वाटते ! पण डी. गंगारामाला रंग्याच्या कामाबद्दल खात्री नाही. खलनायकाऐवजी एखाद्या किरकोळ कम्युनिस्ट पुढाऱ्याची भूमिका त्याला शोभावी. खलनायकाची पल्लेदार वाक्ये बोलताबोलताच रंग्याला खोकल्याची अनिवार्य उबळ येते. डोळ्यात क्रूरपणाच्या पाण्याऐवजी खरे पाणी खेळू लागते, आणि त्याच्या छातीत ठोसा लगावण्याऐवजी पाठीवरून प्रेमळपणे हात फिरविण्याची वेळ नायकावर येते. पण यालाही कुणाचाच इलाज नाही. नाटक हे झालेच पाहिजे, आणि नाटक म्हटले म्हणजे त्यात खलनायकही असलाच पाहिजे.

मुख्य नट, नटी, एक्स्ट्रांचू यांचा संच तर जमला. डी. गंगारामाच्या बिन्हाडात तालमी होऊ लागतात. गणेशोत्सव अवघ्या पंधरा दिवसांवर येऊन ठेपतो. नाटक बसविण्याखेरीज, इतर सगळा संच जमविण्याचे कामसुद्धा डी. गंगारामालाच करावे लागते. फक्त स्टेजशिवाय दुसरे काहीच तयार नसते. पडदे आणणे, निरनिराळ्या पात्रांकरिता लागणारे कपडे, दागिने

आणणे, हे सगळे गंगारामानेच करायचे असे ठरलेले असते. त्यालाही माघार घेणे पसंत नाही. कसेही झाले तरी 'म्हशीची शिंगे' हे त्याचे स्वतःचे अपत्य. ते रंगभूमीवर आणण्याची संधी तो थोडीच दवडणार !

स्त्री-पार्टीसाठी दागिने आणि कपडे आणायचे ते अक्कासाहेब मिरासदार यांच्याकडून. कुठल्याशा सरदार घराण्यात अक्कासाहेबांचे वडील हुजरे होते. पण त्या मात्र स्वतःला सरदारकन्याच समजतात. कपडे देताना त्या नेहमी घासाधीस करतात, नाही म्हणतात, वायदे करतात. शेवटी गंगाराम कंटाळतो. मग अक्कासाहेबांच्या पुष्ट्यातल्या वारूबाई कळवितात की, "अक्कासाहेबांचे कपडे आणि दागिने घालून सगळे लोक मिरवतात मात्र, पण त्यांचे नाव संबंध उत्सवात कुठेच येत नाही. यंदा तसेच होणार असेल तर साफ सांगते, अक्कासाहेब कपडे आणि दागिने देणार नाहीत !"

काय पाहिजे तरी काय या बयेला ? अक्कासाहेबांना त्यांच्या औदार्याबद्दल त्यांचे आभार मानायला हवे आहेत. अलीकडे त्या महिलामंडळात जातात. तिथे त्यांनी दिलेल्या लहानसहान देणग्यांबद्दल त्यांचे जाहीर आभार मानण्यात येतात. मग इथे चाळीच्या गणेशोत्सवातच ते का नकोत ? हात्तिच्या ! एवढेच ना ? ज्या गंगारामाने नाटकासाठी इतक्या भानगडी केल्या, त्याला हे अवघड आहे होय ? नाटकाच्या नांदीतच सूत्रधाराच्या तोंडी अक्कासाहेबांच्या आभारप्रदर्शक शब्दांची एक ओळ घुसडून देऊ म्हणजे झाले !

अक्कासाहेबांनी इतकी खिटखिट केली हे ऐकून चाळीतल्या बायकांना फार राग येतो. मेले येऊनजाऊन खोष्ट्या मोत्यांचे तर दागिने ! त्याला कशाला हो एवढे अर्जव आणि विनंत्या ? मेलीला खोष्ट्या श्रीमंतीचा टेंभाच फार हो !... पण गंगाराम म्हणतो, असेना का, दागिने आणि कपडे तर मिळाले !

चाळीच्या गणेशोत्सवाचे अध्यक्ष डॉ. तुरतुरे हेही तालमीला हजर राहू लागतात. या गृहस्थांना सदैव थंडी वाजत असते आणि सर्दीही झालेली असते. त्यामुळे हे नेहमी कानटोपी घालून हिंडत असतात. अध्यक्ष असल्यामुळे सर्वाधिकार त्यांच्या हातात आहेत. त्यामुळे नाटकाचे तंत्र आणि मंत्र त्यांना एकदम कळू लागले आहे. डॉ. तुरतुरे बहुधा काम वगैरे काही करीत नाहीत; तरी अध्यक्ष होणे त्यांना आवडते. वास्तविक असले उद्योग करण्यापेक्षा

त्यांनी औषधे खलण्याचा धंदा केलेलाच बरा, असे खूप लोकांचे प्रामाणिक मत आहे. पण त्यांची आपल्याविषयीची सदिच्छा लक्षात घेऊनच की काय, डॉ. तुरतुरे औषधे खलून आपल्या हितचिंतकांच्या जिवावर उठायला तयार नाहीत. डॉ. तुरतुरे इकडून तिकडे जातात, तिकडून दुसरीकडे जातात. काम करण्याच्या खूप गप्पा मारतात. आपण नसलो तर गणेशोत्सव होणे शक्यच नाही, असा त्यांचा आत्मविश्वास आहे. काम मात्र ते काहीच करीत नाहीत. गंगाराम त्यांच्यावर पडदे आणण्याची कामगिरी सोपवितो. तांबडतोब ते ' हो ' म्हणतात आणि लगेच विसरूनही जातात. पण आपली एक मोठीच जबाबदारी कमी झाली म्हणून गंगाराम समाधानाचा सुस्कारा सोडतो.

गणेशोत्सवाचा दिवस उजाडतो. नाटकाची रात्र येते, आणि डॉ. तुर-तुप्यांना एकदम पडद्यांची आठवण होते. गिरणीचे चित्र असलेला पडदा ! आता कुठून आणायचा तो ? डॉ. तुरतुरे तर साफ विसरून गेले होते त्याबद्दल. विसरल्याची आठवण होताच ते तुरतुरत गंगारामाकडे जातात. गंगाराम कपाळाला हात लावतो. तो तरी काय करणार ! ' रंजू 'च्या कामासाठी तयार व्हायला त्याला (शक्य तितकी) गुळगुळीत दाढी करणे आवश्यक असते. शिवाय इतरांचेही ठाकठीक झाले आहे की नाही हे त्याला पहायचे असते. आता आयत्या वेळी पडदे कुठून आणणार ? आणि तेमुद्धा गिरणीचे दृश्य असलेले . . . तालमीच्या वेळी नेहमी गंगारामाच्या खोलीतला पाण्याचा बंब हा गिरणी म्हणून मानला जात असे. आता आजही तो बंबच रंग-भूमीवर आणण्याखेरीज गत्यंतर नसते. डॉ. तुरतुरे कानटोपी सावरीत निघून जातात. गंगाराम त्यांना शिव्यांची लाखोली वाहतो.

रात्रीचे नऊ वाजतात. नाटकाची वेळ होते. गणेशोत्सवाकरिता उभारलेला मंडप चिकार भरतो. सगळेच लोक जमतात. म्हातारेकोतारे, तरुण नि प्रौढ स्त्रीपुरुष, लहान पोरेसोरे सगळीजण येतात. निरनिराळ्या ठिकाणी मोक्याच्या जागा पकडून बसतात. सगळीकडे आनंदीआनंद असतो, उत्साह असतो, उत्सुकता असते. चाळीच्या लोकांचे, चाळीच्या लोकांकरिता, चाळीच्या लोकांकडून नाटक व्हावयाचे असते. त्यामुळे एवढी उत्सुकता आणि एवढा उत्साह ही असणारच. नाटकाच्या तीन घंटा होतात. पडदा ओढला जातो; पण तो जागचा हालतच नाही. शेवटी पडदा ओढणारा, दातओठ खाऊन

शिव्या देत पडदा (म्हणजेच आयत्या वेळी पडद्याऐवजी टांगण्यात आलेले जाजम) हाताने दूर करतो.

गणेशोत्सवाचे मुख्य पाहुणे रसिकलालशेट, अध्यक्ष डॉ. तुरतुरे आणि चाळीतील समस्त प्रजाजन यांच्यासमोर डी. गंगारामलिखित, दिग्दर्शित आणि कृत नाटकाचा प्रयोग सुरू होतो. मंगलाचरणात (जे मुद्दाम अक्कासाहेबांकरिता रचावेच लागते) विघ्नहर्त्या गजाननाबरोबर रसिकलालशेट, डॉ. तुरतुरे आणि अर्थात् अक्कासाहेब यांचा उल्लेख होतो.

नाटक सुरू होते. नायकाच्या वेघातला बापू भिडे प्रवेश करतो. गिरणी-ऐवजी ठेवण्यात आलेल्या बंबाकडे बोट दाखवून तो म्हणतो,—

“ या गिरणीकडे पाहिलं म्हणजे सारं अंग कसं पेटून निघतं ! (याच वेळी त्याला विडी पेटवायची आठवण होते. लगेच तो विडी पेटवितो. जळती विडी हे कामगार-पुढाप्यांच्या जळत्या हृदयाचे प्रतीक आहे)... भयंकर पेटून निघतं ! जळू लागतं ! (आवाज चढू लागतो.) वाटतं, या गिरणीलाच आग लावावी म्हणजे हृदयात भडकलेली ही आग शांत होईल...पण काय करू ? काय करू ? करू की मरू ? (हॅम्लेटलासुद्धा इथे खेचलेला दिसतो ! या ठिकाणी आवाज चढतोच आहे.) रंजू, तुझी आठवण झाली म्हणजे पेटणारी आग नाहीशी होऊन फुलणारी बाग तयार होते ! (या वेळी आवाज टीपेला चढतो. लोक टाळ्या वाजवितात. सतत चढ्या आवाजात बोलल्यामुळे बापूचा जीव कासावीस झाला आहे. पण आज तो थोडाच ऐकणार ? ऐकण्याच्या मनःस्थितीतच तो नाही.) रंजू ! रंजू ! रंजू !...” (बापू ओरडतो.)

या वेळी समोरच्या बाजूने खरे म्हणजे नायिकेच्या वेघातल्या गंगारामाने प्रवेश करायला पाहिजे; पण गंगाराम मुळीच दिसत नाही. काय करावे ? बापूला मुळीच समजत नाही. गोंधळून जाऊन तो “ रंजू ! रंजू ! रंजू ! ” असे ओरडतो. रंजू स्टेजवर आलेली नाही, हे मागे उभ्या असलेल्या प्रॉम्टरला साहीत नाही. तो बापूला पुढची वाक्ये सांगू लागतो. ही वाक्ये म्हणायची की नाही ? म्हटली तरी पंचाईत, न म्हटली तरी पंचाईत ! पण न म्हणून चालत नाही. प्रॉम्टर पुढची वाक्ये सारखी सांगत रहातो. शेवटी बापूला

तीही ओरडून टाकावी लागतात.

... “रंजू, तुझा हा कोमल हात हातात घेतला (‘हात कुठं आहे?’ प्रेक्षकांतून कौणीतरी चिरकते!) म्हणजे वाटतं की, कामगारां- साठी अनेकदा मरावं आणि तुझ्यासाठी अनेकदा जन्म घ्यावा...”

या सगळ्या प्रकारात काहीतरी गोंधळ आहे, हे एव्हांना सुज्ञ प्रेक्षकांच्या ध्यानात येते. टाळ्या, शिट्ट्या, आरोळ्या सुरू होतात. बापू भांबावून थांबतो. काय करावे हे त्याला सुचत नाही. नाटकात काम करायची ही आपली पहिलीच वेळ आणि त्या वेळी इतके अपशकुन, एवढे अपयश ? हा गाढव गंगाराम कुठे अडमडला कुणास टाऊक ? बापूला वाटते, तो आता समोर दिसला तर त्याचा हात धरण्याऐवजी गळा दाबावा.

... अरे पण हो ! त्यांत गंगारामाचा फारसा दोष नाही. गंमत अशी झाली की, गंगाराम आपल्या प्रवेशाची तयारी करीत असतानाच त्याला कळले की, गंगू जोशीचे लग्न जमविण्यासाठी तिला दाखवायला तिच्या वडिलांनी रातोरात गावाला न्यायचा घाट घातला आहे. आपला अपमान झाल्यामुळे नाटक पाडायचे, असा निश्चय केलेले गोखलेजी आतून तिच्या वडिलांना फूस देत आहेत. ‘आपल्याला या नव्या स्थळाची माहिती असून ते लोक सनातनी आहेत आणि त्यांना मुलगी नाटकात नाचलेली मुळीच आवडणार नाही,’ अशी ते आणखी भर घालतात. गंगूसारख्या मुलींची लग्न जुळण्याची संधी काही वारंवार येत नाही. गंगूचेही काहीच म्हणणे नसते. एवीतिवी लग्न जुळविण्यासाठीच ती नाटकात काम करीत होती ना ?...

गंगाराम गंगूच्या वडिलांच्या अक्षरशः पाया पडतो. त्यांना ‘जोशी-साहेब’ सुद्धा म्हणतो; पण त्याचा नाइलाज होतो. जोशीबुवा रामशास्त्र्या-प्रमाणे आज एकाएकी एकवचनी झाले आहेत. गंगाराम कपाळावर हात मारतो. आता नाटकाचा चांगलाच बोऱ्या वाजला. कारण बापू आणि गंगाराम (रंजू) यांच्या प्रवेशानंतर लगेच गंगूचा प्रवेश होता. छे: छे: ! आता कसले नाटक अन् कसले काय ! खेळ खलास !

जोश्यांच्या घरातून गंगाराम मागच्या दाराने स्टेजपाशी येतो. काही तरी सबब सांगून नाटक बंद केले पाहिजे... काही तरी केलेच पाहिजे. स्टेजच्या एका बाजूला उभा राहून तो बाहेर दृष्टी टाकतो. सर्वात पुढे डॉक्टर तुरतुरे

बसलेले आहेत. प्रवेश पुढे चालू होत नाही, म्हणून ते चुळबुळत आहेत असे दिसते.

गंगाराम स्टेजवर प्रवेश करतो. समोर बापू बापुडवाणा चेहरा करून 'करावे का मरावे?' या विचारात उभा आहे. गंगारामाला पहाताच त्याचा कोलमडलेला उत्साह धडपडून उठू पहातो; पण-पण गंगाराम त्याला काही न बोलण्याविषयी खून करतो.

सराईत थाटाने लोकांकडे वळून गंगाराम उभा राहतो. आणि म्हणतो, "लोक हो!"... प्रेक्षकात चालू असलेली गडबड थोडी कमी होते. (रंजू बापूशी बोलण्याऐवजी भाषण काय करते आहे?) याच सुमारास गंगारामाचे लक्ष डॉ. तुरतुर्यांच्या बाजूला जाते.

तोबा तोबा! इन्शाल्ला! अरे, हा तर रसिकलालशेट! 'आर्. शेट प्रॉडक्शन्स' चा मालक. हे कसे काय झाले? भाऊसाहेब मोप्यांच्या ऐवजी हा रसिकलाल कशाला इथे तडफडला?... आयत्या वेळी भाऊसाहेब येऊ शकले नाहीत, म्हणून थाला धरून आणावे लागले हे गंगारामाला काय माहीत?... त्याची विचाऱ्याची अक्षरशः दातखिळी बसली आहे. 'लोक हो' यापुढे एकही शब्द त्याच्या तोंडून उमटत नाही. आता मात्र प्रेक्षकात चांगलाच गोंधळ माजतो. टाळ्या, शिड्या, आरडाओरड सगळेच एकदम सुरू होते.

डॉ. तुरतुरे तुरतुरत स्टेजवर चढतात, आणि गंगारामाला काहीतरी विचारतात. पण गंगारामाच्या तोंडून 'त्' आणि 'प्' याशिवाय काहीच बाहेर पडत नाही. त्याचे लक्ष तुरतुर्यांच्या मागोमाग आलेल्या रसिकलाल-शेटकडे आहे. रसिकलालशेटजींनी सुरुवातीला गंगारामाला ओळखले नव्हते. पण त्याने भाषणाला सुरुवात करताच ते सगळे ओळखतात. स्त्रीविघातला हा गंगाराम डोईफोडेच आहे, एवढा संशयच त्यांना पुरेसा होतो. कारण त्यांचा गंगारामावर भयंकर राग आहे. 'आर्. शेट प्रॉडक्शन्स' मध्ये काम करणाऱ्या या हरकाम्या नोकराने रसिकलालशेटजींना पांच-सहाशे रुपयांना बुडवून सूवाल्या केला होता. जंगजंग पछाडूनही त्याचा पत्ता लागला नव्हता. आज अचानकपणे हा बदमाश शेटजींच्या हाती सापडत होता. एकदम पुढे होऊन शेटजी गंगारामाच्या बखोटीला धरून म्हणतात, "अरे साला! तुमी आमाला फसवते काय?"

आणि यानंतर नाटकाला निराळेच वळण लागते.

रंजूच्या वेषातला गंगाराम बायकी आवाज काढून 'मेले! मेले!' असे ओरडतो आणि रडू लागतो. बापू क्षणार्धात सगळा प्रकार ओळखतो, आणि धावत येऊन शेठजींना धरतो. संभाजीच्या आवेशात ओरडून तो म्हणतो, "ए, बाईमाणूसके अंगावर हात टाकनेको शरम नही वाटता क्या?"

शेठजी भांबावतात. आपला संशय खरा आहे की नाही याविषयी संशयात पडतात.

"शेठजी, हम बोल देते है. रागावेंगे तो आप वाईट माणूस है. हां!" बापू ओरडतो.

"मी वाईट माणूस?" शेठजी दातओठ खाऊ लागतात.

"अरे बाबा, तुम नही. हम वाईट माणूस है!" बापू शेठजींची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतो. आणि खरा वाईट माणूस कोण याचा उलगडाच होत नाही.

हा नाटकाचाच भाग आहे अशा समजुतीने प्रेक्षक इतका वेळ आपापल्या जागी बसून होते. आता तेही बहुतेक उठतात, आणि आधीच निर्माण झालेल्या गोंधळात भर पडते. सगळा प्रकार डों. तुरतुर्यांच्या एकदम ध्यानात येत नाही. नंतर ते प्रेक्षकांना शांत रहायची विनंती करतात. अनेक लोक शांतता राखण्यासाठी आरडाओरड करीत असल्यामुळे गोंधळात गोंधळाची आणखी भर पडते. डों. तुरतुरे जास्त भांबावतात. इतका वेळ कानटोपी डोक्यावर असल्यामुळे होत असलेल्या आरड्याओरड्याची त्यांना विशेष कल्पना नव्हती. आता ती कानटोपी काढून ते गोंधळाचा अंदाज घेतात, इकडून तिकडे जातात, तिकडून इकडे येतात. मग परत पूर्वीच्या ठिकाणी येऊन हताशपणे लोकांकडे पहात रहातात.

या गोंधळाचा फायदा घेऊन डी. गंगाराम गर्दीत कुठल्या कुठं पसार होतो. आपला या लोकांपुढे निभाव लागणार नाही आणि गंगारामही हाती लागणार नाही अशी खात्री होऊन चुकल्यामुळे रसिकलालशेठही काढता पाय घेतात.

गोंधळाचे नाटक आता तिसऱ्या अवस्थेत गेले आहे. सगळेच प्रेक्षक या नाटकात काम करतात. हे नाटक पहायला प्रेक्षक म्हणून मूळ नाटकातील

उरलेसुरलेले नट आणि नट्या, — खलनायक रंग्या कुलकर्णी, बापू भिडे, काका जोगळेकर, गंगू जोशीची बहीण बगी आणि इतर कलावंत स्टेजवर येऊन उभे रहातात.

हा गोंधळ संपायच्या सुमाराला म्हातारे म्हसकर रंगभूमीवर उपस्थित होतात. जेवण झाल्यावर डुलकी लागल्यामुळे ते नाटकाला यायचे विसरून गेले होते. बापू भिडेजवळ जाऊन ते म्हणतात, “ अरे बाऽपू, कधीऽ सुकूऽ करतांऽ ? रात्रीचें साडेदहां वाजलेंऽ ! ”

“ रात्रीचें साडेदहा वाजलेंऽ असले तरी नाटकाचें मात्र बारा वाजलेंऽ बरेंऽऽ ! नाटक पडलेंऽ ! नाटकाचा बोऱ्यां वाजलांऽऽ ! ” बापू कोकणी ठेक्यात म्हसकरांना उत्तर देतो.

म्हसकर खाली बसतात आणि म्हणतात, “ सौभद्र केलेंऽ असतेंत तर काय बिघडलेंऽ असतेंऽ ? बरें, एकदोन नटनटी नाहीत तर नाहीत ! आज नारायणराव असतां तर नुसत्या गाण्यावर तीन तास काढलेन् असतेंऽ बरेंऽ तीन तास ! आहात कुठेंऽ ? ... ”

... कसले ‘ सौभद्र ’ अन् कसले काय ? ‘ म्हशीची शिगे ’ जिथे म्हशीलाच जड झाली तिथे ‘ सौभद्रा ’ची काय कथा ?

“ नाटक कसें बसतें विचारतांऽ तें असें होंऽ ! ” जो तो आता म्हसकराच्या ठसक्यात सगळ्यांना सांगत सुटतो.

— पण थंदा नाटकाचा असा बोऱ्या वाजला म्हणून पुढल्या वर्षी आमच्या चाळीच्या गणेशोत्सवात नाटक होणार नाही म्हणता की काय ? बात कशाला ? पुढच्या वर्षीही गणेशोत्सव होणारच. पुढच्या वर्षीही मनोरंजनाचे कार्यक्रम होणार. नाटक करायचे तर ठरणारच ठरणार ! आणि सगळ्यांच्या मदतीने आम्ही ते ‘ बसवून ’ दाखविल्याशिवायही रहाणार नाहीच !

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.

अनुक्रम.....३८६६५..... वि: निबंध—

क्रमांक.....१५५५..... नों: वि: २१७६५

६

वैश्विक वाङ्मयावर (अ) ज्ञ किरण

(पूर्वार्ध, मध्यार्ध आणि उत्तरार्ध)

तर आता 'वाङ्मय' आणि शिवाय 'पाटीलकी' या शब्दांच्या व्याख्या करणे हे ओघानेच आले. कारण या लेखाचा विषयच 'वाङ्मय आणि पाटीलकी' हा आहे. या ओघातच हे सांगून टाकलेले बरे की उदाहरणार्थ, या व्याख्या आम्हांला मान्य नाहीत. शिवाय आपणाला मान्य असलेल्या व्याख्या घेतल्या तरी त्यांच्याशी सुसंगत असायला आपण कोणाच्याच बापाला बांधलेले नाही आहोत. (आता हे बाप-प्रकरण काय असे जर तुम्ही विचाराल तर त्याला आमचे हे उत्तर ठेवलेलेच आहे की याचा आपण पुढे विचार करणार आहोतच.) शिवाय 'सुसंगती हा गाढवाचा गुण आहे' असे फ्रेंचमध्ये कोणी तरी म्हटले म्हणून कोणी तरी इंग्रजीत म्हटले आणि विर्करने त्याचे मराठीत भाषांतर केले म्हणून आम्हांला कळले, (पाहा : Consistency and asses by—गात्र Published by शिर्पू—p.111) हे आणखी आहेच. अजुनी एक मुद्दा सांगायचा राहिलाच की, सारांश आपण वाटेल तसे लिहिणार. शिवाय आपण ज्या व्याख्या करणार आहोत त्या तुमच्या सोयी-करिता आहेत ही एक मोठी गोष्ट, आम्हांला त्यांच्याशी काहीएक कर्तव्य नाही. हे आमचे विधान थोरच आहे.

तर आपण परत 'वाङ्मय' आणि 'पाटीलकी' या शब्दांच्या व्याख्या-पर्यंत येऊन ठेपलो. आता वाङ्मय हे एक मजेदारच आहे. म्हणजे काय आहे की अगदी वाटेल त्या गोष्टीला आपण वाङ्मय म्हणावयास पाहिजे. वाङ्मयात नाना गोष्टी येतात, आता आपण 'गोष्टी' असा शब्द वापरला पण त्याचा अर्थ 'गोष्टी' असा होत नाही, हे ज्याचे त्याने समजलेले बरे. प्रत्येक शब्दात अर्थ शोधू पाहणाऱ्याला फ्रेंच ग्रामीण लेखक 'अन्ना' यानी 'गाडाव' (गाढव) म्हटलेलेच आहे. (किता). सारांश, 'गोष्ट' म्हणजे 'गोष्ट' नाही अशी मजेदार परिस्थिती आहे.

परंतु 'वाङ्मय' म्हणजे काय हा प्रश्न मघाचपासून आपल्यापुढे उभा ठाकलेलाच आहे त्याचे काय ? म्हणून आपण आता या प्रश्नाला जरा उलटा करून डोक्यावर उभा करू या काय ? वाङ्मय म्हणजे काय नाही असा तो प्रश्न आता दिसेल. आता याचे काय ? तर याचे उत्तर सोपे आहे. ते असे की, वाङ्मय नाही असे काहीच नाही. म्हंजे जे लिहिले जाते ते यात येतेच. बऱ्यावाईट वर्तमानपत्रातल्या चांगल्या-वाईट बातम्या यात येतातच. पण पुरावाळांनी (आणि पुरीवाळींनी पण) परीक्षा वगैरेत लिहिलेले पेपरही त्यात येतात, डॉक्टरलोकांनी लिहिलेली, न वाचता येण्यासारख्या अक्षरातली प्रिस्क्रिप्शन्सही त्यात येतातच. हे तर काय सर्वचजण जाणतात, म्हणून ते इथे सांगितलेले बरे की वाङ्मयात तोंडाने बोललेला प्रत्येक शब्दन् शब्दही येतो. म्हणजे कोणीही काहीही बोलला (आणि विशेषतः काहीच बोलला नाही) तर ते वाङ्मयच असते. आता यामुळे कोणी शिव्यांनाच वाङ्मय म्हणेल तर कोणी ओव्यांनाच म्हणेल. मास्तर मंडळींनी वर्गात वगैरे दिलेली व्याख्याने किंवा पुढाऱ्यांच्या आरोग्या सगळेच त्यात येईल. हे ठीकच आहे. इथे तक्रारीला जागा नाही. किंवा खरे पाहिले तर प्रत्येकालाच तक्रारीला जागा आहे. कारण तक्रार करा न करा मूळ वाङ्मयात त्यामुळे फरक पडत नाही. शिवी ती शिवीच. तिची ओवी होत नाही. आणि ज्याला म्हणून तक्रार करण्याची सुसुरी असेल आणि ज्याला ती ऐकण्याची इच्छा असेल त्याने ही कामे करावीत. आपला रिकामा वेळ कोणी कसा घालवावा याबद्दल कोणीच कोणाला सांगण्याची व सांगितल्यास ऐकण्याची आवश्यकता नाही.

कुणाबद्दल अनादर करायचा नाही हे तर मुळी आपले तत्त्वच आहे,

आता आमच्याबद्दल आदर करणे हे कठीण आहे खरे. पण तसे असणे आवश्यकच आहे. कारण, नाही तर उदाहरणार्थ, तुलनेऐवजी आम्हांलाच चाट मिळण्याचा संभव आहे. आता तुम्ही विचाराल की चाटेला का घाबरता? तर त्याचे उत्तर हेच की तुमच्या चाटेत आम्हांला काहीही स्वारस्य नाही.

राहता राहिली 'पाटीलकी'. हे काय गौडबंगाल आहे! तर हे गौडबंगाल नाही. 'पाटीलकी' म्हणजे पाटील-की हे उघडच आहे. पण येथे खोल पाणी लागते. म्हणून येथे 'इस्कू'चा एक उतारा देणे आवश्यक आहे. आता तुम्ही असे विचाराल की हा इस्कू कुणाचा पडला, याच्या खांद्यावर चढण्याचे कारण काय? परंतु याचे उत्तर सोपे आहे की, नाही तर पाणी आमच्याच नाकातोंडात जाणार. आता आम्हांला वाचविण्यात तुम्हाला स्वारस्य नसले तरी ते आमचे कर्तव्य ठरते. तेव्हा आता इस्कूचा उतारा :

“पाटीलकी ही आमच्या जन्माला पुरलेली आहे. म्हणजे आमचे वडील तोंडपाटीलकी करीत आणि गावाच्या पाटलाच्या शेजारीच आम्ही राहत होतो. त्यांची तर पिढीजात पाटीलकी होती. शाळेतही आम्हांला पाटीलकी चुकली नाही. कारण आमच्या शिक्षकाचे तोंड तर सारखेच हलत असे. आमचे लग्न झाले तेव्हाही परिस्थिती बदलली नाही. आमच्या कुटुंबाच्या तोंडाचा पट्टाही सदैव चाललेलाच असे. म्हणजे पाटीलकी आमच्या घरात नांदतच होती. शिवाय साहित्यात, राजकारणात सगळीकडे पाटीलकीच चालू होती. आता त्या त्या लोकांच्या दृष्टीने हे ठीकच होते. पण आम्हांला मात्र ती परिस्थिती असह्य होती आणि आम्ही तिच्याविरुद्ध बंड केले.”

— (इस्कूच्या 'काय म्हन्लास गा!' या ग्रंथातून—)

आता हा जो उतारा दिला तो 'पाटीलकी' या शब्दाचा अर्थ समजावून देण्यासाठी दिलेला नाही. तर पाटीलकी म्हणजे ज्या नाना गोष्टी नाहीत ते दाखविण्यासाठी दिलेला आहे. कारण या नाना लोकांची जी बडबड चालली होती ती त्यांच्या स्वतःच्या वतीने होती. हेच जर ते दुसऱ्याच्या वतीने बोलते तर ती खरे 'मोठी पाटीलकी.' अर्थात् असे फ्रेंचमध्ये कामूला वाटत असे. हे इस्कू, नट, बोलट वगैरेंनी इंग्रजीत म्हटलेले आहे. हे अर्थात् खात्रीलायकच रीत्या आम्हाला खाजगीत समजले आणि त्यावर विश्वास ठेवण्याशिवाय

गत्यंतरच नाही. कारण फ्रेंचच्या नावाने आमची बॉब आणि आमच्या इंग्रजीची परिस्थितीही तशी वेदनादायकच.

उदाहरणार्थ, उदाहरणे घेण्याची पूर्वार्ध ही जागा नव्हे, पण श्रीकृष्ण आणि गीता यांचे उदाहरण 'पाटीलकी'च्या संदर्भात घेणे ही एक वरुण थड्याच आहे. कारण कृष्ण हा गृहस्थ अर्जुन या इसमाच्या वतीने बोलत नसून स्वतःच्या वतीने बोलत होता. म्हंजे ही पाटीलकी नव्हे तर शुद्ध मास्तरकी होती. त्यामुळे गीता हे केवळ भिच्या लोकांच्या करिता सांगितलेले युद्धोपयोगी असे गाईड ठरते.

असो. हे आपले जाता जाता सांगितले. आता हे सांगून टाकलेले बरे की आम्हांला कामूची 'मोठी पाटीलकीही' नामंजूरच आहे. कामू बोलका आणि आमच्यातील प्रत्येक मुका अशी परिस्थिती आहे. कारण आम्ही भेटलो तरी तासनुतास गप्पच असतो. आणि फार तर आम्ही बोलतो, लिहीत कधीही नाही. आमच्यापैकी प्रत्येकाचे नाव घेऊन याची कारणे देणे हे प्रस्तुत वाटेल. पण ते आम्ही अर्थातच करणार नाही. कारण ते कंटाळवाणे आहे. परंतु आम्हांला शुद्ध बोलता येत नाही तेथे शुद्ध लिहिण्याचा प्रश्नच कुठे येतो? आणि 'शुद्ध' म्हणजे तरी काय? म्हणूनच आम्ही हे मोनेपण पत्करले आहे. तर बोलताना आमच्या वाक्याची सुरुवात 'च्यायला' किंवा 'सालं' याशिवाय होत नाही. आणि उदाहरणार्थ, आमचे लिहिणे वगैरे आनंदच आहे. आमचे वडील वगैरे म्हणतात की, 'काय, सालं हे तुमचं हस्ताक्षर! तुम्हांला किराणा मालाच्या दुकानात कारकून म्हणूनसुद्धा कोणी ठेवणार नाही.' तर ही चीज फारच अस्सल आहे.

म्हणजे आमचे एकंदर तीन पंथ पडतात. चक्कर, अर्धचक्कर आणि घनचक्कर. चक्कर पंथाचे अध्वर्युपण आमच्याकडे येते. 'इस्करू', 'अना', 'शिर्पू' हे अर्धचक्कर. ते आत्महत्याच्या मार्गावर आहेतच. घनचक्कर पंथातले लोक हे थोरच. कारण ते आत्महत्या करून मोकळे झाले आहेत.

परंतु गाडी आता परत मूळपदावर आणून सोडलेली बरी. माणसाने लिहू नये, बडबड करू नये, जीव गेला तरी लेखणी हातात घेऊ नये, तोंडातून चकार शब्द काढू नये. अप्पारायाअण्णा यांची उसनवारी करायची झाल्यास असे म्हणता येईल की 'प्रत्येकाने प्रत्येक शब्दाचा मोरावळा बनू दिला

पाहिजे. (किंवा फार तर मुरांबा चालेल.) ' कारण कामूनेही तसे म्हटलेच आहे. शिवाय दामू आणि रामू यांनीही.

तर आता आपण जागतिक (म्हणजे आम्ही वाचलेल्या इंग्रजी आणि मराठी) वाङ्मयाकडे वळू. येथे कोणीही विचारील की ' बाबारे, वाङ्मयाचा हा विभाग तू का पाडलास हे कृपा करून सांगशील काय ? ' तर त्याला आपण लगेच उत्तर देऊ की, जागतिक वाङ्मय असा विभाग पाडणे बरोबर नाहीच. पण तरीही तो आम्ही पाडलाच, या आमच्या अपराधाची जाणीव आम्हांला आहे. पण ही (नस्ती) उठाठेव केवळ आमच्या गिरमिताने तुमच्या डोक्यात एखाद्या गोष्टीचा शिरकाव करता आला तर पाहावा याकरिता. कारण जागतिक वाङ्मय, गिरमित आणि तुमचे डोके यात आम्हांला खरे म्हणजे काहीच स्वारस्य नाही.

आता या जागतिक वाङ्मयात आपल्याला कोण कोण मंडळी भेटतात ? प्रथमच आपल्याला शेक्सपिअर नावाचा गृहस्थ भेटतो. इंग्रजीतला हा एकच मोठासा नाटककार. याचे संबंध आयुष्य दुसऱ्याच्या लेखनातून चोऱ्या आणि उचलेगिरी करण्यात गेले. जोडीला तो पडदे ओढण्याचे काम करित होता असे म्हणतात. हा गृहस्थ मेला आणि अनेकांचे फावले. यांतील चोरलेले लिखाण थोर असतेच हा अनेकांचा दावा इथे विचारात घेण्याचे कारण नाही. कारण चोऱ्या अनेकांनी थेट मराठी वाङ्मयातसुद्धा केल्या, हे ज्याचे तो जाणतोच. दुसरा वादग्रस्त मुद्दा हा की, शेक्सपिअरची नाटके कोणी लिहिली ? हाही मुद्दा विचारात घेण्याचे कारण नाही. कारण ' मुद्दा ' कशाला म्हणतात आणि ' विचारात घेणे ' म्हणजे काय, याविषयी प्रत्येकाची मते वेगवेगळी असण्याचा संभव आहे. तर हे योग्यच आहे. या बाबतीत वाद घालण्यासारखे काहीच नाही.

राजे लोक आणि राजघराणी यांच्याविषयी शेक्सपिअरने जे लिहिले ते सरळसरळ बोगसच होते. कारण हा गृहस्थ शेवटपर्यंत इंग्लंडमध्येच राहिला आणि तेथेच मेलाही. याच्या स्तुतिपाठकांची गोष्ट तीच. तसेद्धा बहुधा ज्या देशात जन्मतात तेथेच राहतात आणि दुसरीकडे कुठे अडमडायला गेले नाहीत तर तेथेच मरतात. तसेच शेक्सपिअरच्या लिखाणात परोपदेशे पांडित्य भलतेच आहे. ' पैसे घेऊ नको कुणाकडून, देऊ नकोस कुणाला '

किंवा ' सगळ्यांना दे कान पण कुणाला देऊ नको मान ' असल्या अनावश्यक व विशेषतः बँकिंगच्या तत्वाविरुद्ध असलेल्या उपदेशाचा सुळसुळाट शेक्सपिअरमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. शिवाय ' ट्रेजिडी ' चांगली की ' कॉमिडी ' याविषयी या माणसाचे कधीच निश्चित मत नव्हते. कारण नाही तर त्याने अनेक रडकथा आणि तितक्याच भरमसाट सुखकथा भरकटल्या नसत्या. अनेक रिकामटेकड्या लोकांनी या गृहस्थाच्या नाटकांवर टीका आणि गायडे इतकी रचली की, निदाननिदान ही रद्दी जवळजवळ सगळ्या मराठी वाङ्मयाइतकी असणे अशक्य नाही.

पण लोकांनी शेक्सपिअरवर इतकी रद्दी खर्ची घातली आणि आपण त्याच्यावर इतक्या ओळींचा खर्च केला तरी शेवटी जमेच्या बाजूने शून्य. अशा रीतीने शेक्सपिअर खर्ची पडला. तर या सगळ्या जमाखर्चाचा अर्थ असा नाही की, शेक्सपिअर हा निदाननिदान एक महत्त्वाचा नाटककार होता. (परंतु आपण येथे परीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्व पाहत नाही. कारण मास्तर लोकांनी त्याला महत्त्वाचा बनविला हा त्यांचा अक्षम्य अपराध.) पण अर्थातच तसे नाही. कारण नाटक म्हणजे तरी काय? संवादाची पुस्तकेच. आणि अशी दोनचार कुणीही चांगली लिहू शकतो असे कामू किंवा निदान निदान दामूने म्हटले आहेच. म्हटले नसले तरी म्हणावयास पाहिजे होते, हे उघडच आहे. असा दैवदुर्विलास शेक्सपिअर नामक या गृहस्थाचा असूनही आपण आपली लेखणी इतकी घामवली याचे कारण हेच की यातच इतर सगळ्यांचा निकाल लागतो. देश, काल, इतिहास, भूगोल असली फडतूस प्रमाणे जी केवळ त्या त्या टीकाकारांचे बुद्धिदारिद्र्यच दर्शवितात ती आपण मानत नसल्यामुळे शेक्सपिअरच्या निकालाबरोबर त्याच्यापासून तो मराठीतील भाऊ पिरंगुटकरापर्यंत सगळ्यांचाच आमच्या परीक्षेत नापास असा निकाल लागला. सारांश, आमच्या पंथातील लोकांनी न लिहिलेली नाटके सोडली तर जगातल्या नाटकाविषयी लिहिण्यासारखे काहीच ठरत नाही. ही सगळीच नाटके आणि त्यांचे सगळेच लेखक हे वाया गेले.

या सगळ्या नाटकवाल्यांच्या गर्दीत एकच बाजूला राहतो आणि उडून दिसतो तो म्हणजे शेडाणीकर. शेक्सपिअरने शेडाणीकरचे काही वाचले होते की नाही, त्याला मराठी येत होते की नाही हा मुद्दा येथे विचारात घेण्याचे

कारण नाही. उलट या मुद्द्यांचा आधार घेऊन शेक्सपिअरला वाचवू पाहणे ही धडपड वृथा आहे. शेक्सपिअरला भले मराठी येत नसेल; अगर शेडाणीकरांचे काहीच लेखन त्याला पाहावयासही मिळाले नसेल. पण संवेदनाशील इसमांना याचे काय ? त्यांचे परस्परांशी नाते खुळायलाच हवे. अशा दृष्टीने विचार केला म्हणजे तर शेक्सपिअरचे दाळिद्वय हे भलतेच ढळढळीत होते. खरे म्हणजे शेडाणीकर अस्तित्वात होता त्या वेळी शेक्सपिअरने लिहिले हाच एक भयानक विनोद (किंवा क्रूर थट्टा) आहे. परिस्थितीभिन्नतेची ढाल पुढे करूनही शेक्सपिअरला वाचविण्याचा प्रयत्न दुबळाच ठरणार. कारण त्याच्यावर गायडे रचणारे जरी गब्रू झाले असले तरी त्याची नाटके मात्र आज भयानक दारिद्र्यात दिवस काढीत आहेत.

आता हा शेडाणीकर कोण आणि त्याने काय लिहिले, असे दोन प्रश्न निर्माण होतात. तर याचे उत्तर हेच की, हा शेक्सपिअर आपली लेखणी झिजवीत होता तेव्हा शेडाणीकर हा मूग गिळून स्वस्थ बसला होता. त्याने काहीही लिखाण केले असल्याचा पुरावा नाही, आणि केले असलेच तर ते उपलब्धही नाही. समकालीन इतके लिहीत असता शेडाणीकराने अवाक्षर तोंडातून काढले नाही, अगर लिहिले नाही एवढ्याच दोन गोष्टी त्याची थोरवी सिद्ध करण्यास पुरेशा आहेत असे म्हणण्यावाचून गत्यंतर नाही. या बाबतीत वाद घालणे हे सुद्धा अशक्यच आहे.

ज्याप्रमाणे शेक्सपिअर त्याप्रमाणेच गटे या जर्मन गृहस्थाचीही शोकांतिका आहे. वरवर पाहिले तर गटणे आणि गटे या नावांचा एकत्र उच्चार करणे हासुद्धा अक्षम्य गुन्हा आहे असे तुम्ही म्हणाल. तर ते बरोबरच आहे. आणि तसे आपण करीत नाही. परंतु आपण गटे हा खुजा शेक्सपिअर होता एवढेच फक्त दाखवीत आहो. आता गटे मरून शतकांवर वर्षे लोटली, आणि त्याची भाषा जर्मन, उलट गटणे हा लेखक अजून हयात आणि त्याची भाषा मराठी. गटे 'शाकुंतल' घेऊन नाचला असे म्हणतात. हे संस्कृत कळत नसतानाही त्याने केले असणे अशक्य नाहीच. पण जरी समजा त्याला संस्कृत येत असले आणि नाचताही येत असले तरी मराठीही येत होते हे सिद्ध होत नाही. तसे आपण म्हणणे बरोबरही नाही. परंतु गटणे जन्मण्यापूर्वीच गटे मेलेला असला आणि त्याला मराठी भाषा अवगत नसली तरीही

गटण्याशी त्याला कसल्याच प्रकारचे नाते जुळविता आले नाही; हेही तितकेच खरे. कारण प्रतिभा ही कसलेच बंधन मानीत नाही हे कामू आणि दामू यांच्या उदाहरणाने सिद्धच झाले आहे. पण याबद्दल गटेला तरी काय दोष देणार, आणि तो कोण देणार ? त्याच्या थिथ्या, खुज्या आवाक्यात जेवढे आले तेवढे त्याने केले. अर्थात् कोणीही आपल्या कुवतीप्रमाणेच सगळे करीत असतो. आम्ही परवाच ज्ञानेश्वरीची सटीप प्रत नुसती उचलायचा प्रयत्न केला तर तोंडघशी पडलो. आता येथे दोष कोणाचा ? पण गटेने करायचे ते केले आणि त्याच्यानंतर येणाऱ्या सगळ्यांना त्याच्या उपद्व्यापाचे परिणाम भोगावे लागले.

यानंतर आपल्याला भेटतात ते सगळे टोळीवाले. यांच्यात नामसादृश्याचे नातेसुद्धा शोधून काढणे कठीणच. या टोळीवाल्यांच्या जमातींना आपल्या चर्चेत खरे म्हणजे स्थान देणे हे योग्य नव्हतेच. पण घटनेप्रमाणे वर्गीकृत जमातींना स्थान मिळाले असल्यामुळे या लोकांनाही ते आपण इथे मेहेर-बानगीखातर देत आहोत. मिल्टन, कीट्स, शेले, वर्डस्वर्थ, कोलरिज् इत्यादी आपणास माहीत असलेले-नसलेले सगळेच टोळीवाले यात येतात. आता या टोळीवाल्यांपैकी एकालाही कविता मांडता आल्या नाहीत किंवा इतर सर्वांनाच जे जे मांडावयाचे होते ते ते मांडता आले नाही हे सत्य आहे. म्हणजे त्यांना नुसत्या टेबलखुर्च्या तरी एकत्र नीट मांडता आल्या असत्या की नाही हे सुद्धा शंकास्पद, तिथे कविता-नाटक-कादंबरी इत्यादींचे काय ! यांपैकी कोणाही गृहस्थाबद्दल आणखी काहीच न बोलणे बरे. कारण ते या सर्वांच्या पथ्यावरच पडणारे आहे.

तर आता राहता राहिले व्यास. हे गृहस्थ महर्षी होते. आणि असे असूनही यांनी बरेच लिखाण केले. हे अद्भुतच आहे. पण ते संस्कृतातून आहे हे एक बरेच. या गृहस्थाने सगळे जग उष्टावले होते असा दावा केला जातो, हे आमच्या ऐक्यात होते. यावरून या माणसाचा खाणावळीचा धंदा होता अशी कोणालाही शंका येईल. आणि त्यांत चूक काहीच नाही. ते बरोबरच आहे. तर या व्यासांबद्दलची अडचण अशी की त्यांच्याबद्दल कोणाही इंग्रज किंवा फ्रेंच माणसाने काहीच लिहून ठेवलेले नाही. पण खरे म्हणजे अडचण येथेच संपली. कारण ज्याअर्थी असे काही लिहिले गेलेले

नाही त्याअर्थीच हा विचारात घेण्यासारखा गृहस्थ नाही हे सिद्धच होते. सारांश काय की, संस्कृतात किंवा मराठीत अस्सल असा लेखक नाही आणि कधीच कुणी नव्हताही. कारण ज्याचे डोके टिकाणावर आहे की नाही यासंबंधी शंका असलेल्या अशा माणसाकडून जेव्हा एखादा किरकोळ माणूस स्वतःला एकमेव श्रेष्ठ लेखक म्हणवून घेतो तेव्हा आपल्यात कुणी लेखकच नसावा हे ठीकच आहे.

आता आपण या लोकांच्याबद्दल इतके का लिहिले ? ते त्यांच्याबद्दल सहानुभूति व्यक्त करण्याकरिता नाहीच. कारण त्यांच्या उपद्रव्यापांबद्दल सहानुभूति बाळगण्यासारखे काहीच नाही. पण ते जे लिहू धजले त्याबद्दल मात्र त्यांची भीति वाटेल अशी स्थिति आहे. एकंदरीत 'धजणे' या प्रकारातून सुटका नाही. तो एक थोरच आहे. कोणी लिहू धजतो, कोणी वाचू धजतो. उदाहरणार्थ, आम्ही जे लिहू धजतो त्यामुळे आमचे असणेच धोक्यात येऊ शकेल असे काही लोक म्हणू धजतात. येथे बौद्धिक भूमिका ढासळली आणि रांगडी भूमिका सुरू झाली. पण हीच कायम राहती तर जागतिक वाङ्मयाला आणखी एक गटणे दूर नव्हता. असो.

एकंदरीत आपण काय मिळविले त्याचा हिशेब असा : की जागतिक वाङ्मयातले सर्व लोक मेलेले आहेत. म्हणजे मेलेल्यात एखादा जिवंत असेल पण जिवंतात सगळेच मेलेले आहेत. आणि नसल्यास लवकरच तसे त्यांच्याबद्दल म्हणणे शक्य होईल. म्हणजे कशाचाही भाव उतरविणे किंवा सर्व काही रिकामे करून सोडणे हे कोणालाच जमलेले नाही. आता तुम्ही म्हणाल की सरकारला सुद्धा कधी कधी वस्तूचे भाव उतरविणे जमते आणि दुधाची चरवी रिकामी करणे हे काम गवळीसुद्धा करू शकतो. तर हे येथे प्रस्तुत नाही.

शेडाणीकर, गटणे, दामू हे या परिस्थितीला तीनच संभाव्य अपवाद. पण जागतिक वाङ्मयाच्या मानाने हे थोडेच. यांच्याबद्दल तोंड उघडून काहा बोलणेच अशक्य आहे. कारण त्यांनीही आयुष्यात कधीच तोंड उघडलेले नव्हते. आपापली दातखीळ उघडून त्यांनी कधी काही म्हटलेच असेल तर 'च्यायला' किंवा 'सालं' यापलीकडे काहीच नाही.

'पाटीलकी' विषयीची आमची भूमिका आता स्पष्ट झाली असेलच. 'पाटीलकी' आमच्या दृष्टीने निरर्थक आहे. कुडुंब आणि आपण यांच्याबाबत

७० : हसत - खेळत

‘ पाटीलकी ’ काही केल्या राहतेच. तर ती आहेच. आणि ती तोंड उघडून तिसऱ्याला सांगता येण्यासारखीही नाही. अर्थात् तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार सहन करणे हे आलेच. तसे केल्यावाचून गत्यंतर नाही.

अबुनी जर कुणाला हे पटले नसेल तर त्याच्याकरिता एक झणझणीत उतारा दिला असता. पण एक तर हे काम कंटाळवाणेच आहे. परंतु दुसरे म्हणजे तसे करण्यात आम्हांला तरी काही स्वारस्य आता उरलेले नाही. असो.

* *

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.

अनुक्रम.....३८६६५..... वि:निबंध.....

क्रमांक१५५..... नों दि: २१/६/५५

७

उमेदवारी

वाङ्मय-सभेच्या निवडणुकीसाठी चुरमुरेगुरुजी उमे राहिले, त्या वेळी वेगवेगळ्या लोकांकडून लिहवून घेऊन, छापवून आणलेली काही शिफारसपत्रे.

* * *

बबन्या न्हावी

चुरमुरेगुरुजींचा व आमचा परिचय फार जुना. तरीही आम्ही वस्तूच्याच्या शपथेवर चुरमुरेगुरुजींना डोके आहे असे सांगू शकतो, दरमहा आम्ही याची खात्री आज अनेक वर्षे सतत केली आहे. गुरुजींचे केस अलीकडे गळत चालले आहेत. याबद्दल आम्हांला सुरुवातीला फार खेद झाला. पण तरीही त्यांचा आमच्यावरील लोभ लक्षात घेता टक्कल वाढत जात असूनही ते अजून आमच्याकडे हजामत करून घेण्यासाठी येत असतात, आणि आम्हीही शोधून-शोधून त्यांचे केस कापीत असतो. चुरमुरेगुरुजींना आमच्याकडून फोडण्याचे प्रयत्न काही कमी झाले नाहीत. पण जोवर डोके आहे आणि प्रोफेसर बबनराव बार्बर आहेत, तोवर मी तेथेच डोके करणार असे बानेदार उत्तर त्यांणी दिले. तुम्ही हातांनी केस कापत नाही, तर डोक्याने डोके कापता असा जाहीर विनोद पण त्यांनी केला. तरी आपली मते आमच्या सर्व गिऱ्हाइकांनी चुरमुरे मास्तरलाच द्यावी अशी आमची जाहीर विणंती आहे. चुरमुरे-गुरुजींना मत देणाऱ्या आमच्या प्रत्येक गिऱ्हाइकाला एका हजामतीपुरते ५ नवे पैसे कन्सेशन देण्यात येईल. कळावे.

— प्रोफेसर बबनराव बार्बर,
बिनापाणी सरस्वती हेअर कर्टिंग सलून,

(वाढवून कमी केलेले दर :- केस ५० नवे पैसे, दाढी १२ नवे पैसे, केस व दाढी ६० नवे पैसे, पूर्ण टक्कल २० नवे पैसे, अर्धे टक्कल ३० नवे पैसे. एकाच वेळी हजामत, दाढी व दोन लहान मुलांच्या हजामती करणारास मसाज-शांपू फुकट. टक्कल अर्धे की संबंध ठरविण्याचा अधिकार प्रो. बार्बर यांचा.)

*

*

*

एक वाङ्मयशौंड

चुरसुरेगुरुजी हे यंदाच्या वाङ्मयसभेच्या निवडणुकीस उभे रहात आहेत हे ऐकून भावना कुठली झाली असेल तर आनंदाची. गुरुजींची वाङ्मयसेवा वजनाने मोजता येत नसली तरी गुणांनी उजवी ठरावी. वाङ्मयसेवेत लेखनसंभारापेक्षा गुणाला महत्त्व दिले तर गुरुजींच्या गुणांच्या वजनाचे पारडे जडशीट ठरावे; माप भरून वाहावे. गुरुजींनी कमी लिहिले असे म्हणणे हा त्यांच्यावर अन्याय ठरावा. प्रौढ जाणतेपणाने त्यांनी थोडेच वाङ्मय निर्माण केले असे म्हणावे. क्षुद्र उपहास गुरुजींच्या लेखनात अभावाने चमकावा. प्रत्यय यावा तो नर्मकोमल परिहासाचा. गुरुजींच्या लेखनातील चमक ओनीलची आठवण करून देणारी (ओनील म्हणजे टीकाकार नव्हे. ऑस्ट्रेलियन क्रिकेटपटू. अलीकडच्या इंग्लंड-ऑस्ट्रेलियाच्या चेंडूफळीच्या सामन्यांची वर्णने ऐकणारांना व वाचणारांना ओनीलच्या प्रत्ययकारी क्रिकेटची जाण असावी.) कारुण्याचेही तसेच. साधे उघडेबागडे, आक्रस्ताळे कारुण्य नव्हे, तर प्रौढ आणि तेही जाणते. जीवनाच्या हिरव्या डोहात बुड्या मारून गुरुजींनी काय शोधले ? इतरांप्रमाणे शेवाळ ? नाही. दगड ? नाही. — व्यास, वाल्मीकी यांनी शोधले ते. अशा ह्या आधुनिक वाल्मीकीबद्दल लिहिताना शब्द अपुरे पडावे. आमच्या गाढ वैयक्तिक स्नेहामुळे हे लिहिले जात आहे अशी शंकाही मतदारांस न यावी. त्या त्या लेखकाचे उच्च, चांगले, आगळे, वेगळे, केवळ नवनीत असे, तेच येथे जाणवावे. वैयक्तिक संबंध येथे केवळ शार्ड बनतात. लिहविते ते (गुरुजींनी नजर केलेले) पेन !

— टी. बी. शिवशिव

मौलिक पौणिक टीकाकार.

*

*

*

अब्दुल्ल्या अंडीवाला

चुरमुरेगुरुजी आमचे गिन्हार्ईक न्हार्ईत, तरी त्यांच्या भाषनाच्या वेळी आमच्याकडे येनाऱ्या आर्डरीमुळे आम्ही त्यांच्या सदैव रूनी आहोत. त्यांच्या-आमचे स्नेहसंबंध फार जुणे हाएत. त्यांणी नेहमी भाषने हानली नसती तर आमची अंडी खपने कठिन झाले असते. चुरमुरे गुरुजीमुळे आम्हांला मिळनारा जनतेचा आश्रय लक्षात घेऊनच आम्ही कित्येकदा अंड्यांचा ष्टाक खल्लास झाला असताही केवळ आमचा जुना प्रेमभाव लक्षात घेऊन अफड्डल मुर्गीवाल्याकडून ज्यादा भावाने आनून बैदे पुरविले. त्या दिवशी सभा झाल्यावर आजची अंडी तुमची नव्हती अशी तकरार आली. आमची अंडी म्हणजे फष्टक्कास अंडी असे समीकरणच झाले आहे. पेशल व्हाइट लेगहार्न अंड्यांचा भरपूर ष्टाक आहे. एकवार येऊन मालाची खात्री करावी. तसेच चुरमुरेगुरुजी यांचे आमचेवरील प्रेम ध्यानात घेऊन त्यांना मत द्यावे व वांगमय सभेचे अध्यक्ष निवडावे ही सर्वांना जाहीर विणंती. तसेच ही जाहिरात लिहून दिल्याबद्दल आमचे क्याशर नाना अवचट यांचे आभार.

— जुनापुराना अब्दुल अंडीवाला.

*

*

*

एक मॅटल केस

पनवेलचा भानुदास चुरमुरे आणि आम्ही जानी दोस्त. आम्हांला दोघांना एकदमच वेड लागले. इथे आमच्या शेजा रीच कित्येक दिवस राहून गेलाय की तो. हां, डॉक्टर मात्र ' त्यांची केस मॅटल आहे ' म्हणून त्याची स्तुती करायचा. जशी काही आमची केस मॅटल नाही. पण एकेकाचे नशीब.

वाङ्मयसभेच्या अध्यक्षपदासाठी चुरमुऱ्या उभा राहिल्याचे वाचले आणि आश्चर्याचा धक्काच बसला. याचे वेड अजून गेलेले दिसत नाही ही खेदाची गोष्ट आहे. पण या हॉस्पिटलाबाहेर असलेले सगळे (तथाकथित) शहाणे लोक हे सर्व चालवून घेतात ही त्यापेक्षाही खेदाची गोष्ट होय. हे वेडे लोक याला निवडून द्यायलासुद्धा कमी करणार नाहीत. म्हणजे ' सुबोध मोडीचंद्र ', ' हवेली तालुक्याचा भूगोलचविलास ' आणि ' बालबोध कित्ताप्रकाश ' इत्यादी मौलिक पुस्तके लिहूनही आम्ही या हॉस्पिटलची हवा खात कायमचे पडलो

आहोत आणि हा ठार वेडा माणूस वाङ्मयसभेचा अध्यक्ष होणार? पण हरकत नाही! उद्या आम्हांलाही हा चान्स मिळण्याचा संभव आहे. म्हणून मी चुरमुरेगुरुजींचीच निवड इष्ट मानतो.

— 'क्ष'.

मॅटल हॉस्पिटल, क्रॉनिक वॉर्ड.

*

*

*

अश्लीलमार्तंड व वाङ्मय—फौजदार

संस्कृतिसंरक्षणाचे स्वीकृत कार्य आम्ही स्वकष्टाने, स्वखर्चाने आणि स्वहट्टाने चालवीत आहोत. समाजाला शुद्ध करायचे हे कार्य हाती घेतल्यामुळे श्लील—अश्लील व बरेवाईट सर्वच आम्हांला वाचावे लागते. अर्थात अश्लील व वाईट यांचे वाचन व मननच जास्त होते ही खेदाची गोष्ट. हे वाचन बारकाईने होते आणि त्यामुळे अश्लील मजकुराची पानेच्या पाने आमची तोंडपाठ झाली आहेत. कुणाकडेही सापडणार नाही असे आणि इतके अश्लील वाङ्मय, भयंकर अश्लील—एका डोळ्यानेही पाहू नयेत अशी आणि इतकी चित्रे आमच्याकडे आहेत, याची आम्हांला फार खंत वाटते. पण एकदा अश्लीलता-यज्ञाचे हे यज्ञोपवीत धारण केल्यापासून हे असेच चालले आहे. अश्लीलाशीच आमचा परिचय इतका वाढला आहे की कित्येकदा आम्हांला श्लीलाश्लील-विवेकही नीट करता येत नाही.

तर सांगायाचा मुद्दा असा की, चुरमुरेगुरुजींचे वाङ्मय सर्व वाङ्मय आम्ही 'या' दृष्टीने वाचून काढले असून आम्हांला त्यांत 'तसे' काहीच सापडले नाही. फक्त 'मोगलकालीन गाल्या' या मोगल अमलातील शिव्या व अपशब्द यावर त्यांनी लिहिलेल्या लेखातल्या काही शिव्या सोडल्या (या आम्ही उतरवून घेऊन पाठ केल्या. आता न पहाता देऊ शकतो.) तर अश्लील असे त्यांनी काहीच लिहिले नाही. कधीही कुटुंबातल्या सर्व पिढ्यांनी, आयाबहिर्षिणी, आणि सास्वामुनांनी सोवळ्यात बसून वाचावे असे सोज्वळ, मंगल, पवित्र वाङ्मय चुरमुरेगुरुजींनी लिहिले आहे. वर उल्लेख केलेल्या शिव्यांवर आम्ही टीका करताच गुरुजींनी त्या शिव्या काढून त्या जागी

सर्वत्र फुल्या टाकल्या. अशा सोवळ्या माणसालाच कधीही आपण आपले मत द्यावे असे माझे सर्वांना सांगणे आहे.

— पीतांबर सोवळे,
अश्लीलताकुठार.

* * *

पाटलाचा शिरप्या

परवाच सांच्याला बाजारहून येत हुतो. वाटेत भेटला ह्यो चुरमुच्या. म्यां म्हनलो, “ काय पाव्हनं, हिकडं कुणीकडे झुकला ? ”

“ चेअरमनच्या निवडणुकीसाठी उभा राह्यलोय पाटील. मला मत मिळालं पाहिजे तुमचं.” चुरमुरेगुरुजी म्हनले.

“ आत्ता ! ” मी म्हनलो, “ ह्ये काय नवं व्येनं काढलं तुम्ही ? चेरमण कशाचा आनि कुणाचा ? ”

मग त्येनं समदा रिपोट वाचला. काय डोकसं लिहिल्यालं आसल त्यामंदी त्याला तरी उमगलं की न्हाई कुनास ठावं. शेवटी चिमूटभर तंबाखू दाढला टेवीत आनि योक लांबलचक पिचकारी हानत त्यो म्हनाला, “ आणखी तुमी इचारू ने, आमी सांगू ने, कसं ? ”

मी मनाशी म्हनलो, ‘ गावजेवन मिळवायला जंक्शन संधी हाय.’ आन बसलो की हट धरून. “ वोट पायजे आसल तर ज्येवन बी होवच. ज्येवन न्हाई तर वोट कशापाई ? ”

त्येनंबी मंग कवूल क्येलं.— चेरमण झालो की गावजेवनच देतो.

मंग म्यां थांबलो न्हाई. एकस्प्रेसच सुटलो तिथून. पैसे भरून मेंबर झालो. व्होटबी देऊन टाकली. आणि खाली टिपिशन्बी हानला,— “ समस्त लोक हो, चुर्मुरेमास्तरला निवडून द्या. वेष्ट मानूस हाय. समद्यांनी त्याला निवडून द्या. न्हाई तर आमच्या गांवजेवनाचा हुईल बेंडबाजा. आशी गोष्ट.”

— शिराळशेट पाटील,
अध्यक्ष, ग्रामीण सेवा मंडळ,
वांगणी बुद्रुक.

* * *

प्रायमरी इतिहासमास्तर

‘ शिवपूर्वकालीन रुमाल ’ या अद्वितीय ग्रंथाचे लेखक प्रा. चुरमुरे यांचे नाव इतिहासमंडळातफें पुरस्कारिताना आम्हाला अत्यानंद होत आहे. वरील पांडित्यपूर्ण ग्रंथाचा उत्तरार्धच आजपर्यंत प्रसिद्ध झाला असून, दुर्दैवाने पूर्वार्ध अजून दप्तरातच पडून आहे. पण तरीही प्रकाशित रुमालाची किंमत त्यामुळे कमी होत नाही. दोन्ही रुमालांचे वजन आणि त्यांचा तोल ही सारखीच आहेत. ‘ बहाद्दुरशहाच्या नातवाची पत्रे ’ (हा नातू सध्या सिंहलद्वीपात टांगेवाला आहे. कालाय तस्मै नमः) हा त्यांचा आणखी एक बहुमोल ग्रंथ. तसेच ‘ महंमदाची (हा वेडा होता) मुलांस पत्रे ’ हाही त्यांच्या उर्दू भाषेतील संशोधनाचा विद्वत्तापूर्ण नमुना. हा नमुना मूळ (original) आहे असे म्हणणे महंमदावर अन्यायाचे होईल. तरीही मुसलमानी शुद्ध-लेखनाचा त्यांचा दांडगा व मौलिक अभ्यास या संपादित संग्रहावरून दिसतो.

ग्रंथ लिहिल्याप्रमाणेच तो संपादन करणे, त्याला विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावना लिहिणे हे एक शास्त्र आहे आणि कलाही आहे. वाङ्मयसभेचे अध्यक्षपद म्हणजे चार चटोर प्रेमकथा किंवा काही दुर्बोध कविता लिहिणारांची मिरास व्हावी हे आम्हांला बरोबर वाटत नाही. म्हणून विद्वज्जड शास्त्रीय व ऐतिहासिक लेखन करणाऱ्या प्राध्यापक चुरमुऱ्याचे नाव आम्ही बुद्ध्याच मुचविले आहे. कपोलकल्पित कथा-कादंबऱ्यांपेक्षा ऐतिहासिक लेखन हेच खरे साहित्य अशी आमची धारणा आहे. इतर जे जे उमेदवार या पदासाठी उभे आहेत त्यांच्याशी तुलनेने चुरमुऱ्यांची श्रेष्ठता सिद्ध करण्यास विशेष पुरावा नाही. तरी वयाने मात्र ते सर्वांत श्रेष्ठ आहेत हे निःसंशय सिद्ध करता येण्यासारखे आहे.

अशा या वयोवृद्ध साहित्यिकास वाङ्मयसभेचे नेतृत्व देण्याची संधी आपण सोडू नये अशी आमची विनंती आहे.

— शं. शां. मोगलगिदीकर,
इतिहाससूर्य.

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

सूचक्रम ३८६६५

वि: निबंध—

उमेदवारी : ७७

१५८५

२१०६६५

दत्त पैलवान

॥ जै बलभीम प्रसन्न ॥

चुरमुरेगुरुजी यांची साहित्यिक कामगिरी आम्हास माहिती नाही. तरीही त्यांच्या वाङ्मयसभेच्या उमेदवारीस आमचा हार्दिक आणि शारीरिक पाठिंबा आहे. कारण त्यांच्या शरीरसंपत्तीवरूनच त्यांच्या वाङ्मयसंपत्तीची कल्पना येते. शरीरसंपत्ती असली म्हणजे वाङ्मयीन संपत्ती आलीच; हे सांगावयास नकोच. आजकालचे लेखपेचे लेखक आणि कवी पाहिले म्हणजे वाटते, हे काय लिहिणार आणि करणार? उलट, चुरमुरेगुरुजींच्या लेखनाला नैसर्गिक वजन आहे. कमावलेल्या घाटदार शरीराप्रमाणे त्यांच्या लिखाणालाही घाट असणारच. गुरुजी हे अंबाभवानी तालीम मंडळाचेच नव्हे, तर सर्व समाजाचेच एक मोठे स्तंभ आहेत.

चुरमुरेगुरुजींच्यासारखा वजनदार प्राणी वाङ्मयसभेस अध्यक्ष लाभतो आहे ही हलकीसलकी घटना नव्हे. वजनाच्या जोरावर उद्या आपल्यातही कुणी वाङ्मयसभेचा अध्यक्ष होऊन जाईल, हा या घटनेचा अर्थ आहे! चुरमुण्यांच्याबरोबर चढाओढ करू इच्छिणाऱ्या कोणत्याही माणसाला शिवाजी आखाड्यात येऊन आपले वजन जास्त आहे हे सिद्ध करण्याबद्दल आमचे आव्हान आहे.

चुरमुरेमास्तरांचे कुठलेही कार्य म्हटले की त्याला आमचा खांदा ठरलेलाच आहे. इतरांनीही त्यांना खांदा देऊन अध्यक्षपदी पाँचवावे असे आमचे त्यांना ओरडून सांगणे आहे.

—आखाडा प्रमुख, अंबाभवानी तालीम मंडळ.

*

*

*

एक अतिसामान्य माणूस

सामान्य माणसांचे प्रतिनिधी म्हणून प्रा. चुरमुरे यांना निवडून देणे हे प्रत्येक सामान्य माणसाचे कर्तव्य आहे. प्रा. चुरमुरे यांचे आजवरचे जीवन आणि लेखन हा त्यांच्या सामान्यत्वाचा दळदळीत आणि बोलका पुरावा होय. असामान्य असे, काहीच न करता सामान्य ते करीन हा आग्रह त्यांनी धरला. सामान्य लेख, सामान्य वक्तृत्व, सामान्य संशोधन यापलीकडे

चुरसुरे गेले नाहीत, यातच त्यांची खरी शिफारस आहे. प्रत्येक उमेदवार आपल्या असामान्यत्वाची टिमकी वाजवीत असतो; पण त्यापेक्षा अनेकपट मोठ्याने वाजणारा चुरसुर्यांच्या सामान्यत्वाचा नगाराच आपल्या कानांत शिरावा. सामान्यांचा प्रतिनिधी सामान्यतः सामान्यच असावा. तोच त्यांची सुखदुःखे जाणतो. म्हणून प्रत्येकाने चुरसुरेगुरुजींना आपला माणूस म्हणून मत देण्याची आपुलकी दाखवावी असे आमचे कळकळीचे सांगणे आहे.

—सामान्य माणूस, वाचक, रासिक इ. इ.

*

*

*

एक समव्यवसायी

नाशिक जेलमध्ये मी आणि चुरसुरेगुरुजी एकत्र होतो तेव्हाची गोष्ट. सहबंध्यांना मी काही गुळचट कथा सांगत होतो. ('गुळचट गोष्टी' या नावाने हा संग्रह पुढे प्रसिद्ध झाला. घाटपांडे प्रकाशक आणि त्यांच्या पत्नी यांचे मजवरील प्रेमच तसे गाढ आहे.) गोष्ट होती प्रेमाची, अंतःकरणाच्या ओलाव्याची. शिवाजीमहाराजांनी कल्याणच्या सुभेदाराच्या सुनेला इतमामाने परत पाठविले त्या वेळची ती गोष्ट. सांगता सांगता मी रडू लागलो. सहबंधी रडू लागले. गोधण्याचा सत्याग्रही यासीनखानसुद्धा रडायला लागला. एरवी स्थितप्रज्ञासारखे असणारे चुरसुरेगुरुजीही रडू लागले. त्यामुळे आधी-पासूनच रडत असलेल्या मला जास्तच रडायला आले. त्यांच्या रडण्यामुळे मला आनंद झाला. शिवाजीमहाराजांच्या या लोकोत्तर कृत्याचे सार्थक झाले असे मला वाटले. आम्ही सगळे रडलो. पण रडणे म्हणजे का दौर्बल्य? रडणे म्हणजे मनाची शुद्धी, रडणे म्हणजे पावित्र्य. रडणाऱ्याचे तीर्थ ध्यावे. त्याला हृदयकपाटात ठेवून त्याची पूजा करावी. आमचे सामुदायिक रडणे झाल्या-नंतर डोळे पुशीत मी म्हणालो, 'गुरुजी, आज तुम्ही रडलात. मी धन्य झालो. माझी वाणी धन्य झाली. शिवचरित्र धन्य झाले'... गुरुजींचे रडणे अजून थांबले नव्हते. डोळे पुशीत ते म्हणाले, 'राणेगुरुजी, मला क्षमा करा. मला रडू आले ते आपल्या कथेमुळे नव्हे. पण आपण सांगितलेला सन आणि आवासाहेबांची वाक्ये यात सत्यापलाप होतो आहे म्हणून. मूळ सन वेगळा आणि वाक्येही सत्यात वेगळी...'

शिवाजीमहाराजांना आबासाहेब म्हणण्याइतका हा आपुलकीचा उल्लेख ऐकून गुरुजींनी मला दाखविलेल्या माझ्या चुकीचे काहीच दुःख झाले नाही. उलट या आपुलकीने मला जास्तच रडू आले...

गुरुजी निवडणुकीसाठी उभे आहेत. मी इथे अजून तुरुंगातच आहे. त्यांनी मजजवळ आशीर्वाद मागितला. माझा काय अधिकार? धाकट्या भावाचा का मोठ्या भावाला आशीर्वाद? पण तरीही प्रेम रडविते, प्रेम हसविते, प्रेम बोलविते आणि प्रेम खेळविते. हठोपनिषदातही हेच सांगितले आहे, आणि संत जानोबा हेच सांगतात. असो. माझ्या सदिच्छेला जर काही मोल असेल तर म्हणतो, 'गुरुजी यशस्वी होवोत. सर्व यशस्वी होवोत. सर्वांचे चांगले होवो. सवे पश्यंतु भद्राणि ।

— राणेगुरुजी,

येरवडा जेल, रात्री १२-४०.

* * *

एक सहृदय गृहस्थ

सर्वाभूती परमेश्वर आहे. आपण सारी ईश्वराची लेकरे आहोत. सर्व जीवांवर दया करणे म्हणजे आपले कर्तव्य करणे, आपल्यातल्या ईश्वराला समजणे आहे.

श्री. चुरमुरे हे प्रोफेसर असले तरीही प्राणी आहेत आणि सजीव प्राणी आहेत. अतएव त्यांच्या हातून काही चुका झाल्या आणि होणार असल्या तरी आपण त्या दयाबुद्धीने पोटात घालणे हे आपले कर्तव्य ठरते. हे करतांना दयेला दुवा मिळणार हे आपण विसरू नये. आपण केलेल्या दयापूर्ण कृत्याबद्दल देवही आपल्यासाठी दयापूर्ण असे काही तरी केल्याशिवाय राहणार नाही. श्री. चुरमुरे अध्यक्षीय निवडणुकीसाठी उभे राहत आहेत. त्यांच्यावर सर्व जीवांनी दया करावी, अशी जीवदयामंडळातर्फे मी जाहीर विनंती करित आहे.

— रामचंद्र रेगो,

जीवदया मंडळ.

* *

शत्रूंना पत्रे कशी लिहावी ?

आपणांपैकी प्रत्येकाला उघड आणि गुप्त मिळून उदंड शत्रू असतात. पण खेदाची गोष्ट अशी की असे असूनही आपल्याकडे शत्रू-विचार फार क्वचित् केलेला आढळतो.

या बाबतीत आपण जवळ जवळ विचार-शत्रू आहोत असे म्हणण्यास हरकत नाही. शत्रू या प्रकाराविषयीच असा एकंदरीत गाफीलपणा असल्यामुळे शत्रूंना पत्रे कशी लिहावी, यासंबंधीचा विचार कोणी केला नसावा हे साहजिकच आहे. मराठीतील ही मोठी उणीव लक्षात घेऊन वाचकांच्या मार्गदर्शनाकरिता वेगवेगळ्या प्रकारच्या शत्रूंना लिहिलेली काही पत्रे व त्याविषयीचे विचार मांडण्याचा मूलगामी प्रयत्न आम्ही येथे करित आहोत.

* * *

आपणांस पसंत असलेल्या कित्येक तरुण मुली परपुरुषांशी लग्न करून मोकळ्या होतात. अशा शत्रूंना पत्रे लिहिण्याऐवजी आपण नेहमी मूग (आणि अपमान) मिळून स्वस्थ बसतो. परंतु हे सर्वथैव अयोग्य आहे. अशा प्रसंगी आपला अपमान आणि दुःख यांना वाचा फोडून त्यांचा भार हलका

करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य ठरते. कोणालाही वापरता येईल असा एक मासले-
वाईक नमुना पाहा :

प्रिय गंगू -

तुझे नाव तुझ्या नवऱ्याने 'मधुबाला' असे ठेवल्याचे कळले. पण गंगू
या नावाला दुसऱ्या कशाचीही सर येणार नाही म्हणून तेच मी येथे
वापरीत आहे.

गंगू, माझ्यासारख्या गुणी, हुशार आणि देखण्या पुरुषाला नाकारून तू
परपुरुषाशी लग्न केलेस ही खेदाची गोष्ट आहे. परवा तू ज्या काळ्या लड्ड
आणि टकल्या माणसाबरोबर हिंडत होतीस तोच तुझा नवरा ना ! अहह !
काय ते लावण्य ! कोळशाचा की किराणा-मालाचा धंदा आहे नाही का
त्याचा (छे छे तुमचा !) निदान तसे तुझ्या यजमानांच्या चेहऱ्याकडे पाहून
वाटले. असो. पण आजच्यापेक्षा त्याचे टक्कल जसजसे वाढत जाईल तसतशी
तुमची आर्थिक परिस्थिती निश्चित सुधारत जाईल. (आर्थिक म्हणजे काय
कळले ना ? चार पाच बुकेच तू शिकलेली, पण त्या मानाने तुझे सामान्य ज्ञान
बरेच बरे आहे. तरी आर्थिक म्हणजे सांपत्तिक हे आपले मीच सांगून ठेवतो).
टकल्या माणूस क्वचितच निर्धन असतो असे म्हणतात, (या क्वचितमध्ये तुझे
यजमान मोडणार नाहीत अशी मला आशा आहे !)

परवा तुला पाहिले तेव्हा तू बरीच रोडावलेली दिसलीस. पण आता
माझ्याकरिता झुळून काय उपयोग बरे ! किंवा कदाचित् रेशनचे धान्य तुला
मानवत नसेल. पण त्याला तरी आता काय उपाय ? एक वेळी जेवायची
मारांमार तर प्रकृती चांगली राहणारच कशी ? पण निदान चारसहा
महिऱ्यांतून का होईना, एखादे वेळी हॉटेलात जावे. आपण नेहमीच जात
होतो तसे जमत नसले तरी माहिऱ्या दोन माहिऱ्यांनी एखादे मोसंबे खावे.
निदान अर्धे.

जास्त काय लिहिणार ? लवकरच तुझ्या संसारवृक्षाला फुले, फळे येवोत.
काळीबेंदी का होईनात पण मुले ती मुलेच. फिरायला जाताना निदान
'त्यांच्या' कडेवर एक, हातात एक आणि तुझ्याजवळ एक, आसपास
दुडदुडगारी दोन-तीन एवढा तरी परिवार हवाच.

प्रतिपच्चंद्ररेखेप्रमाणे तात्यासाहेबांचे टक्कल वाढत जावो. त्यामुळे दुसरे काही झाले नाही तरी निदान कटिंगचे पैसे वाचतील आणि तेवढीच चैन करता येईल.

तुझा हितचिंतक

सदू

हे पत्र किती मार्मिक आहे यासंबंधी खरे म्हणजे वेगळ्या विवेचनाची आवश्यकता नाही. अशा पत्रांत मर्माकडे सतत लक्ष ठेवून त्यावर घाब घालीत राहणे महत्त्वाचे. गंगूच्या नवऱ्याचे टक्कल हे या बाबतीत एक खास मर्म आहे आणि ते सदैव लक्ष्य ठेवले आहे. सुरुवातीला आणि शेवटीही त्याचा उल्लेख आहे. यामुळे पत्रातल्या उपरोधाला एक वेगळीच धार येते. याशिवाय गंगूच्या नवऱ्याचे दारिद्र्य, त्याचा कुरूपपणा यांचाही वेळोवेळी मार्मिक उल्लेख आहे. गंगूचे शिक्षण झालेले नाही, हा उल्लेखही खुबीने आणला आहे. सदूने आपल्या प्रेमसंबंधाचा उल्लेखही तसाच कलात्मकतेने केला आहे. स्वतःच्या दारिद्र्याला त्याने पत्रात हातसुद्धा लावलेला नाही हे महत्त्वाचे.

अशी पत्रे लिहिण्याचा सारखा सराव ठेवला तर त्यांची धार वाढविणे अधिकाधिक जमत जाईल.

* * *

आता आपण इतर शत्रूंकडे वळू.

साहेब हा प्रत्येकाचा शत्रू असतोच. आपण मन लावून, मान मोडून सदैव याची सेवा करीत असताही आपले काम याला कधीच पसंत नसते. आपली इन्क्रिमॅट्स, प्रमोशन्स यांमध्ये याची धोंड सदैव उभी असते. दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, या बाबतीत आपल्याला फारसे काही करता येणे शक्य नसते. अशा या कायमच्या शत्रूला अधूनमधून पत्रे लिहिणे आपल्या दृष्टीनेच आवश्यक असते. नेहमीच्या दुःखात तेवढाच विरंगुळा. मात्र येथे लक्षात ठेवण्यासारख्या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी : ही पत्रे निनावी असणे सुरक्षिततेच्या दृष्टीने आवश्यक हे एक. आणि दुसरे: लेखनशैली, मजकूर इत्यादींच्या दृष्टीने वेगळेपणा आवश्यक म्हणून ती एकाच शत्रूने लिहू

नयेत. साहेबांच्या हाताखालचे जवळजवळ सगळेच लोक त्याचे शत्रू असतात हे लक्षात घेता आपल्याशिवाय त्याच्या इतर शत्रूंचे सहकार्य या महत्कार्यात मिळविणे कधीच कठीण होणार नाही.

साहेबाला लिहिलेले एक शैलीदार पत्र असे :

प्रिय ढेरपोट्या,

आपला घेर किती वाढतो आहे याची तुला काही कल्पना आहे का ? अरे, तुझ्या खादाडपणाला काही सीमा ! भटाकडचे बटाटे वडे, सामोसे, चिवडा यांचा खुराक सदैव चालू; पैशाची चंदी तर विचारूच नका. कसे पचवितोस बाबा; तू हे सगळे. नंदांचे नाही तर निदान शास्त्रींचे तरी ऐक-शील की नाही तू ? म्हणजे पैसे न खाण्याचे पथ्य तुझ्या प्रकृतीला मानवणार नाही हे खरे, पण निदान आठवड्यातून एक जेवण तरी. आणि नंदार्जीकडे अगदीच दुर्लक्ष करू नका बच्चंजी. परवा त्या नटनट्यांचे काय हाल झाले माहीत आहेत ना !

तुला ब्लडप्रेसर आहे हे कबूल, पण त्यामुळे आमचाही रक्तदाब तू वाढवावास हे केवळ तुलाच शोभते. हाताखालच्या लोकांवर सदैव खेकसून का तुझे ब्लडप्रेसर कमी होणार ! तुझी सर्वात मोठी अडचण, ही की तुला इकडची काडी तिकडे करायला नको. आमची कामे आम्ही करतोच, पण तुझी कामेही आम्हीच उपसतो. असे असले तरी तुझे समाधान नाही. तुझ्या-पुढे शेषटी हलविणाऱ्या लोकांवरच तुझी मर्जी. तुझ्याकडची भांजी आणणे, तुझ्या मष्ट पोराना शिकविणे, इतर शागिर्दी करणे आणि नंतर वेळ उरल्यास ऑफिसांतले काही काम करणे - म्हणजे तुझी स्तुतिस्तोत्रे गात हिंडणे. हे उद्योग करणारे लोक तुला हवेत. त्यांच्या सार्विहंस-बुकात तुझे उत्तम शेर. पण आमच्या बदतीचा प्रश्न आला की तुझा चेहरा वाकडा झालाच !

त्या शेंबड्या आणि चौंबड्या सुलभा शारंगपाणीला काडीची अक्कल नाही. पण ती सारखी तुझ्या खोलीत. टेंप्या, लेका तुझी मुलं लग्नाची झाली तरी आपले तुंदिल सावरत तू त्या पोरीशी प्रणयचेष्टा करतोस. तिला शृंगारिक मासिके वाचायला देतोस. अश्लीलपणा किती करावा थाला काही सीमा ?

तू एकच गोष्ट लक्षात ठेव की तुझी शंभर पापे भरत आली आहेत. सदाचार समितीचे भूत तुझ्या एकदा बोकांडी बसले म्हणजे तुझी कशी फेफे

उडते ते पहाच. मग पाहू तुझ्या मदतला कोण धावून येते ते. रात्र वैऱ्याची आहे पण आता संभाळून राहण्यातही काही फायदा नाही. फार उशीर झाला.

प्रत्येक कुऱ्याच्या आयुष्यातसुद्धा त्याच्या भाग्याचे दिवस उगवतात. मग काय आमचे उगवणार नाहीत !

आपला नम्र आणि विश्वासू सेवक

× × ×

अशी पत्रे लिहिताना ती सत्याला स्मरूनच लिहिली पाहिजेत असा नियम नाही. असे आरोप साहेबाच्या बाबतीत खरे असतात असेच गृहीत धरून चालावे. पत्राने साहेबाला अस्वस्थ करून सोडले की झाले. आणि इतके फटके मारल्यावर त्यातला एक तरी बरोबर बसणारच याविषयी संशय घेण्याचे कारण नाही. साहेबालाही साहेब असतोच. तोही कुणाला तरी सारखा भीत असतोच, त्याने कधी ना कधी तरी कुठली तरी चूक केलेली असतेच. शिवाय आपल्यासारख्या सद्गुणी आणि सालस लोकांवर त्याने इतके अन्याय वेळोवेळी केलेले असतात की त्याबद्दल त्याला कोणतीही शिक्षा अपुरीच ठरणार.

* * *

आपल्या स्वतःच्या मालकीचे घर नसतं तोपर्यंत जगातले सर्व घरमालक हे आपले शत्रूच असतात. घरमालकांना ' व्हेअर अँज ' ' नॉट विथस्टँडिंग ' वगैरे भयंकर शब्द वापरून नोटिसा दिल्या तरी ते बिलकुल नरम येत नाहीत असा अनुभव सर्वच भाडेकरूंनी घेतलेला असतो. पत्रे लिहूनही त्यांच्यावर विशेष परिणाम होईल असे सांगता येत नाही. पण प्रयत्न करून पाहणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य ठरते. यादृष्टीने वेगवेगळ्या नमुन्यांची पत्रे सदैव लिहीत असणे आवश्यक आहे. एक नमुना येणेप्रमाणे :

प्रिय गब्रूस,

तुझ्यासारख्या समाजशत्रूला नमस्कार लिहिण्याचा शिष्टाचार बाळगणे हे मूर्खपणाचे आहे. वडिलोपार्जित इस्टेटावर तू जी चैन चालविली आहेस त्या गुन्ह्याबद्दल तुला क्षमा होणे अशक्य आहे.

तुला घरमालक म्हणणेही जिवावर येते. कारण बिऱ्हाडकरुंना तू दिलेले गाळे हे केवळ गोटे आहेत. एवढेच काय गोटे बरे म्हणावे इतके ते वाईट आहेत. आमच्या गोठ्यातल्या प्रत्येक खोलीत गळते. जमीन जागोजाग उखणली आहे. भिंतीचा बंडात दिलेला रंग साफ उडाला आहे. नळाला पाणी येत नाही. नळाऐवजी जमिनीतच पाणी लागावे इतकी ओल घरात आहे. सर्व जागाच असूर्यपड्या आहे. अशा भयानक जागेचे भाडे मात्र तू चोपून घेतोस. दुरुस्ती करा म्हटले की तुझा हार्टफेल होईल की काय असे वाटते. थापा मारण्यात तर तुझा हात दुसरा एखादा गवूच धरू शकेल.

आमच्यासारख्या श्रमजीवी लोकांच्या हालअपेष्टांची कल्पना तुला काय येणार ? सासण्याला गंडवून तू त्याचे घर बळकावलेस. सासण्याने दिलेली नोकरी जन्मभर करून शेवटी त्याच्यावरच उलटलास. आपली कजाग, हट्टी, मूर्ख आणि भांडखोर मुलगी जरी त्याने तुझ्या गळ्यात बांधली असली तरी त्या गुन्ध्याबद्दल त्याला एवढी शिक्षा करणे हे नीचपणाचेच आहे.

महागाई वाढली म्हणून भाडे वाढवून पाहिजे असे दुमणे तू सदैव आमच्या मागे लावले आहेस. तुझ्यासारख्या ऐदी गवून महागाईविरुद्ध ओरडावे हे अक्षम्य आहे. तुझ्या काळ्या आणि कुरूप मुलीच्या लग्नाचे हुंडे द्यायला आम्ही भाडेकरू बांधलेलो आहोत असा तुझा गैरसमज आहे काय ?

सध्या पाण्याच्या बाबतीत तू आमचे जे हाल चालविले आहेस त्याबद्दल तुला कोर्टातच खेचला पाहिजे. वशिल्याने लागलेल्या सिव्हिल जज्ज जावयाच्या जिवावर तू उड्या मारतोस हे काय आम्हांला माहीत नाही ! आम्ही जागा सोडली की ती दुसऱ्याला देऊन पागडी मिळवायची असे तुझे कारस्थान. ते आम्हांला न समजण्याइतके आम्ही दूधखुळे आहोत असे तू समजतोस काय ? लक्षात ठेव की समाजवाद आला म्हणजे आम्हांला घालवून देण्या-ऐवजी तुलाच 'चले जाव' करावे लागेल.

तुझा एक गांजलेला भाडेकरू

× × ×

वक्रोक्तिपूर्ण पद्धतीने घरमालकांना लिहिले पाहिजे असे सांगणारा भाडेकरूंचा एक पंथ आहे, परंतु अशा मिळमिळीतपणाचा या मठ लोकांवर

काहीही परिणाम होणे शक्य नसते. घरमालकाला शिव्यामुद्धा अलंकारिक देणे हा मराठी भाषेचा अपमान आहे. 'व्हेअर अँज', 'व्हेअरफर', 'नेव्हेर द लेस', अशांसारख्या बोचक कायदेशीर शब्दांचा ज्यांच्यावर परिणाम होत नाही त्या मूठ मालकांजवळ वक्रोक्ती काय कामाची. तिथे 'फ्रीष्टाइल'च हवी.

* * *

माजी प्रिया, साहेब, घरमालक हे काही झाले तरी सर्वसामान्य शत्रू. त्यांना पत्रे लिहिणे हे बरेच सोपे काम असते. परंतु सासूबाईंना पत्र लिहायचे तर अधिक खोल पाण्यात शिरावे लागते. सासूबाईं काय किंवा एखादा संपादक काय, तसेच पुढारी काय किंवा चौ एन् लाय् सारखा एखादा प्राणी काय. हे शत्रू असामान्य. त्यांना लिहायची पत्रेही तशीच असामान्य शैलीने लिहायला पाहिजेत.

सासूबाईंसारख्या गनिमाशी मुकाबला ही काही साधीसुधी गोष्ट नव्हे. येरागबाळाला हे काम जमणे नाही. त्यासाठी प्रदीर्घ आणि प्रउग्र तपश्चर्या घाठीशी पाहिजे. भाषेवरची सगळी हुकुमत येथे पणाला लावावी लागते. जर का एखादा शब्द इकडचा तिकडे पडला तर नाकदुःखा काढण्याची पाळी येईल हे कोणीही समजस माणसाने विसरू नये. शिवाय सासू ही कधीच एकटी नसते. तिचे कन्यारत्नही अशा बाक्या प्रसंगाच्या वेळी तिच्याच मदतीला जाणार हे उघड असते. अशा वेळी आपले पानपत होणार नाही ही खबरदारी घेणे जितके आवश्यक तितकेच अवघड. म्हणून धोक्याची सूचना ही की ज्याला हे काम पेलत नसेल त्याने या वाटेलाच जाऊ नये. हात पाय मोडून ध्यायची हाँसच असेल तर खड्ड्यांत उडी टाकणे हे अधिक सोयीचे.

तरीही, एवढ्या मातबर शत्रूला पत्रे कशी लिहावी हे जर येथे सांगितले नाही तर हा लेख लिहिण्याचा खटाटोपच व्यर्थ होईल. म्हणून त्यासंबंधी आमच्या अल्पमतीप्रमाणे आणि आमच्या सामान्य कुवतीवर भिस्त ठेवून थोडेफार मार्गदर्शन करणे हे आमचे प्राप्त कर्तव्यच ठरते.

* * *

वज्रचुडेमंडित सकलकलागुणसंपन्न ब्रह्मकुलभूषण संभाषणचतुर रूपमती श्रीमंत सौभाग्यवती सासूबाईंसाहेब सरकार महाराज यांना दोन्ही कर जोडून त्रिकालचरणी मस्तक ठेवून बालके दिन्नुचा शिरसाष्टींग नमस्कार.

विनंती विशेष. संवेसी श्रुत होय ही विज्ञापना.

हे पत्र लिहिण्याचा सुयोग आमच्या प्रेमळ पत्नीच्या अतिप्रेमळ आशेवरून येत आहे. येत्या दीपावलीच्या शुभप्रसंगी आपण आणि विविध गुणसंपन्न अशी आपली कन्या आणि पुत्ररत्ने यांनी आमच्या बिऱ्हाडी येऊन पायधूळ झाडावी असे आमंत्रण मी आपणा सर्वांना भीतीयुक्त आदराने देत आहे. भीती हा शब्द वापरल्याबद्दल आपली या क्षुद्र सेवकावर इतराजी होणार नाही अशी नम्र आशा आहे. भीती आपली नसून आम्हांला स्वतःचीच वाटते, कारण आपल्या इतमामाप्रमाणे आपले स्वागत आणि बडदास्त होईल की नाही याविषयीची चिंता आम्हांला सदैव पोखरते. शिवाय आपला दराराच असा की, आदराबरोबर आपली भीती मजसारख्या अनन्य सामान्यास वाटणे योग्यच होय.

आपला आमच्याविषयीचा एक गैरसमज दूर करणे अगत्याचे आहे. आपण गेल्या वेळच्या मुक्कामात दोनच अठवडे येथे राहिलात, परंतु त्याची आठवण आमच्या मनात अजून ताजी आणि टवटवीत आहे. खरे म्हणजे ती बुजणे कधीच शक्य नाही. त्या मुक्कामात आपल्याला शेजाऱ्यांचे दुष्ट कुत्रे चावले हे आपणास आठवत असेलच. आपल्याला दंश केल्यामुळे ते कुत्रे आम्ही शेजाऱ्याकडून विकत घेतले असा जो लोकप्रवाद आपल्या कानी आल्याचे कळते तो सर्वथैव खोडसाळ आहे हे मी अत्यंत नम्रपणे आपल्या नजरेस आणू इच्छितो. ते कुत्रे आमच्या मातोश्रींसही डसले होते हे समजल्यामुळे आपणास खूपच दिलासा वाटेल अशी आम्हांला मनोमन आशा आहे. मुलांच्या हट्टामुळे कुत्रे आम्हांला विकत घ्यावे असे वाटत होते, पण आपल्याला चावल्यानंतर थोड्याच दिवसात त्याला वेड लागून ते नुकतेच मरण पावले हे कळविण्यास आनंद होतो. वेड आणि मरण या दोन्ही शिक्षा त्या मूर्ख आणि आततायी प्राण्याला योग्यच होत्या.

आपल्या बडबडीमुळे विशेषतः मला फार त्रास झाला व माझे डोके फिरण्याची पाळी आली असेही कोणा विद्वंसतोषी माणसाने आपल्यास कळविल्याचे समजते. याकडे आपण दुर्लक्ष कराल अशी मला आशा आहे. पहिली गोष्ट अशी की वेड आनंदातिशयामुळेसुद्धा लागू शकते. दुसरी अशी की आपले संभाषण-चातुर्य काय, किंवा वाक्चातुर्य काय, ते समजण्याची लायकीही प्रत्येकाला असायला हवी ना. माझ्यासारख्या अज्ञ इसमाजवळ ती

कशी असणार ? खरे म्हणजे आपले अमोघ वाक्चातुर्य कोणालाही लज्जेने मान खाली घालायला लावील इतके प्रभावी आहे. उतारवयात ते आपण टिकवून ठेवावे आणि आम्ही मूकस्तंभासारखे बसून राहावे ही गोष्ट आम्हांला खरोखरच लाजिरवाणी नाही काय ? पण काय करावे. आपल्या तोडीस तोंड असे शब्दच सुचत नाहीत. सुचले तरी ते तोंडातून बाहेर पडू शकत नाहीत.

आईसरकार, आपल्याविषयी अनुदार उद्गार काढणे हे किती कृतघ्नपणाचे होईल याची आम्हांला पूर्ण जाणीव आहे. आपण साक्षात आपली कन्या आम्हांला देऊन आमच्यावर उपकाराचे जे ओझे टाकले आहेत ते जन्मोजन्मी फिटणे शक्य आहे काय ? आपल्या कन्येच्या दीर्घ सहवासामुळे आम्हांला परमार्थाची गोडी निर्माण झाली, संन्यासमार्गाचे महत्त्व पटले. या काय साध्या गोष्टी झाल्या ! शिवाय आमचें विडंबनात्मक लेखन लिहायला आम्ही केवळ कारण होत असलो तरी त्यांचे खरे स्फूर्तिस्थान म्हणजे आपली कन्याच होय याबद्दल दुमत होण्याचे कारण नाही.

आपण आमच्याकडे वरचेवर येता आणि दर वेळी दीर्घकाळ मुक्काम करता हे खरोखर आमचे सद्भाग्य. याबद्दल आमचा खर्च खूप होतो अशी तक्रार मी करित असतो असे कोणी आपल्याला सांगत असल्यास आपण तिकडे नेहमीप्रमाणे दुर्लक्ष कराल असा मला भरवसा वाटतो. आपल्यामुळे खर्च आणि त्रास फारतर दुप्पट होतात. त्यामुळे फारतर एखादेवेळी आमचे दिवाळे वाजे. पण म्हणून काय झाले ? आपल्याकरिता एवढी साधी गोष्ट करायलाही आम्ही तयार असू नये काय !

आपल्या आगमनाची भयभीत अंतःकरणाने वाट पाहणारा,

आपला लाडका,

दिनू.

सदरहू पत्रात वक्रोक्तीचा सढळ हाताने उपयोग केला आहे हे ते वरवर वाचणाऱ्याच्याही ध्यानात येईल. स्वतःच्या कुटुंबाविरुद्ध टीकेचा किंवा नापसंतीचा एक शब्दसुद्धा उच्चारणे ही गोष्ट किती अवघड असते हे सुशांस सांगण्याची आवश्यकता नाही. येथे पत्र लिहिण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. अशा कठीण प्रसंगी सासूच्या नथीतून बायकोकडे तीर मारणे यासारखा दुसरा मार्ग नाही. या मार्गाचा प्रस्तुत पत्रात कौशल्याने केलेला वापर अभिनंदनास पात्र ठरावा.

संपादकांना पत्रे लिहिणे हेही इतकेच नाजूक काम. साहित्याच्या घाऊक व्यापाऱ्याला त्याचाच काही माल परत पाठवायचा तर तो शालजोडीत व्यवस्थित गुंडालूनच पाठविला पाहिजे. असे असूनही पत्र खाचाखोचांनी युक्त असावे. आश्याला महत्त्व खरेच पण अभिव्यक्ती अधिक महत्त्वाची. लक्षांत ठेवण्याजोगी आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी की या पत्रलेखनात अतीव संयम पाहिजे. मात्र संयमीपणाच्या आहारी जाऊन पत्रेच लिहू नयेत हे मत आम्हांला ग्राह्य वाटत नाही. खाली देत असलेला नमुना विशिष्ट शैलीच्या संपादकांच्या बाबतीत लेखकामित्रांना उपयोगी पडेल असा मर्यादित स्वरूपाचा आहे. जसा संपादक तशी पत्राची धाटणी असावी. मराठी भाषेचे शंकराचार्यच अशा संपादकांना लिहिलेले एक पत्र पहा :

वाङ्मयपीठाधिपती शंकराचार्य यांना—

आपण साभार परत पाठविलेली कथा पोचली. वाचल्यावर ती समजते हा तिच्यातला मोठाच दोष आहे हे माझ्या आता ध्यानात आले आहे. शक्य तितकी ती समजू नये असा प्रयत्न मी केला होता पण शेवटी कथेने मला फसविलेच. कथा चक्क कळते म्हणजे काय. छे: ! छे: ! आपण मजविषयींच्या स्नेहानेच केवळ ती कळली आहे असे म्हणता. खरे म्हणजे ती पार कलंडली एवढेच नव्हे, तर कोसळून जमीनदोस्त झाली आहे.

आपल्या मासिकात विनोदी हलक्याफुलक्या स्वरूपाचे लेखन नसते असे म्हणण्यात आपण फारच विनय दाखविला आहे. वास्तविक आपण छापत असलेल्या कविता आमची फारच करमणूक करतात. हे विनोदी सदर आपण कोणत्याहि परिस्थितीत बंद करू नये अशी आपल्याला प्रार्थना आहे.

आपल्या मासिकांतील साहित्यिक टीकात्मक लेखही मनोरंजक असतात. लेखकांच्या डोक्यातील गोंधळ सगळाच्या सगळा आणि जशाचा तसा वाचकांपर्यंत पोचविणे ही काही साधी गोष्ट नव्हे. ती आपले लेखक लीलया साधतात हे अभिनंदनीय ठरावे.

आपल्या मासिकाची भरभराट होत आहे हे कळून फार आनंद झाला. मासिकाचा खप शंभरावरून धाड्दिशी सव्वाशेपर्यंत गेला यावरून जनतेची रसिकताच सिद्ध होते. आपल्या मासिकाचा अंक शोधूनहि कुठे मिळत नाही हीसुद्धा त्याला असलेल्या अफाट मागणीची साक्षच नाही काय ?

सध्या मी काही तरी लिहीत आहे. ती कथा आहे, की कविता, की लेख काहीच मला समजत नाही. कदाचित ती कादंबरी किंवा नाटकही असेल. यावरून काही तरी चांगले निर्मिले जात आहे असा विश्वास वाटतो. लेखन पुरे होऊनही ते मला समजले नाही तर दिवाळी अंकासाठी पाठवीनच कळावे.

आपला

अर्थ ते अनर्थाचा एक दुबळा प्रवासी

* * *

संपादकाच्या बाबतीत जो संयम बाळगावयाचा तो पुढापुढ्याच्या बाबतीत बाळगण्याचे काहीच कारण नाही. कारण त्याची कातडी गेंड्यासारखी असते. शिवाय तोच स्वतः सगळ्यांना ऐकवीत असल्यामुळे इतरांकडून काही ऐकण्याची त्याची कधीच तयारी नसते. अशा लोकांना ठासून आणि ठोकून, दणदणीत शब्दात सांगितल्याशिवाय काही ऐकू जाण्याची शक्यताच कमी. पुढारी हे शत्रू कसे, असा भोळा प्रश्न कोणी विचारण्याचा संभव आहे. त्याला उत्तर हेच की पुढारी हे आपले इलेक्शन-काळचे मित्र असले तरी अनंतकाळचे शत्रूच असतात. अशा एका पुढापुढ्याला लिहिलेले हे एक पत्र :

प्रिय भापूजी—

सध्याच्या अन्नप्रश्नाबद्दल आपण जे तारे तोडले ते आमच्या नुकतेच वाचनांत आले. आपण कोणत्याही प्रश्नावर तितक्याच तत्परतेने तारे तोडीत असता याबद्दल आपली प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच होईल.

आपल्या भाषणांचा उपयोग अन्नप्रश्न सोडविण्यासाठी होत नसला तरी श्रोत्यांना गाढ झोप आणण्याकडे तरी निश्चित होतो हे काही कमी नाही. उपाशी पोटी झोप आणून दाखविणे ही गोष्ट साधी नाही.

वाकी आपले लोक एकंदरीत मूर्खच बरं का ? अन्नप्रश्न आणि दारिद्र्याचा प्रश्न दोन्ही चुटकीसरसे सोडविण्याचे मार्ग त्यांना पाहूनसुद्धा समजत नाहीत. त्यांना एवढी साधी गोष्ट कळत नाही की, पैसे खाल्ले म्हणजे पोटापाण्याचा प्रश्नही सुटतो आणि दारिद्र्यही दूर होते. (पैसे फार तर लॉकर्समध्ये ठेवू नयेत म्हणजे झाले!) बरे एक वेळ पैसे खाणे नाही जमत. मग फळे खावीत.

पण या मूढ लोकांना कळेल तर ना. यांना पाहिजे भात आणि पोळी. या दुर्दैवी लोकांच्या नशिबी फळेच नाहीत त्याला तुम्ही तरी काय करणार ?

पुढारीजी, इतक्या मूर्ख लोकांनी आपल्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडवावे हे यांना शोभते का हो ! म्हणे यांच्या मिळकतीची चौकशी करा, यांच्या मालमत्तेचा हिशेब घ्या. आता काय करणार या देशद्रोही लोकांना ! आपला 'अ' वर्गांतला तुरंगवास, आपले चरखाप्रेम, आपल्या खादीच्या कपड्यांप्रमाणेच अंतर्बाह्य शुभ्र निर्मळ असलेले आपले चारित्र्य, यातल्या कशाचीच खातर या लोकांना असू नये ना ! आता स्वातंत्र्य वगैरे मिळाल्यापासून आपल्याला भाषणे, दौरे, पायाच्या फरश्या बसविणे, फिती कापणे या कामांमुळे इतर कामे करायला वेळ मिळत नाही हे खरे, पण ही कामे काय कोणीही करील. शिवाय भाषणांचा धंदा हा काय लहानसहान आहे काय ?

आमचे तुम्हांला प्रेमाचे आणि आग्रहाचे सांगणे हेच की, या जनतेची तुम्ही बिलकुल पर्वा करू नका. निदान परत निवडणुका येईपर्यंत तरी तुम्ही अडविलेल्या जागा ते हिरावून घेऊ शकत नाहीत ना ?

आपला
एक नम्र पाईक

* * *

हे झाले स्वदेशी पुढार्यांचे. राहता राहिले चाऊ आणि माऊ. यांना उर्गांच धमकीची किंवा धाकदपटशाची पत्रे लिहिण्यात अर्थ नाही. त्यांना सर्वांदयी मुरंच्यात घोळलेली गोडगोड, मऊमऊ पत्रे लिहिणे हेच योग्य वाटते. अहिंसेचे ब्रीदवाक्य मानणाऱ्या आपल्यासारख्या सहिष्णू लोकांनी चाऊ माऊंची मने दुखावतील असे लिहिणे हे आपणास कितपत शोभून दिसेल बरे ! चाऊला लिहिलेले असे एक पत्र आम्ही येथे देत आहो.

प्रिय भाऊराया चाऊ यांस साष्टांग नमस्कार -

तुला आमच्या भारताचा काही भाग हवा आहे असे आम्हांला कळले. त्यासाठी का तू आमच्यावर सैन्य पाठवायचे ? भाऊ भावाशी का लढतो ? भावावर फक्त प्रेम करायचे, जमीन पाहिजे असेल तर मागून घ्यायची, त्याकरिता का वेगळे नकाशे छापायचे ? नकाशे माणसाने काढले, पृथ्वी

देवाने केली. नकाशाने का भूगोल बदलणार ? चिनी बांधवांना का जमीन हवी ? त्यांना का धान्य हवे ? त्यांनी सरळ इकडेच यावे, मुंबईला यावे, पुण्याला यावे. आमच्या ताटांत बसून जेवावे. आमच्या पांडवांनी एक तीळ पांच जणात वाटून घेतला. आम्ही एका पावाचे पाचशे तुकडे करू आणि ते भुकेलेल्या चिनी भावांबरोबर घेऊ. आमची झुरळे तर आम्ही सगळीच देऊन टाकू. चिनी भावांपेक्षा का झुरळांचे महत्त्व !

बंधो, भारतात साम्यवाद आणणे ही का तुझी महत्त्वाकांक्षा ? महत्त्वाकांक्षा का चांगली ? महत्त्वाकांक्षेने माणसाचा नाश होतो. तिने मॅक्बेथचे काय केले ? साम्यवाद का चांगला ? रंगातला फरक का महत्त्वाचा ? ईश्वराला सगळे सारखेच, सगळेच भाऊ, सगळ्याच बहिणी. कोणीच कोणावर नाही रागवायाचे.

आणखी काय लिहिणार ? भाऊ का भावाला पत्र लिहितो ? भाऊ भावाशी गप्पा मारतो. तुम्ही आम्ही भेटू, गप्पा मारू. सुखदुःखाच्या गोष्टी करू. खाऊ, खेळू.

असो. तुम्ही सुखी व्हा. आम्हांलाही सुख मिळो. तुम्हांला यश मिळो. आम्हांलाही मिळो. सगळेच यशस्वी होवोत.

माऊला नमस्कार. तो खुशाल आहे ना ? सौ. वहिनी आनंदात आहे ना ?

तुझा धाकटा बंधू,

भाऊ

काही निवडक शत्रूंना पत्रे कशी लिहावी यासंबंधीचे थोडेसे दिग्दर्शन आमच्या अल्पमतीप्रमाणे येथवर केले. शत्रू अनेक असतात. प्रत्येकाचे शत्रू वेगळे. प्रत्येक शत्रूला लिहायचे पत्र वेगळे. ज्याच्या त्याच्या शत्रूशी मुकाबला ज्याचा त्याने करायचा. दुसरा काही झाले तरी युक्तीच्या चार गोष्टींच सांगू शकणार. तेवढ्या आम्ही सांगितल्या. आता ' हर हर महादेव ! ' गर्जना करीत आणि लेखणी सावरीत शत्रूवर तुटून पडणे यासाठी प्रत्येकाने सज्ज राहिले पाहिजे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पमत.
अनुक्रम ३८६६५ वि: निबंध-
कमाल १५८५ से दि २१०६५

९

रहस्यकथा-लेखकांसाठी गाइड

प्रिय वाचक, मी आज तुम्हांला रहस्यकथा कशा लिहाव्या हे सांगायचं योजलं आहे. यापूर्वी कादंबऱ्या कशा हाणाव्या, गोष्टी कशा पाडाव्या, कविता कशा जुळवाव्या, नाटकं कशी मांडावी यासंबंधी तुम्हांला वेळोवेळी सांगितलंच आहे. रहस्यकथा किंवा जिला इंग्रजीत 'मिथ्री' असं म्हणतात तिचं गूढ आता आपल्याला उकलून पहायचं आहे.

प्रारंभीच हे लक्षात घ्यायला हवं की, रहस्यकथा लिहिण्यात किंवा लिहावंसं वाटण्यात कमीपणा मानण्याचं कारण नाही. (मीच तिच्याविषयी तुम्हांला सांगायचं योजलं यावरूनच तिची थोरवी तुमच्या लक्षात आली असेल. होय ना?) मी तुम्हांला असं सहज दाखवूं शकेन की व्यास, शेक्सपियर, हरिभाऊ हे सगळे श्रेष्ठ रहस्यकथाकार होते. माझंही नाव या यादीत येतं हें तुम्ही ओळखलं असेलच. ओळखलंतच. (लब्बाड!) अर्थात मराठीतले सर्वश्रेष्ठ रहस्यकथाकार भाऊ पिरंगुटकर यांचं नांव मी इथं विसरलेलो नाही. या थोर, प्रतिभावंत (आणि बदमाष) कलावंताविषयी मी तुम्हांला पुढं सांगणार आहेच.

रहस्यकथेचं तंत्र-मंत्र तुम्हांला समजावून देण्यापूर्वी तिची व्याख्या करायला हवी. अनेक वर्षांच्या परिश्रमानंतर मी बनविलेली व्याख्या अशी :

कमीत कमी शस्त्रं आणि जास्तीत जास्त शास्त्र वापरून कमीत कमी वेळात जास्तीत जास्त परिणामकारक रीतीने केलेल्या एकाच एका खुनाची आणि वाचकाच्या हनुवटीवर विस्मयाचा एकच एक ठोसा चढविणारी एकच एक हकीगत म्हणजे रहस्यकथा होय.

बाळांनो, वाचलीत ना ही व्याख्या ! आता तुम्हांला तिचा अर्थ समजो, न समजो. पहिल्याप्रथम ती पाठ करा. एका कागदावर सुवाच्य अक्षरात ती लिहा आणि तुम्ही लिहायला बसता तिथंच टेबलासमोरच्या भिंतीवर चिकटवून ठेवा. पण त्यापेक्षाही ती तुमच्या हृदयावर कोरली जाणं हे फार आवश्यक आहे हं. या व्याख्येतला प्रत्येक शब्दन् शब्द महत्त्वाचा आहे असं तुम्ही खुशाल समजा. या व्याख्येकडे दुर्लक्ष केल्यामुळं किंवा तिची उपेक्षा केल्यामुळं नवर-रहस्यकथा लेखकांनी आपल्या लेखनाचा कसा खेळखंडोबा केलेला आहे हें मी तुम्हांला पुढं सांगणारच आहे. म्हणून म्हणतो माझ्या व्याख्येचं महत्त्व फार आहे. ते तुमच्या मनावर विंबवणं हे मी फारच महत्त्वाचं मानतो.

आता मी तुम्हांला या व्याख्येची फोड करून दाखवितो. त्यावरून व्याख्या करण्यात मी जसा पटाईत आहे त्याचप्रमाणे त्या खोलून दाखविण्याचं कसबही माझ्यामध्ये आहे हे तुमच्या लक्षात येईल. माझी पहिली खुबी म्हणजे मी फक्त 'शस्त्रं' एवढंच म्हटलं आहे. कोणती शस्त्रं हे सांगितलेलं नाही. थोडा विचार केलात तर तुमच्याही ध्यानात येईल की कोणतंही शस्त्र हे स्थलकाल, परिस्थिती आणि व्यक्तिसाक्षेप आहे. महत्त्व खुनाला असून शस्त्रं दुय्यम असतात. गुंडोपंतांनी आपल्या कजाग बायकोचा खून करायचं ठरविलं तरी त्यांच्याजवळ ३८ चं रिव्हॉल्व्हर असलेलं दाखाविणं हास्यास्पद ठरेल. म्हणजे त्यांना आपल्या बायकोचा संताप कितीही आला असला तरी त्यांच्याजवळ रिव्हॉल्व्हर घेण्याइतकी माया कोटून असणार ? दुसरं म्हणजे ज्या गृहस्थानं उभ्या जन्मात टाकाखेरीज दुसरं काहीच हातानं पेललं नाही त्यानं पिस्तूल हातांत घेतलं तर खुनाऐवजी आत्महत्याच होऊन बसायची. तेव्हा काम फत्ते होण्याच्या दृष्टीनं पिस्तूल अत्यंत परिणामकारक असलं तरी

ते गुंडोपंतांच्या हाती देण्यात स्वारस्य नाही. तिथं चाकू, आडकित्ता, पाटा-वरवंटा, खलवत्ता, विळी, विषाची पुडी, गळफास हीच आयुधं योग्य. त्याच-प्रमाणं सातारच्या गणानं खून केला तर तो कुन्हाडीनंच झाला पाहिजे. शस्त्रं कमीत कमी असावी असं मी वर म्हटलं आहे. याचं कारण असं की, अनेक शस्त्रं वापरलीं तर त्यांत खुनी माणसाचं कौशल्य काय राहिलं? खून करायचा तोसुद्धा डोळ्याचं पातं लवतं न लवतं तोच झाला पाहिजे. रे रे करीत खून झाला की, रहस्यातला गहिरेपणा गमावलाच म्हणून समजा. 'एकच एक खून' हे शब्दसुद्धा फार महत्त्वाचे आहेत. लोकप्रियतेच्या मोहाला बळी पडून पाना-पानागणिक मुडदे पाडणारे नवशिके लेखक शेवटी वाचकातल्या अप्रियतेच्या फाडावर लटकले आहेत हे विसरू नका. मात्र मुख्य खुनाला पोषक असे दोनतीन किरकोळ खून पाडू नयेत असं माझं म्हणणं नाही. उदाहरणार्थ, गुंडोपंतांनी आपल्या बायकोच्या खुनावरोबरच सासू-सासण्यांचेही खून केले तर ते मी क्षम्य मानीन. पण समजा की, बायकोबरोबरच त्यांनी आपल्या सुंदर मोलकरणीचा किंवा तरुण मेहुणीचाही खून केला तर मात्र ती रसहानी झाली असं मी म्हणेन. अशी अनेक गूढं एकत्र करणं म्हणजे तीनचार नव्या कादंबऱ्यांचा कच्चा माल फुकट घालविण्यासारखं आहे शिवाय, उगाच वारेमाप खून करीत सुटलं म्हणजे रहस्यकथेची 'रहस्यकथा' होते हे सत्य नजरेआड करता येत नाही. गोळ्यांच्या फैरी झाडायला रहस्यकथा हे काही गोळीबार मैदान नव्हे, ते सरस्वतीचं मंदीर आहे. रहस्यकथा ही एकच एक हकीकत असावी हेहि याच कारणाकरिता. सगळ्या हकीगती देत बसलात तर ती कोर्टाची फाईल होईल आणि तुम्ही रहस्यकथा लेखक होण्याऐवजी 'क्लार्क ऑफ द कोर्ट' बनाल. चांगल्या रहस्यकथेनं वाचकाच्या हनुवटीवर विस्मयाचा एकच एक ठोसा चढविला पाहिजे. ठोसा हनुवटीवरच हवा, छातीवर नको. कारण तसं केलं तर पुनःप्रत्ययाच्या आनंदासाठी वाचक जिवंत न राहण्याची भीती आहे. ठोसा विस्मयाचा असावा पण तोही एकच एक. म्हणजेच तो परिणामकारक होईल. सारखे ठोसेच लगावीत बसलात तर त्या शेवटच्या ठोशातलं स्वारस्य नाहीसं होईल.

रहस्यकथा कशा लिहायच्या हे सांगण्याआधी त्या वाचकांना का आवडतात याचा आपण सगळे विचार करू या. दुसऱ्याला मारण्याची आवड व

इतरांपासून आपलं कृत्य लपविण्याची इच्छा या दोन्ही गोष्टी प्रत्येकाच्या अंगी निसर्गतःच असतात. दचकलात ना ! पण यात दचकण्यासारखं काय आहे ? तुमची सासू, घरमालक, बॉस एवढंच काय तर तुमची सहधर्म-चारिणीसुद्धा - यापैकी सर्वांचे खून करावेत असे अनेकदा, जोरदारपणे तुमच्या मनात येऊन गेलेलं आहे की नाही ? बोला, आलं असल्यास त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखं किंवा खेद करण्यासारखं काहीच नाही. कारण तुमच्याविषयी त्या सर्वांनाही नेमकं हेच वाटत असतं. पण या गोष्टी कोणालाच प्रत्यक्षात करणं शक्य नसतं. त्यांची फक्त कल्पनाचित्रं रंगविण्याचा आनंदच काय तो आपण मिळवू शकतो. प्रतिभावान रहस्यकथालेखकही काल्पनिक खूनच करतो, पण ते अत्यंत कलात्मकतेनं. त्यासुळेच त्याच्या कलाकृती वाचताना आपली स्वप्नं सुंदरपणे साकार झाल्याचा आनंद आपल्याला होत रहातो. तुम्हांला जर यशस्वी रहस्यकथालेखक व्हायचं असेल तर हा आनंद रसिक वाचकांना घाऊकपणे देण्याचं कसब तुम्ही आपल्या अंगी बाणाविलं पाहिजे. रहस्यकथालेखन म्हणजे दुसऱ्याच्या जिवाशी करायचा खेळ. तो आपल्या अंगाशी येऊ न देता कसा खेळायचा हेच मला तुम्हांला शिकवायचं आहे.

या लेखनाचं पहिलं सूत्र म्हणजे खून कोणाचाही होऊ शकतो आणि तो कोणीही करू शकतो हे नीट ध्यानात बाळगलं पाहिजे. हे एकदा केलंत की ' जिकडे तिकडे चोहीकडे ' पडलेलं रहस्यकथेचं ' रॉ मटीरिअल ' तुमच्या नजरेत भरेल. अर्धी दुनिया खुनी माणसांनी भरलेली आणि उरलेली ज्यांचा खून व्हायचा अशा पात्रांनी भरलेली असा साक्षात्कार तुम्हांला ज्या क्षणी होईल त्या क्षणाला तुम्ही अर्धेअधिक रहस्यकथाकार झालात याची खूणगाठ मनांत बाळगा. रहस्यकथेचे ' जर्म्स ' असेच सगळीकडे पडलेले आहेत, ते बरोबर हेरून इतरांच्या आधी टिपण्याचं कौशल्य तुम्ही आत्मसात केलं पाहिजे. उगाच ' जर्म्स कुठं आहेत, ' अशी काव काव करण्यात अर्थ नाही. यापुढची पायरी म्हणजे खुनी माणसाच्या हातात पिस्तूल घ्यायचं आणि त्याचा चाप खेचायचा. उदाहरणार्थ, तुमच्याच ऑफिसातला तो बावळट ध्यान असलेला सद्दू कुळकर्णी ध्या. बघता काय, द्या त्याच्या हातात पिस्तूल आणि करू द्या त्याला त्या हरामखोर परेरासाहेबाचा खून !

झालं इथं ' मिष्ट्री ' सुरू झाली. पण पुढंही जपून पावलं टाकायला हवीत. ' पुढं काय ? ', ' पुढं काय ? ' असं तुमच्या वाचकांना सारखं वाटत राहिलं पाहिजे. आता जात्यावर बसलं म्हणजे ओव्या सुचत जातात त्याप्रमाणं एकदा पिस्तूल हातात घेतलं की रहस्यकथा सुचत जाते हे खरं, पण पिस्तूलानं ज्याप्रमाणे छातीचा वेध घेतला पाहिजे त्याप्रमाणे तुमच्या लेखणीनं सदैव आपलं टोक वाचकाच्या दिशेने ठेवलं पाहिजे.

एक साधं उदाहरण सांगतो. खाली दिलेली वाक्यं तुम्ही (हातातलं पिस्तूल क्षणभर बाजूला ठेवून) नीट अभ्यासा.

१. एक माणूस होता.
२. एक खुनी माणूस होता.
३. एक भयंकर खुनी माणूस होता.
४. एक भयंकर खुनी माणूस होता आणि तो लोकांचे गळे कापत असे.
५. एक भयंकर खुनी माणूस होता आणि तो लोकांचे गळे केसाने कापत असे.

आता तुम्हीच मला सांगा की, यातलं अंतःकरणाचा वेध घेणारं सर्वांत प्रभावी असं वाक्य कोणतं ? पाचवं ना ! (वाटलंच मला तुम्ही बरोबर ओळखणार म्हणून !) अशी एकेकापेक्षा एकेक फक्कड वाक्यं लिहिता घायला पाहिजेत अशी महत्त्वाकांक्षा हवी.

खून झाला की अर्थ काम फत्ते हे जरी खरं असलं तरी अर्थच काम फत्ते हे विसरू नका हं. गुंतागुंत, निरगाठ वगैरे प्रकार झाले तरी उकल राहिलीच. नाही तर वाचकाच्या हनुवटीवर एकच एक ठोसा कसा चढविणार तुम्ही ! यासाठी तुम्हांला मी एक उपाय सांगतो. तुम्हांला आवडणाऱ्या अशा डझन दोन डझन रहस्यकथा घ्या. त्यांची खुशाल मोडतोड करा. आणि त्यांचे सुटे भाग खोलून पाहा. अगदी यंत्राचे सुटे भाग आपण खोलतो ना, तसेच. आता ते परत बसवून पाहण्याचा प्रयत्न करा. एकदम जमणार नाही; सबुरीनं घ्या. एका दिवसांत नाही जमलं तरी चालेल. पण एकदा का जमलं म्हणजे एकेका इंग्रजी गोष्टीवरून मराठीत निदान तीन तीन ' ओरिजिनल ' रहस्यकथा बनविता येतात, असा मुळी माझा स्वतःचाच अनुभव आहे, हे तुम्हांला खाजगीत सांगायला काही हरकत नाही. तुम्हांला एकदम तीन नाही जमणार. पण एक

तर खरी. माझे अनुभवाचे बोल एका. इंग्रजी भाषेतच कथांचा इतका 'जर्मन' माल भरलेला आहे की सगळ्या मराठी लेखकांना जन्मभर पुरेशी बेगमी त्यातून होऊ शकेल. 'ग्रंथ हेच आपले गुरु होत' हे लोकमान्यांचं वचन बदलून 'इंग्रजी ग्रंथ हेच आपले गुरु होत' असं मी अनेकदा म्हणतो त्याचं कारण हेच.

'रहस्यकथा कशा लिहाव्या?' या प्रश्नाचं उत्तर एका प्रश्नातच आहे असं माझं एक लाडकं विधान आहे. (मी किती छान विरोधाभासात्मक विधानं करतो. नाही?) तो प्रश्न म्हणजे 'पुढे काय?'. वाचकांनी हा प्रश्न सारखा विचारत राहवे याकरिता तो तुम्ही सारखा स्वतःला विचारला पाहिजे. आपण दोन उदाहरणंच घेऊन पाहू :

शिदा न्हाव्यानं सुताराच्या अनशीचा खून केला. पुढं काय ? तो करताना दत्तू पैलवानानं त्याला पाहिलं. पुढं काय ? पण दत्तू शिदाचे पैसे देणे लागत असल्याने तो काही बोलू शकत नव्हता. पुढं काय ? त्या दोघांनी तो खून नामा मास्तरच्या माथी मारायचं ठरविलं. पुढं काय ? पण दत्तूचं अनशीवर मनापासून प्रेम होतं. त्याला अनशीच्या खुनाचा सूड घ्यायची तळमळ लागली होती. पुढं काय ? दत्तू-अनशी यांचं सूतगूत होतं हे शिदाला माहीत नव्हतं. पुढं काय ? इकडे नामा मास्तरचंही अनशीवर प्रेम होतं. आणि त्या प्रेमाखातर जरी त्याची फाशी जाण्याची तयारी होती तरी हा अपकीर्तीचा कलंक त्याला सहन होत नव्हता. पुढं काय ?...

माझ्या लाडक्या लेखक मित्रांनो ! अनशीच्या खुनाचा हा वृत्तान्त वाचतांना पुढं काय, या प्रत्येक प्रश्नाच्या उत्तरानं 'अरारा', 'च्या बायली', 'आरं तिच्या मारी', 'काय त्येचं डोस्कं आसल' असे उद्गार तुमच्या तोंडून बाहेर पडले की नाही ? द्या टाळी ! आता आपली रहस्यकथा अशीच 'फुडं' सरकत राहणार. आणि आपले अधिरे वाचकही सारखे 'पुढं' सरकत विचारत राहणार; 'रायटरसाहेब, फुडची घोरी सांगा, फुडची घोरी सांगा'...

तुमचं समाधान झालं नसेल तर आपण आणखी एक उदाहरण घेऊ. 'पुढं काय' च्या उदाहरणांना माझ्याकडे तोटा नाही. आपण गिरगावातल्या बबनरावांची गोष्ट घेऊ.

.. पुढं काय? तर या बबनरावांना डिटेक्टिव्हच्या गोष्टी वाचायचा विलक्षण नाद होता. पुढं काय? त्यातून त्यांच्या मनात आपण एक बेमालूम खून करावा अशी महत्वाकांक्षा निर्माण झाली. पुढं काय? त्यांचं बायकोवर मनापासून प्रेम होतं. पुढं काय? पण म्हणूनच त्यांनी तिचा खून करायचा घाट घातला. पुढं काय? खून बेमालूम झाला खरा. पुढं काय? पण बबनरावांच्या दुर्दैवानं त्यांच्या बायकोच्या आवडत्या आणि बोलक्या पोपटानं तो पाहिला होता. पुढं काय?

हे ऐकतांना 'काय ही महत्वाकांक्षा!', 'अरेरे, गरीब बिचाऱ्या साध्वी रमाकाकू!', 'बंडरफुल आयडिया', 'बरा सापडला गुलाम.' 'आता कुठे रे जाशील', 'भली खोड मोडली गुलामाची' असे उद्गार तुमच्या तोंडून बाहेर पडले असतीलच. आता तुमच्या लक्षात येईल की, खून माण-देशात झाला काय, 'आणि फुडं कायच्या ऐवजी 'पुढं काय' असं विचारलं म्हणून काय? कथानकाबद्दलची उत्सुकता काही कमी होत नाही!

यशस्वी रहस्यकथा लिहावयाच्या म्हणजे तुमच्या कल्पनाशक्तीचं पिस्तूल सदैव ठासून भरलेलं असायला हवं. आणि कल्पनाशक्ती म्हणजे तरी काय? तिची व्याख्या मी एके ठिकाणी 'मिसळ बनविण्याची कला' अशी केली आहे. रहस्यकथेच्या बाबतीतच म्हणायचं तर आपण 'स्पेशल' मिसळ बनविण्याची कला म्हणू या. पण शेवटी मिसळच. मिसळीचा हा दाखला मी दिला की माझे टीकाकार लगेच टाळी वाजवून म्हणतील, "पाहा, पाहा. हा गृहस्थ कल्पना-शक्तीला चक्रे मिसळ करण्याचं सामर्थ्य असं म्हणतो. या भडबुंजाला काय म्हणावं? कल्पनाशक्तीच्या दैवी देणगीचं यानं विडंबन चालविलं आहे." यावर मी तुम्हांला एकच उत्तर देईन की, तुम्ही या मूर्ख टीकाकारांच्या नादी लागू नका. तुम्हांला सतावणं हा मुळी त्यांचा पिढीजात धंदाच आहे. त्यांनी कितीही कोल्हेकुई केली तरी मी ठासून हॅच सांगेन की "बाळांनो, तुम्हांला रहस्यकथाकार व्हायचे तर मिसळ स्पेशॅलिस्ट बना."

आता आपण या निरुद्योगी टीकाकारांना धाव्यावर बसवू आणि मिसळी-साठी काय काय साहित्य लागतं हे पाहू.

सर्वात प्रमुख साहित्य म्हणजे एखादी (जुनीशी) इंग्रजी किंवा अमेरिकन क्रादंबरी. पण तुम्हांला इंग्रजी येतं आणि ती पुस्तकं मिळू शकतात असं

काही आपण गृहीत धरलेलं नाही. शिवाय, इंग्लिश मालाचं मराठी वेषांतर करणं ही येरागवाळाला साधणारी गोष्ट नव्हे. त्यासाठी बरीच पथ्यं पाळावी लागतात. तुमच्यासारख्या नवशिक्यांनी या फंदात सुरुवातीलाच न पडणं चांगलं. पुढंमागं कधी तरी या मी खुब्या तुम्हांला जरूर सांगेन. सध्या आपण इतर साहित्याकडे नजर टाकू. तुम्ही वर्तमानपत्रं-निदान मराठी वर्तमानपत्रं वाचता ना ? झालं तर मग. या वर्तमानपत्रातून तुम्ही दररोज निरनिराळ्या बातम्या वाचता. त्यातल्या सटरफटर बातम्या सोडून द्या, पण काही निवडक सनसनाटी बातम्या तुमचं लक्ष वेधून घेतात. लक्षात ठेवा की या बातम्या म्हणजेच तुमचं खरं साहित्य आहे. रहस्यकथांची गंगोत्री-जन्मोत्री हीच. पण याचा अर्थ या बातम्या जशाच्या तशा तुम्ही द्यायच्या असं नव्हे. नुसत्या आपल्या शब्दात द्यायच्या असंही नव्हे. तसं केलं तर तुम्ही फार तर बातमीदार व्हाल. तुम्हांला रहस्यकथाकार व्हायचंय ना ? त्यासाठी तुम्ही त्यांच्याशी खेळलं पाहिजे. त्यांना खाली डोकं वर पाय करून उभ्या केल्या पाहिजेत. आपल्या कल्पनाशक्तीनं तुम्ही त्यांना न्हाऊ-माखू घातलं पाहिजे. तिच्यात त्यांना बुचकळून काढलं पाहिजे. पण तसं कशाला ? आपण एखादी बातमीच घेऊन पाहू.

समजा, तुम्ही अशी बातमी वाचली ' बेरडवाडीच्या व्यंका पाटलाने कुऱ्हाड घेऊन आपल्या बायकोचा खून केला.' आता या बातमीत विशेष असं काहीच नाही. असे खून दररोज पडत असतात. असं म्हणून तुम्ही तो अंक रद्दीत टाकला तरी हरकत नाही. पण ही बातमी मात्र मनात घोळत ठेवली पाहिजे. नाही तर एक सुंदर, मनोवेधक रहस्यकथा रद्दीत टाकल्याचं पाप तुमच्या माथी बसेल. तसं होऊ नये याकरिता तुम्ही ही बातमी मनात घोळू द्या. नुसतीच घोळू देऊ नका तर आपल्या ग्रामीण लेखक-मित्रांच एक शब्द उसना घेऊन मी म्हणून की तिला चांगली ' घोळसून ' काढा. असं केलं म्हणजे काय किमया होते ते पाहा :

समजा, की व्यंका पाटलानं बायकोचा खून करण्याऐवजी तिचं त्याचा खून केला तर ? आणि ही बाई त्याची बायको नसून रखेलीच असेल तर ? त्यांतून ती सुंदर असेल तर ? आणि शिवाय व्यंकाचा खून तिचं जिवाजीरावा यांनी दिलेल्या दमालानं गळफांस लावून केला असेल तर ? हा जिवाजीराव

गावचा वजनदार पुढारी निघाला तर ? ... प्रिय वाचक, कथा रंगत चालली हे लक्षात आलं ना ? एका साध्या, फालतू खुनाच्या बातमीतून एका फक्कड रहस्यकथेचा मालमसाला तयार झाला. अं, हं. आता पुढचं नाही मी तुम्हांला सांगणार ! तर, तर, तर-असं तुम्ही सारखं विचारत राहिलात तरच बातमीच्या रद्दीतून रहस्यकथेची सोनेरी जर तुमच्या हाती लागेल, 'तर' नाही तर 'जर'ही नाही खूणगाठ मनात बाळगा.

भाऊ विरंगुटकर या श्रेष्ठ रहस्यकथाकाराचा उल्लेख येथे करण्याचा मोह मी आवरत नाही. भावड्याच्या 'खुनी कोण ? -वकील की न्यायाधीश ?' 'नटीच्या खुनाचे रहस्य', 'खुनी प्राध्यापक' या कथा तुमच्यासारख्या उमेदवारांनी पुनः पुन्हा वाचण्यासारख्या आहेत, अभ्यासण्यासारख्या आहेत. कोळून पिण्यासारख्या आहेत. या श्रेष्ठ कलाकृति मी तर तोंडपाठच केल्या होत्या. भावड्याच्या साऱ्या यशाचं रहस्य तुम्ही मला एका शब्दात सांगायला सांगितलं तर मी म्हणेन की, 'तर' हाच तो शब्द. "तू तरबेज असल्यामुळच लेखनात इतका तरबेज झालास," असं मी भावड्याला अनेकदा विनोदानं म्हणत असे.

तुमच्या रहस्यकथेची स्पेशल मिसळ रुचकर, स्वादिष्ट आणि खमंग होण्यासाठी त्यात स्वभावदर्शन, निसर्गवर्णन, संवाद, भाषाशैली हे सगळे मसाले हवेतच. हमखास चटकदार मिसळ हवी तर यांच्याच दुकानात जायला पाहिजे अशी ख्याती तुम्हांला मिळवावयाची आहे ना ? प्रथम आपण स्वभाववर्णनच घेऊ. आता माणसं दुसऱ्याचा खून कधी कधी केवळ गंमत, करमणूक, जिवाला विरंगुळा म्हणूनसुद्धा करीत असतील. पण म्हणजे काय, की हेसुद्धा खून करायचं एक कारणच झालं. खुनासारखं कृत्य करा. यचं म्हणजे त्याला तसंच कारण नको काय ? येथेच स्वभावाचा प्रश्न येतो. समजा एखाद्या संपादकाने एका लेखकाची गोष्ट साभार परत केली आणि त्या लेखकाने संपादकमहाशयांचा खून केला. इथे त्यानं केलं हे कृत्य योग्य की अयोग्य हा प्रश्न आपल्या दृष्टीनं महत्त्वाचा नाही. त्यानं असं का केलं हा आपला प्रश्न. म्हणजे इतर सगळे लेखक गोष्टी साभार परत आल्यावर मूगं गिळून (किंवा गिळायला मूगं नसल्यास नुसताच संताप आणि अपमान गिळून, अगर दात-ओठ खात) स्वस्थ बसतात. मग याच एकट्या

लेखकानं खून का केला? उघडउघड याचं कारण हे की लेखकाचा संताप अनावर झाला म्हणूनच ना? सारांश काय, की या लेखकाचा संतापी स्वभाव संपादकांच्या खुनाला कारण झाला. आता लेखक जेव्हा तावातावानं संपादकीय कचेरीत गेला तेव्हा संपादक त्याच्याशी कसं वागला हेही महत्वाचं आहेच, म्हणजे समजा त्यानं अगदी मख्ख चेहरा करून “ नाही बुवा, कथा अगदीच फसली आहे ” असं म्हणून कथेचं बंडल परत केलं असेल आणि चकार शब्दही न बोलता खाली मान घालून लिहायला सुरुवात केली असेल तर या बेपर्वा वागणुकीमुळेसुद्धा लेखकाच्या संतापाला अधिकच धार येणं हे रास्तच आहे. येथेसुद्धा संपादकाचा तो मख्खपणा, त्याचं ते छद्मी हास्य, ते दुसऱ्याकडे दुर्लक्ष करून बोटांनी टेबलावर टकटक वाजविणं, आणि शेवटी काहीच झालं नाही असं समजून लिहायला सुरुवात करणं. त्याची प्रत्येक हालचाल म्हणजे पेट्रोलचा एकेक गॅलनच. आणि असं स्वभावदर्शन घडविणारा लेखक म्हणजे जसा काही पेट्रोलचा पंपच.

निसगवर्णनाचंही तेच. काळीकुट्ट रात्र, डोळ्यात बोट घातलं तरी न दिसणारा अंधार, सोसाट्याचा वारा, मुसळधार पाऊस, ओसाड घर, किरं (रंरंरं) झाडी-म्हणजेच निसर्ग. निसर्ग म्हणजे तरी दुसरे काय? मी तर असं सांगेन की, निरनिराळ्या फॉर्म्युल्यांची वर्णनं तुमच्याजवळ तयारच हवीत. बॅकग्राउंडला टाकली रे टाकली की खुनाची रंगत वाढलीच. संवादांचं महत्त्व मात्र यापेक्षा जास्त वरं का? म्हणजे असं समजा की, चिंतोपंतांच्या मनात बायकोचा खून करण्याचं आहे. हे दोन प्रकारे सांगता येईल.

१. आज सकाळपासून चिंतोपंतांना सारखं वाटत होत की आपण बायकोचा खून करावा.

२. “ आज फा ५५ र दिवसांपासून तुझा खून करावा असं घोळतंय माझ्या डोक्यात.” चिंतोपंत एकेक शब्द मोजत आणि हातातल्या पिस्तुलाशी चाला करीत आपल्या बायकोला म्हणाले, “ इश, एवढंच ना! त्यांत काय आहे गडे. मग इतके दिवस थांबायचं कशाला त्यासाठी. उचलायचं पिस्तूल आणि ओढायचा चाप. उचला पाहू. अशानं मुळीच बोलायची नाही हं मी तुमच्याशी. ” नमूताई पदराचं टोक बोटाभोवती गुंडाळीत कुतक कोपानं म्हणाल्या.

वाचकहो, सांगा आता पाहिला प्रकार चांगला की दुसरा ? दुसरा असं तुम्ही म्हणालात तर मी ओळखेन की तुम्हांला संवादाचं महत्त्व कळलं म्हणून. संवाद महत्त्वाचे आहेतच पण ते माझ्या वर दिलेल्या संवादासारखे खटकेबाज आणि नाट्यपूर्ण झाले पाहिजेत. भाषाशैलीच्या बाबतीत तुम्हांला काय सांगणार ? खरं म्हणजे याविषयी माझ्याशिवाय तुम्हांला कोणीच काही सांगू शकणार नाही. म्हणून थोडासा आत्मश्लाघेचा दोष पत्करूनही मी म्हणेन की “ बाळांनो, शैलीच्या बाबतीत माझा किता गिरवा.”

जाता जाता मी तुम्हांला धोक्याचा लाल कंदील दाखविणार आहे. माझं अत्यंत कळकळीचं सांगणं हेंच की, नवरहस्यकथा-लेखकांची जी नवी जात आहे तिच्या वाऱ्यालाही तुम्ही उभे राहू नका. या लोकांची बडबड फार पण कृति शून्य. शंभर शंभर पानं वाचली तरी यांच्या रहस्यकथांदून तुम्हांला खून म्हणून आढळायचा नाही. पिस्तुलाचा धूर अगदी डोळ्यात आणि नाकातोंडात गेला तरी खुनाचा पत्त्या नाही. ‘Where is the body ?’ या ग्रंथाच्या इंग्रज लेखकानं या आपल्या नवलेखकांना सणसणीत कानपिचक्या दिल्या आहेत. अशा एका नवलेखकाला मीहि एकदा संतापून विचारलं होतं, “ तुमच्या रहस्यकथेत भरपूर ‘मूड’ आहे, पण एकही ‘मुडदा’ नाही. बंबात घाला ती तुमची नवरहस्यकथा ! ” माझ्या या ठणठणीत टीकेवर तो बिचारा काय बोलणार ? नुसतं हसला. त्या छद्मी संपादकासारखं. माझा हात पिस्तुलाकडेच गेला होता. पण म्हटलं नको. सर्कमस्टॅन्डिशअल एव्हिडन्स आपल्याविरुद्ध जाईल. तेव्हा आता जाऊ द्या त्याला. पुढं मागं पाहून घेईन.

म्हणून सांगतो की, तुम्हांला आदर्शच टेवायचा असेल तर तो भाऊ पिरंगुटकरासारख्या प्रतिभावतांचा ठेवा. सरस्वतीच्या दरबारातील या थोर मानकऱ्याचे वैशिष्ट्य हे की एकेका वेळी पंचवीस खून त्याच्या डोक्यात घोळत असत. तुम्हीही असंच करा अस काही मी सुचवीत नाही. कुठल्याही लेखापेचा येरागबाळानं इतके खून आपल्याला एका बैठकीत पंचविता येतील अशी खुळी कल्पना बाळगू नये. भावड्याची करामतच वेगळी. त्याच्या ‘ट्रॅकेतील मुडदा’ या रहस्यकथेत तर यच्चयावत् सगळ्याच लोकांचे खून होतात ! असं काही करण्याच्या भानगडीत तुम्ही मात्र पडू नका. अशी

करामत करून दाखविणाऱ्या प्रतिभेचं देणं भावड्यासारख्या एखाद्या प्रतिभावंतालाच मिळालेलं असतं. आपण आपलं त्याचं कर्तृत्व पहायचं आणि माना डोलवायच्या.

या लेखाच्या सुरुवातीला मी म्हटलं आहे की व्यास, शेक्सपिअर, हरिभाऊ हेसुद्धा पट्टीचे रहस्यकथाकार होते. व्यासांनी किती रहस्यकथा लिहिल्या हे मी तुम्हांला सांगायचं ठरविलं तर त्याचंच एक 'महाभारत' होईल. नुसत्या कौरवांच्या सैन्याची संख्याच अकरा अक्षौहिणी होती हे लक्षात आहे ना? तसंच शेक्सपिअरचं. हॅम्लेट, मॅकबेथ, ऑथेल्लो ही काही आपल्या नवलकथालेखकांच्या कंटाळवाण्या गोष्टीसारखी चप्हाटं नाहीत, तर त्यांत चक्क मुडदे आहेत. 'ट्रॅजेडीज्' असं भारदस्त नाव त्यांना टीकाकार देत असले तरी त्या खुनांच्याच ट्रॅजेडीज् आहेत हे विसरू नका. आणि हरिभाऊंनी तर सरळसरळच 'चाणाक्षपणाचा कळस' ही रहस्यकथा लिहिली. आता ही त्यांच्या ऐतिहासिक किंवा सामाजिक रहस्यकथांच्या मानानं जरा फिककी आहे हे खरं. (इथं 'फिककी' हा शब्द मी निराळ्या अर्थानं वापरला आहे. 'फिककी बाउम्' मधली 'फिककी' वेगळी. ते माझ्या आवडत्या लेखिकेचं नाव !)

रहस्यकथा बोधवादी असाव्यात की नाही असा प्रश्न मला तुमच्यापैकी कित्येकांनी विचारला आहे. असं कोणी विचारलं की मला हसूच येतं. रहस्यकथांपासून काय कपाळाचा बोध घेणार? 'खून करणं हे पाप आहे' असंच जर हे लेखक सांगू लागले तर त्यांना अन्नाला मोताद व्हावं लागेल. मग ही रहस्यं लिहायची कशाला? आणि लिहिली तरी ती वाचणार कोण? या लोकांखेरीज जीवनाचं तुणतुणं वाजविणारे काही लोक असतात, त्याचं तर मला प्रचंडच हसू येतं. रहस्यकथा म्हणजे बोलून चालून खुनाची कथा. तिथं जीवनाचा संबंधच काय? रहस्यकथेत जीवनासंबंधांची बडबड करणं यासारखा गुन्हा नाही. तसं केलंत तर तुमच्या कलेचं 'कलेवर' झालं असं मी म्हणून. या जीवनकलावाल्यांना मी नेहमीच इतकं निरुत्तर करतो की 'हे नकले जीव घेऊन पळत सुटतात' असं त्यांचं वर्णन माझ्या एका चाहत्यानं केलं आहे. अखेरची एक गोष्ट सांगायची राहिली. ती अशी की रहस्यकथेची ही गीता मी तुमच्यापुढं वाचली असली तरी खुनाला हात

घालणं हे काम माझं नव्हे, त्यासाठी पिस्तूल हातात घेणं हे तुमचं काम. कारण प्रत्येक कलावंतानं हे शेवटी लक्षांत ठेवलं पाहिजे की खून कसा करावा हे शिकविता येत नाही, ते शिकता येतं. श्रीकृष्णानं युद्धाचं गाइडच फक्त अर्जुनाच्या हातांत दिलं. धनुष्य हातांत घेतलं तें पार्थानंच ना! मीही तुम्हांला हेच म्हणून की रहस्यकथेचं माझं गाइड मी तुमच्या हातात दिलं आहे. यापुढे तुमचे तुम्ही, आमचे आम्ही. युक्तीच्या चार गोष्टी आम्ही सांगितल्या.

— आता तुम्ही आमचं हे गाइड (विकत घेऊन) काखोटीला मारा आणि दुसऱ्या हातांतलं पिस्तूल सज्ज करून मारा - किंवा मरा.

काका पळाला म्हणून काकू पळाली

‘काका पळाला म्हणून काकू पळाली’ हे माझे एक शिबॉलिक’ नाटक आहे. त्याच्या अगोदरचे नाटक (हेही पडले) ‘काऊचे घरटे शेणाचे’. ‘काऊचे घरटे’ हे नाटक म्हणजे मराठी नाट्यसृष्टीतील एक क्रांतीच. निदान दुसरा कोणीही तसे समजत नसला तरी ‘आमचे’ तसे स्पष्ट मत आहे. (‘आमचे’ म्हणजे आमचे आणि आमचा धाकटा मुलगा चेंडू याचे.) ‘ज्याच्यो हातात मासो तो गोयचो!’ हे माझे आणखी एक (पडलेले) शिबॉलिक नाटक. माझी शिबॉलिक आणिक इतर नाटके प्रेक्षकांकरिता नसतातच मुळी, हे यावर मी ठणकावून दिलेले उत्तर आता सर्वांना माहीत झालेले आहे. पण आता एक गुपित सांगून टाकायला मला हरकत वाटत नाही. ते म्हणजे माझी नाटके प्रेक्षकांनाच काय तर दिग्दर्शक, नटनट्या यांनासुद्धा कळत नाहीत.’ ‘काऊचे घरटे-’ या माझ्या नाटकाचे वैशिष्ट्य तर हेच की ते मलासुद्धा कळलेले नाही. म्हणजे ते मी दरवेळी वाचतो तेव्हा (कारण ते दुसऱ्यांदा पाहण्याचा योग अजून आलेला नाही) थोडे फार अधिक कळल्यासारखे वाटते खरे पण मग तितक्यात पूर्वी जे कळले होते असे वाटत असे तेच मी हरवून

बसतो. तरी मला त्याची खंत वाटत नाही खंत वाटते याची की या नाटकाचा पाव-अर्धा पाव अंक निदान एक दीड लोकांना तरी कळला. हा अनुचित प्रकार परत होऊ नये याची खबरदारी मी 'का. प. म्ह. का. प.' या माझ्या नव्या नाटकात कसोशीने घेतली आहे.

या नाटकातला जो 'शिबॉल' आहे तो खुद्द माझ्या ध्यानात आला नव्हता. चेंडूने तो लक्षात आणून दिला आणि मग मीच तो त्याला समजावून सांगितला. या नाटकाचे नाव, 'कां कां पळाला म्हणून कां कूं पळाली,' असे वाचले म्हणजे त्यात काय शिबॉलिक आहे आणि ते माझ्या नकळत मी किती चतुराईने वापरले आहे याची कोणालाही कल्पना येईल.

लोक म्हणतात 'शिबॉलिझम्' हा काही नवीन नाही. तुम्ही जे वापरता आहात ते इतरांनी, इतरत्र वापरलेले आहे ! पण इथे कोण लोकांचा म्हणतो की मी ते प्रथम वापरले म्हणून ? मला तर हेच सांगायचे आहे की मी आणि चेंडूने आणलेला प्रकार यात खरोखरच काही नवीन नाही. आपल्या जुन्या सारस्वतातून उगवलेला तो एक नवलकोल आहे असे मी म्हणतो आणि आमचा चेंडू त्या माणसाच्या तंगड्या त्याच्याच गळ्यात अडकवतो. पण येथे एक फरक जाणवतो तो हा की, शिबॉलिझम् मी वापरला आहे तो अगदी आगळ्याच नवाईने वापरला आहे. ज्ञानेश्वरी लिहिताना तिच्या लेखकाने अंकलिपीतलीच अक्षरे वापरली, आणि राजकवी यमाग्रज यांनी 'काव्यगिर्मिट' या आपल्या काव्यखंडात त्याच अंकलिपीतली अक्षरे वापरली. पण असे असताही ज्ञानेश्वरी वाचताना आपण स्वर्गारोहण करतो आहोत असे वाटते, तर यमाग्रजांचे 'यमी' काव्य नुसते वाचायला सुरुवात करताच आपण या कवीला यमसदनास पाठवायला तळमळू लागतो. म्हणून फरक हाच की काय वापरले आहे यापेक्षा कोणी ते वापरले आहे हे महत्त्वाचे आहे. सुरीने गळाही कापता येतो, आणि लोणीही. लाटण्याने पोळीही करता येते आणि नवऱ्याला मारताही येते. कानांचा उपयोग केवळ चष्मा अडकविण्यासाठी सुद्धा करता येतो. शिबॉलच्या साहाय्याने यातले इतरांनी काय साधले आणि आम्ही काय, हे सांगायला मनलज्जेस्तव संकोच वाटतो कारण मग एका बाजूला शेक्सपिअर, कालिदास, भवभूती, खडिलकर, गडकरी यांच्यासारखे (फसलेले) नाटककार येतात, तर दुसऱ्या बाजूला

माझ्यासारखा एकटाच (फसविणारा) नाटककार येतो. हॅम्लेटमध्ये हॅम्लेटच्या बापाचे भूत नुसतेच दिसण्याऐवजी ते प्रत्यक्ष त्याच्या बोकांडी बसणे आवश्यक होते. गडकरी मास्तरांच्या सिंधूसारखी गरीब गाय स्टेजवर आणणे आणि खरी गाय तेथे उभी करणे यात केवढा फरक? (तसे होते तर हंबरड्याचा 'शीन' किती झकास रंगता!) संशयकळोळातसुद्धा सूत्रधाराने नुसते 'संशय खट इ...' ओरडण्यापेक्षा खट १, खट २, झोटिंग १, झोटिंग २ अशी पात्रे टाकली असती तर काय बिघडले असते? पण मग नाटक रंगले नसते ना? यांची पडली खुषमस्करी वृत्ती आणि सगळेच समजावून सांगण्याचा मास्तरां खाक्या; करता काय? एकापाठोपाठ एक आपली गर्दीची नाटके. शेकडो प्रयोग, हजारो प्रेक्षक पाहून गेले म्हणे. ठीक आहे. पैसेही मिळाले असतील. सरकारी बक्षिसेसुद्धा. पण आणखी काय मिळविले? 'ते,' जे वेगळे असते त्याचे काय? पूल्देस्पांडे नामक कोणी नवीन फार्स लिहितो म्हणे! त्याच्याही नाटकाचे पहावे ते हेच. बारामतीस प्रयोग, पौडास प्रयोग, दौंडास प्रयोग एवढेच काय तर गडहिंगलजला सुद्धा धडाकेबाज, तुफानी प्रयोग. अरे, आहे काय, म्हटलं. परवा कोणीशी या गृहस्थाशी ओळख करून दिली, तेव्हा मी त्याला म्हटले,

“बाबारे, तुझे हे नाटकले (प्ले) आहे ते सगळ्यांना समजते म्हणजे आहे काय? अं ... मी ऐकतो की तुमचा हा प्ले पाहताना तेलीसुद्धा तांबोळ्याला मिठी मारून हसत सुटतो ... छे छे बुवालोकांची ही खुशामत सोडा अन् ड्रामा हाणा एखादा. मी कोणाला काही सांगण्याच्या भानगडीत सहसा पडत नाही. होतकरू वाटला म्हणून जरा सांगितले, तर म्हणतो काय सदगृहस्थ :

“काय करणार? माझे मत अगदी तुमच्यासारखे आहे. पण आपल्या 'दु' मताला कोण विचारतो?”

शी: शी: शी: .. हे उत्तर! मला !! एका ड्रामॅटिस्टाला !!! माझ्यासारख्या !!! आणि त्यावर ही कोटी !!!!! अगदी कानावर हात ठेवला तेव्हापासून. एकूण काय? प्लेराइट तो प्लेराइट आणि ड्रामॅटिस्ट तो ड्रामॅटिस्ट ... पण म्हटले जरा प्रिम्च्युअर आहे. शिकवावे थोडेसे शिबॉलिझम् म्हणजे काय ते! पण कसचे काय अन् कसचे काय! शिबॉलिझम् म्हणजे बचनाग आहे मिस्टर. आणि बचनाग हे साधू-मुनी लोकसुद्धा तोळा तोळाच खाऊ

शकतात हे देहूरोडच्या एका कवीनेच सांगून ठेवले आहे. जरा तुकाराम चाळून पहा.

ही (रड)कथा प्लेराइट्सची म्हणजे शिबॉलिझम अजून आमच्या प्रेक्षकांच्या पचनी पडला नाही हे तर सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ आहे. माझ्या आजपर्यंतच्या सगळ्या नाटकांत हे प्रयोग मात्र मी निष्ठेने केले आहेत. हे माझे आजपर्यंतचे हौशी दिग्दर्शक नट, नट्या तरी कबूल करतीलच. अशा नाटकांकरिता आजची खरी गरज आहे ती हौशी प्रेक्षकांची. पण दुदैवाने (मराठी नाट्याच्या) आज तशी स्थिती नाही. आमचे आजचे प्रेक्षकच असे काही विचित्र आणि विनोदी आहेत की करुण नाटक म्हटले म्हणजे आपल्या रुमालाच्या घड्या 'तैय्यार' ठेवून ते केवळ रडण्यासाठी नाटकाला जातात. पहिला करुण प्रसंग येताच यांचा जो सूर लागतो आणि रुमाल भिजायला सुरुवात होते ती शेवटपर्यंत. हास्यप्रधान नाटक म्हटले की हसून हसून गडबडा लोळायला सतरंजी आणि पोट दुखू नये म्हणून ते बांधायला पट्टे. संगीतवाली नाटके म्हटली म्हणजे आपले सारखे "अहाहा", "ओहोहो", "आ:", "काय आवाज लागलायू नै" किंवा फारच झाले तर "माशाह्ला" आणि "सुभानह्ला" ! ही काय हौस करण्याची रीत झाली ? असेच जर सारखे चालू राहणार तर आमच्या नाटकांची हौस कोण करणार ? पण मराठी रसिक कितीहि अडाणी असला तरी आम्ही आमचा बाणा थोडाच सोडतो ? आमचा बाणाहि मराठीच आहे बच्चंजी. तर मुद्दा हा की हा प्रयोग मी पहिल्यापासूनच करीत आहे.

माझा 'माणूस नावाचा बूट'च ध्या. या नाटकाचा नायक हाच मुळी एक बूट आहे. त्यामुळे सगळ्यांना चावणे, त्यांना लाथा घालणे हा त्याचा गुणधर्मच झाला. आता या नाटकाला कथानक नाही, प्रसंग नाहीत, घटना नाहीत ही गोष्ट तर त्यात नवीन आहेच, पण यात या बुटाच्या जोडीला दुसरा बूटसुद्धा नाही. वणवण भटकूनहि त्याला जोडीदार बूट काही भेटू शकत नाही. नाटकातला दुसरा शिबॉल म्हणजे त्यात मी वापरलेले काचेचे भांडे. नाटकाच्या नायिकेची जेव्हा बूट अब्रू घेतो तेव्हा ती त्याला नुसतेच चपलेने मारते आणि तो खेटरासारखे तोंड करून निघून जातो. हा सांकेतिक भाग झाला. पण यात 'माझा' टन् असा की हे सर्व करण्याऐवजी मी

एक साधा 'शिबॉल' वापरतो. टेबलावर पहिल्या अंकापासून ठेवलेले काचेचे भांडे तेथून नाहीसे होते आणि गडी तिथे एक तडा गेलेले काचेचे भांडे आणून ठेवतो. आता हा शिबॉल कोणालाच कळला नाही याला मी हो काय करणार? एका पठ्याने असे सुचविले की भांडे ठेवतानाच गड्याने म्हणावे, "हे खुने काचेचे भांडे मी येथून नेत असून तेथे आता तडा गेलेले काचेचे भांडे ठेवित आहे. उरलेली चित्तरकथा रंगभूमीवर पहा." दुसरा पढा म्हणाला, "तडा गेलेले काचेचे भांडे अशी पाटीच का लावत नाही बुवा तुम्ही? ओः...." आणि आमचा अगदी ट्यूबलाइटच झाला.

मी या लोकांचे (अर्थातच) न ऐकता हस्तलिखितात एवढाच फरक केला:

'चपला हात चोळत उभी. तडा गेलेल्या भांड्याकडे पहात... पहात असतानाच... पडदा!'

बूट आणि चि. सौ. कां. चपला यांचा बेबनाव सुद्धा मी शिबॉलिक पद्धतीनेच दाखविला. बेबनाव झाल्यावर ती दोघे येतात तेव्हा बूट आपल्या चपला एका दिशेकडे तोंड करून ठेवतो आणि चपला आपले बूट दुसऱ्या दिशेला तोंड करून ठेवते (पूर्वीच्या प्रवेशात पादत्राणे एकमेकांशेजारी ठेवलेली होती.)

'शिदा चांभार' या माणदेशी माणसाप्रमाणे हा बूट फसवा निघाला असे मला टीकाकारांनी सुनावले. पण माझ्या बुटाच्या तळाशी जाऊन त्याची फिलॉसफी समजावून घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी कधीच केला नाही. केला असता तर बूट आपल्याला इतका का चावला हे त्यांच्या सहज लक्षात आले असते. खरी गंमत अशी होती की बूट हाच एक शिबॉल होता. सारख्या नव्या नव्या कल्पना करणाऱ्या स्वप्नरंजनात गुंगून जाणाऱ्या माणसाचा तो शिबॉल लोकांना कधीच कळू शकला नाही. आणि त्यामुळे त्यांच्या लाथा खाणे आले शेवटी आमच्या नशिबी. चपलेविषयी लोकांचा असाच गैरसमज. वास्तविक ती चंचल बुद्धीची एक स्त्री. पण खेदाची गोष्ट ही की, स्त्रियांनासुद्धा चपला समजली नाही. चपलेच्या एका तुटलेल्या अंगठ्याची, किंवा झिजलेल्या टांचांची व्यथा त्यांना कधीच समजली नाही. चपला जर स्त्रियांपर्यंतसुद्धा जाऊन पोचली नाही तर पुरुषांना बुटाच्या तुटलेल्या लेसेस, उडालेले पॉलिश आणि बोचणारे खिळे यांचे शक्य कळले नाही यात

काय नवल ? तरी स्पॉट लाइट सारखा दारातल्या बूट आणि चपलांवर ठेवण्याची खबरदारी आमच्या दिग्दर्शकाने घेतली होती हां !

अशा रीतीने 'माणूस नावाचा बूट' संपूर्णपणे हरवला. अर्थात् पुणेरी प्रेक्षकांच्या सवयी माहीत असल्यामुळे पुण्यात तो हरवला याची खंत वाटली नाही. पण मुंबईसारख्या चोखंदळ प्रेक्षकांच्या गर्दीतही तो हरवला हे दुःख चावते. एकंदरीत या नाटकाच्या बाबतीत कुणाचाच पायपोस कुणाच्या पायात राहिला नाही. परंतु यालाहि काही हरकत नव्हती. नाटक कळले नाही तरी सरकार त्याला मुकाट्याने बक्षीस देऊन गप्प बसले की नाही ! तसे आपण बसावयाचे. पण छेः ! आमच्या मराठी टीकाकारांना कसले स्वस्थ बसवते. त्यांतल्या 'शायडी' ब्रॅचमधला एक उठला आणि त्याने आपली आवई उठवली, 'बूट' स्वतंत्र नाही. एक (भिकार) कोटी करून तो म्हणाला, " 'हील' पासून 'टो' पर्यंत बूट चोरलेला आहे. त्याचे ओरिजिनल पॉलिश खरवडून टाकले आहे, लेसेस् इंडियन लावल्या आहेत आणि जागोजाग स्वतःच्या चुका मारल्या आहेत."

आता ही टीका करण्याची पद्धत झाली की चांभारकी ? शिवाय हे शायडी काहीही ओरडत असले आणि मी काहीही केलेले असले तरी माझा बूट इंग्लिश नाही, मी तो कोणाचाही पळविलेला नाही, माझ्या मेकचा आमच्या दुकानी बनविलेला माल आहे हे काय मला सिद्ध करता येणार नाही ? आजपर्यंत काय थोड्या लोकांनी असे केलेले आहे ? शिवाय बूट इंग्रजीतून मराठीत आणताना त्याला चुका मीच ना ठोकल्या ? मी असे जाहीर आणि छातीठोकपणे सांगायला तयार आहे की बुटातली प्रत्येक चूक मराठी आहे आणि या सगळ्याच्या सगळ्या चुका माझ्या आहेत. ओरिजिनल नाटकावर टीका करायची अकळ नाही. मग बसायचे चुका शोधत, उखाळ्या-पाखाळ्या काढीत !

-पण माझ्या बुटाने केलेली जखम केव्हाच बुजली. पायातला बूट केव्हाही पायातच हवा. दुसरी गंमत अशी की नाटक एकदा लिहिले म्हणजे त्याच्या यशापयशाची चर्चा करित मी कधीच बसत नाही. लगेच मी दुसऱ्या नाटकाकडे वळतो. दुसऱ्या नव्हे दुसऱ्याच्या, असे 'शायडी'वाले टीकाकार खवचटपणे माझ्याबद्दल लिहितात. पण मी थोडाच असल्या

‘ असभ्य वैयक्तिक टीके ’ला बुजतो ? मराठी रंगभूमीच्या सेवेचें माझे कार्य अखंडपणे चालूच राहते.

आणि यातूनच एखादे दिवशी बांधले जाते ‘ काऊचे घरटे ’ ! खरे म्हणजे ते बांधले जातच नाही. विस्कटले जाते. या विस्कटण्याच्या कामात मला आटोकाट परिश्रम घ्यावे लागतात. क्वचित् प्रसंगी हौ. दिग्दर्शक आणि हौ. नटनट्या यांनाही नाखूष करावे लागते; पण त्यांना या विस्कटण्याच्या प्रकारात काडीचीसुद्धा अक्कल नसते म्हणून मी त्यांच्याकडे जाणते दुर्लक्ष करतो. नुसते नाटक बांधणे ही साधी गोष्टसुद्धा मोठमोठ्यांना जमत नाही तेथे नाटक विस्कटणे ह्या प्रकाराची त्यांना नुसती कल्पनाही बांधता आली नाही तरी त्यांना दोष देण्याचे धाडस माझ्या हातून होऊ नये. हे नाटक विस्कटलेल्या स्थितीत असतानाच पडदा उघडतो. आणि प्रत्येक प्रवेशागणिक, अंका-अंकातून ते अधिकच विस्कटत जाते. ‘ काऊचे घरटे ’ यातला भयानक अंत-विरोध आणि ते विस्कटले जाणे यातला भयंकर बहिर्विरोध यांचा प्रेक्षकांच्या अंतर्बाह्य विरोधाला तोंड न देता, नेटका तोल साधणे हे यात नाटककाराचे सूत्र होते. घरट्यांतली एकेक काडी जसजशी विस्कटून खाली पडते तसतसे काडीकाडीने म्हणजे काडीच्या आधाराने ‘ घरटे ’ चढत राहते, आणि शेवटची काडी काढली जाते तेव्हा ते खाली कोसळते. घरटे कोसळते पण नाटक चढते असा हा एकंदर प्रकार आहे. या नाटकातले पडदा वर जाणे, खाली येणे, कावळा, घरटे, काड्या, विस्कटणे, पडणे हे सगळेच शिबॉलिक आहे. पण हे सगळे शिबॉल कसले आहेत याची जाणीव खरे तर मला स्वतःलाच नाही. त्याचाच शोध मी सारखा घेत आहे आणि कधी ना कधी तरी मी नेमके काय विस्कटले आहे हे मला कळल्याशिवाय राहणार नाही.

एकंदरीत माझे मलाच न कळणे ही कलेची आणि कलानंदाची जी परिसीमा ती मी या नाटकात गाठली आणि काही वाचक आणि श्रोते जरी यातला काही भाग आम्हांला कळला असे म्हणाले (आणि त्यामुळे मी खद्दू झालो) तरी त्यांना ‘ ते ’, म्हणजे मला जे कळले नाही ते, कळले असेल हे मुळी मला खरेच वाटत नाही. ते खरे नसेलच असे म्हणण्याने औद्धत्य माझ्या हातून घडू नये, पण जर खरेच काही कळले असेल तर

तो तेवढ्यापुरता माझा पराभव आहे हे मला मान्य केलेच पाहिजे. कारण लाइफमधले आपल्याला काहीही कळत नाही हेच मला माझ्या पद्धतीने या नाटकात दाखवावयाचे होते. कोणालाही काहीही कळू नये हाच मुळी हेतू होता.

आता टीकाकार नावाचे जे प्राणी असतात त्यांनी माझ्यावर आपला गोफणगुंडा रोखला आणि माझ्या घरट्यासकट त्यांनी मला हाणून पाडले हे खरे. पण असे करताना आपण कोणावर केवढा अन्याय करतो आहोत याची जाणीव या प्राण्यांना कधीच नव्हती. म्हणजे ज्याच्या कवितेतील अक्षरही आपल्याला कळत नाही असे मोठमोठे आचार्य घसा खरवडून सांगतात तो या प्राण्यांच्या दृष्टीने श्रेष्ठच काय, तर संतकवी होऊन तुकाराम-बोवांच्या रांगेला जाऊन बसतो आणि आम्ही कळू नये हाच हेतू डोळ्यापुढे ठेवून लिहिलेले नाटक म्हणजे यांच्या लेखी गाढवपणा ठरतो. आजकाल खऱ्यांची दुनियाच राहिलेली नाही हेच शेवटी खरे आहे एकंदरीत.

या प्राण्यांवर मी उगवलेला भयंकर सूड म्हणजेच 'काका पळाला म्हणून काकू पळाली' हे माझे नाटक. या नाटकात मी सगळ्यांना फार मजेदार आणि क्रूरपणे फसविले आहे. पहिले म्हणजे मी या नाटकाला प्रस्तावना लिहिली आहे. हो ५५ य. नाटकाचा अर्थ सांगणारी प्रस्तावना. 'खोटे कधी बोलू नये-' इत्यादी सांगणारा जो फटका आहे ना, त्यातली पुढची ओळ 'कोणा संगे भांडू नये' हेच तत्त्व मला या नाटकात सांगावयाचे होते असे मी प्रस्तावनेत चक्क लिहून टाकले. माझी ही वैचारिक भूमिका एकदा स्पष्ट केल्यावर मात्र पुढे बजावले, "हे जे सगळे सांगावयाचे आहे ती आमची फिलॉसफी या नाटकात संपूर्णपणे व्यक्त नाही झालेली. पण झाली नाही म्हणून कुठे बिघडले? तसे करण्याचा मुळी माझा हद्दच नाही. नाटक प्रेक्षकांना शक्यतो कळू न देता त्यात आमची वैचारिक भूमिका जेवढी आणता आली तेवढी आणली आहे. जे राहून गेले असेल त्याबद्दल मला कधीच वाईट वाटणार नाही. इतरांनी उगाच 'राहिले, राहिले' म्हणून ऊरबडवेपणा करू नये. रंजकता आणि आशय हे बुरसटलेले जुने प्रकार अजिबात काटण्याचा दृष्टीने केलेल्या प्रयत्नात चुका राहून गेल्या आहेत

याची मला सखेद जाणीव आहे. हे नाटक समजावून घेण्याचा कोणी प्रयत्न करू नये, पण तशी नस्ती उठाटेव कोणी केलीच तर त्याच्या मार्गदर्शनासाठी हे नमूद करून ठेवले आहे. रंजकतेचा, आशयाचा, घटनांचा, अभाव, बोअर्डम, अचरट पोर्कटपणा, पोर्कट अचरटपणा, जुने तत्त्वज्ञान नव्याने सांगण्याची खोटी ऐट, तंत्राचा अभाव, गर्दीचा तिटकारा या सगळ्यांचा या नाटकात एकवटलेला परिणाम सध्या सांगता येणे माझ्यासारख्यालाही कठीण. रंगभूमीवरच (वि. सू. : प्रयोग शेवटपर्यंत झाल्यास) त्याचा अंदाज बांधता यावा. ”

* * *

पडदा वर जातो तेव्हा प्रेक्षकांपुढे दोन आकडे येतात. तीन आणि सहा. तीन म्हणजे काका, सहा म्हणजे काकू. ते एकमेकांसमोर उभे राहिले म्हणजे छत्तिसाचा आकडा तयार होतो म्हणजे सुरुवातीपासून छत्तिसाचा आकडा. नाटक पुढे सरकते (होय ! नाटक पुढे सरकते) तेव्हा आकडेमोड सुरू होते. आकडे फिरू लागतात. त्यातून तेहतीस, सहासष्ट अशी नाट्यपूर्ण मिश्रणे तयार होतात...

पण या स्पष्टीकरणाने पुरेसा गोंधळ वाचकांच्या डोक्यात होणार नाही याकरिता नाटकात वापरलेल्या शिबॉलिक दृश्यांच्या साहाय्यानेच तो वाढविता यावा म्हणून खालील खटाटोप.

अंक पहिला

दृश्य पहिले - स्टेजवर प्रेक्षकांना दिसेल अशा ठिकाणी एक टेबल. त्यावर पाण्याची बाटली. डाव्या बाजूकडून लचकत लचकत एक हरीण प्रवेश करते. बाटलीतल्या पाण्याला पाहून हर्षावते. पाणी मिळविण्यासाठी धडपडू लागते. पण ते टेबलाजवळ येताच एक कळ दाबली जाऊन टेबलच चालू लागते आणि हरिण पाण्यामागे धावते. पाण्याच्या बाटलीसकट उजव्या बाजूला दिसेनासे होणारे टेबल आणि त्यामागे हरीण धावत असतानाच (पडदा).

दृश्य दुसरे - पडदा वर जातो तेव्हा अंधारच असतो आणि तो खाली जाईपर्यंत अंधार अधिकाधिक दाट होत कायम राहतो. या

अंधारातल्या अंधाच्या विळात नसलेले उंदराचे पोर शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. हा सगळा प्रकार काय आहे हे न कळल्यामुळे प्रेक्षकांच्या डोळ्यांपुढे येणारी अंधारी अधिक गडद आणि प्रत्ययकारी व्हावी. यानंतर पडदा खाली जातो. पण अर्थातच अंधारामुळे ते प्रेक्षकांना जाणवू नये.

दृश्य तिसरे - पडदा वर जाण्याआधीच 'भो' 'भो' असा आवाज आणि पडदा वर जाताच या आवाजाचा मालक रेंगाळत प्रवेश करतो. चाल दुडकी, रेंगाळणारी. विमनस्क कुत्रा रंगमंचाच्या मध्ये येतो आणि तो मागे वळतो. म्हणजे डोके मागे वळवून शोपटीकडे पाहतो. काही तरी विलक्षण दिसल्याचा आविर्भाव. (हा सर्वच कुत्र्यांना जमतो असे नाही. याकरिता एक सूचना. फडक्यांच्या कादंबऱ्यात वारंवार भेटणारा 'पाशा' किंवा 'टायगर' या प्रयोगासाठी आधीपासूनच मुद्दाम पकडून आणावा.) मग एकदम शोपटी पकडण्याचा प्रयत्न. हळूहळू गति वाढते आणि शेवटी टायगर स्वतःभोवती गरगर फिरू लागतो. फिरता फिरता तोंड आणि शोपूट एवढीच दिसतात आणि मग तीही दिसेनाशी होऊन एक राखी रंगाचा पट्टाच दिसू लागतो. फिरता फिरता 'टायगर' ला उजव्या बाजूला पडद्याकडे जाण्याची पूर्वसूचना असावी. त्याप्रमाणे शेवटी मागे फिरत तो उजव्या बाजूला दिसत नाहीसा होत असताना अर्थातच पडदा. (धो. स. थेटरात प्रेक्षकांना [प्रेक्षक असल्यास] आपापली कुत्री आणण्याची मना असावी.)

अंक दुसरा

दृश्य पहिले - एक मुलगा रडत प्रवेश करतो. त्याच्या हातात एक पतंग. फाटका-तुटका, रंगीत, चुरगाळलेला. पतंग फाटलेला असूनही तो पतंग आहे हे सुचविले जावे. मुलगा रडतो. पतंगाकडे पाहतो. त्याला कुरवाळतो. परत रडतो. परत कुरवाळतो. परत रडतो...पतंगाचा तो बोळा दोऱ्याच्या साहाय्याने फरफटावीत मुलगा उजव्या बाजूला नाहीसा होत असतानाच पडदा. मुलाच्या रडण्याचा आवाज नंतर बराच वेळ येत राहावा.

दृश्य दुसरे - मघाचाच कुत्रा 'टायगर' परत प्रवेश करतो. या वेळी तो आपल्या शोपटीकडे डुंकूनसुद्धा न पाहता सरळ चालत जातो. शोपटी

११६ : हसत - खेळत

वाकडी. (बहुधा ' टायगर ' किंवा ' पाशा ' नावाच्या कुत्र्याच्या शेपट्या कापलेल्या असतात. असे कुत्रे येथे अर्थातच कुचकामी ठरावे.) वाकडी शेपटी कमानित उभारलेली. मग कोणी तरी एक नळकांडे घेऊन येतो. ती शेपटी त्या नळकांड्यात घालण्याचा प्रयत्न. पुन्हा. पुन्हा. पुन्हा. ' बायली ' अशी शिवी हासडून ' पुन्यांदा ' तोच प्रयत्न. पण मग टायगर गुरकावतो आणि पळून जाऊ लागतो. गडी शेपूट नळकांड्यात घालण्याच्या प्रयत्नात असतानाच . . . (पडदा).

दृश्य तिसरे - टेबलावर एक कोरी करकरीत बाटली टेवली आहे. त्यावरचा 'पांढरा घोडा' पिटातल्या प्रेक्षकांनाही दिसावा. मग मघाचाच गडी. हातात एक जुनी सुरई, त्यांत जुनी दारू. ही दारू नव्या बाटलीत भरून बूच लावले जात असतानाच पडदा. (धो. पण प्रे. सू. : - दारूचा उपयोग बाटलीत भरण्याकरिताच केला जावा. हे सर्व चालू असताना प्रेक्षकांनी स्तब्ध राहावे. पुढच्या रांगेतल्या प्रेक्षकांनी विशेष काळजी घ्यावी.)

दृश्य चवथे : देवाला जाण्याच्या गडबडीत असलेल्या आजीबाई प्रवेश करतात. हातात फुलांची परडी. दुसरा हात कमरेवर, डाव्या बाजूच्या पडद्यातून बाहेर पडून समोरच जाऊ लागतात. पण उजव्या बाजूला दिशेनाशा व्हायच्या आधी " अगो बाई, विसरल्येच की ! " असे म्हणून परत येतात. मध्यभागी उभ्या राहतात. परडीतल्या पळसाच्या फांदीची पाने उचलतात. आणि प्रेक्षकांकडे पाहून त्यांना पळसाची तीनच पाने दाखवतात. फार पुढे येऊन उभ्या राहिल्यामुळे डोक्यावर पडदा पडत असता तो चपळाईने चुकवून " रांडेच्यांनो, डोकं फुटलं असतं की माझं ! " असे बडबडत आजीबाई आत जातात. पडदा हळूहळू खाली येतो.

पहिल्या अंकाचे पहिले दृश्य सुरू झाल्यापासूनच प्रेक्षक चुळबुळ करू लागतात. ते हळूहळू दृश्यागणिक जास्त जास्त अस्वस्थ होत जातात. आणि दुसऱ्या अंकातले शेवटचे दृश्य संपून पडदा पडत असतानाच ते सगळेच्या सगळे उठून पळून जायला लागतात . . . इतक्यात -

अंक तिसरा

दृश्य पहिले - (पडदा भलत्याच घाईने वर जातो.) रंगमंचावर कोंडाण्याचा देखावा. मधे मरून पडलेला तानाजीराव. शेजारी सूर्याजी उभा.

इतक्यात दिसतात ते पळून जाणारे मावळे. त्याबरोबर सूर्याजी आवाज टिपेला भिडवून ओरडतो, “भ्याडानो, पळून कुठं चाललात? हा तुमचा बाप इथं मरून पडलेला आहे (तानाजीरावाकडे निर्देश) आणि पळता काय नामर्दासारखे?—एक्झिटचे दरवाजेच काय, झरोकेसुद्धा बंद करून टाकले आहेत मी. काय समजलात?”

संबंध नाटकामधे आतापर्यंत कळलेले हे एकच वाक्य. ते ऐकून प्रेक्षक थक्कतात. आणि “बसा भ्याडानो” अशी आरोळी सूर्याजीने ठोकताच जागच्या जागी खुर्च्यावर कोसळतात.

नाटकाचा दुसरा अंक संपेपर्यंत वाट पाहून प्रेक्षक पळणार हे अगोदरच अजमावले असल्यामुळे तिसरा अंकच मी अशा सनसनाटी पद्धतीने सुरू केला आहे; आणि यापुढे मात्र लगेच शेवटचे दृश्य टाकले आहे.

दृश्य दुसरे—गडी प्रवेश करतो. स्वतःशी बडबडत. “काकाकाकुंनी सुखी होण्याचा प्रयत्न केला. त्याकरिता ती दोघे किती भांडली, किती तंडली. पण भांडूनतंडून सुख मिळाले नाही. शेवटी दोघे सलोख्याने वागली, प्रेमाने राहिली आणि त्यातून काय निष्पन्न झाले?” असे अर्धवट स्वतःला, अर्धवट प्रेक्षकांना उद्देशून बडबडत तो येतो.

‘हे वाळूचे तेल’ असे मोठ्यांदा म्हणतो. आणि तेलाची बाटली टेबलावर ठेवतो. त्याच क्षणी एकाएकी पडद्यातून धावत काका (३) येतात व ती बाटली (वाळूच्या तेलाची) घेऊन पळतात. त्यांच्या मागोमाग काकू (६) अवतरतात. आणि बाटली काकांनी नेली हे कळून त्या त्यांच्यामागे धावत असता अडखळून पडतानाच (पडदा).

संवादसुद्धा या नाटकाकरिता मी भलतेच खटकेबाज आणि शिबॉलिक टाकले आहेत. तीन आणि सहा यांच्यातला एक संवाद पहा :

तीन :—मी

सहा :—तुम्ही

तीन :—बाहेर

सहा :—घरातच

तीन :—जाऊन

११८ : हसत - खेळत

सहा :-बसून

तीन :-येतो

सहा :-रहा.

किंवा आणखी एक :-

तीन :-माझं

सहा :-मला

तीन :-आज

सहा :-किती

तीन :-फार

सहा :-किती

तीन :-डोकं

सहा :-प्रसन्न

तीन :-दुखतंय्.

सहा --वाटतंय्.

लोकाना या संवादांचा अर्थच कळला नाही, पण ते विसरले की विसंवादी जोडण्यात संवादच होणार कसा ? मूर्ख बेटे. प्रत्येकजण आपले वाक्य पुरे करायलाच धडपडणार. खोटे वाटत असल्यास तीन आणि सहा यांचे प्रत्येकाचे शब्द जुळवून वाक्य तयार करून पहा, अर्थ लागतो की नाही ते ! संवाद याचा अर्थच आधी माहीत नाही, अन् लागले शिबॉलिक संवादाचा अर्थ शोधायला !

पण मी हे काय करायला लागलो ? माझ्या नाटकाचे प्रेक्षकांच्या गर्दीसमोर समर्थन करण्याची मला मुळी कधी आवश्यकताच भासलेली नाही. दोघांची कंपनी आणि तिसऱ्याचा काउड असे माझे मुळी साहेबाप्रमाणेच या बाबतीत मत आहे. माझी नाटके पहायला मी आणि भवभूती (तिसरा कोण येणार ?) या दोघांची कंपनीच पुरे आहे. अगदी चेंडूसुद्धा नको आणखी. कारण चेंडू म्हणजे तरी बोलूनचालून कोण ? तोही एक शिबॉलच आहे. माझ्या मनातल्या बंडखोर विचाराचा, परत परत उशी खाऊन येणारा चेंडू. माझ्या कल्पनेची जटा आपटून मीच निर्माण केलेला माझा मानसपुत्र.

* *

परावी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पव.
अनुक्रम ३८६६५ वि: निबंध
क्रमांक १५८५ नों दि: २/७/६५

११

छोट्यांसाठी इतिहास :

[हलका आणि फुलका]

गतवर्षी प्रसिद्ध झालेल्या आमच्या 'शालान्त' इतिहासाचे आबालवृद्धांनी जे कौतुक केले त्यामुळेच उत्तेजित होऊन आम्ही हा हलकाफुलका इतिहास आमच्या छोट्या मित्रांच्या हाती देत आहोत. शालान्त इतिहासाच्या या धाकट्या भावंडाचेही तितक्याच उत्साहाने स्वागत होईल असा आम्हांला विश्वास आहे. पण आमच्या पहिल्याच ग्रंथपुष्पाचे जनतेने जे सहर्ष स्वागत केले त्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतानाही त्याबद्दल काही विघ्नसंतोषी टीकाकारांनी आणि विशेषतः वर्तमानपत्रांनी केलेली कोव्हेकुई व आम्हांला झालेला तीव्र खेद आम्ही विसरू शकत नाही. विशेषतः 'शालान्त नव्हे बालान्त' या लेख-मालेने आमच्या हृदयाला घरेच पाडली.

एकीकडे आम्हांला आमच्या पहिल्याच ग्रंथाने दिगन्त कीर्ती मिळवून दिली तरी वर्तमानपत्रांनी मात्र त्याविरुद्ध आक्रान्त केला. इतिहासासारख्या गंभीर विषयाचे आम्ही भयानक विडंबन केले, असा आरोप या लोकांनी आमच्यावर केला आणि आम्हांला देहान्ताची सजासुद्धा कमी होईल असे हिंसक उद्गार काढायला कमी केले नाही. 'शालान्त', 'बालान्त', 'देहान्त' हां प्रास आम्ही समजू शकतो; पण अशा अलंकारिक टीकेने

आम्हीं मुळीच डगमगणार नाही हे आम्ही आमच्या टीकाकारांना ठणकावून सांगू इच्छितो. खरे म्हणजे शाळकरी मुलांकरिता लिहिलेल्या या पुस्तकाच्या बाबतीत इतरांनी आपली नाके खुपसण्याचे प्रयोजन आम्ही समजू शकत नाही. आमचे पुस्तक ज्यांच्यासाठी होते त्या बालगोपालांनी त्याचे कौतुकच केले. आमच्या खऱ्या वाचकांचे समाधान, त्यांची करमणूक आम्ही करू शकलो हेच आमच्या दीर्घ परिश्रमाचे चीज, असे आम्ही मानतो. परंतु केवळ मुलांच्या करमणुकीवरही हे थांबलेले नाही. शिक्षकांचीसुद्धा आमच्या ग्रंथामुळे खूपच करमणूक झाली. ज्यांना याविषयी शंका असेल त्या संशयात्म्यांनी परीक्षा-बोर्डासाठी परीक्षकमंडळाने लिहिलेले अहवाल वाचून पाहोवे.

आता आम्हांला इथे कबूल केले पाहिजे की, आमच्या हलक्याफुलक्या इतिहासातसुद्धा आम्ही लहानमोठे खूपच बदल केले आहेत. (पण स्वतःची प्रशंसा स्वतःच कशी करायची? त्यामुळे आत्मश्लाघेचा दोष घेतो!) स्वानुभवावरून खरे म्हणजे आमचे असे ठाम मत बनले आहे की, लहानांनाच काय, मोठ्यांनासुद्धा इतिहास शिकवूच नये. 'इतिहासाची पुनरावृत्ती होत असते' असे एकीकडे म्हणायचे आणि दुसरीकडे निष्पाप बालकांनासुद्धा इतिहासासारख्या गंभीर विषयाचा अभ्यास करायला भाग पाडायचे याचे प्रयोजनच काय? शक्य तर हा अव्यापारेषु व्यापार सरकारनेच बंद करावा असे त्याला आमचे प्रेमाचे आणि कळकळीचे सांगणे आहे. पुस्तकी इतिहासामध्ये आम्ही केलेल्या बदलांबद्दल आम्हांला एवढेच म्हणायचे आहे की, आजकाल भूगोलसुद्धा जिथे सारखा बदलत असल्याचे आपण पाहतो तिथे इतिहासाचे काय होय? आपले चिनी बांधव भूगोलात मोठमोठी उलथापालथ घडवून आणीत असताना आपण इतिहासात लहानसहान फेरफार करायलाही कचरावे हे या देशाचे दुर्दैवच नाही काय?

बालमानसाच्या आमच्या सखोल आणि सुदीर्घ अभ्यासावरून आमचे असे मत बनले आहे की, बालकांच्या मनावर कुठल्याही प्रकारचा ताण निर्माण करणे हे क्रूरपणाचे होईल. ही हिंसा टाळण्याच्या दृष्टीने पाठांतर, लक्षांत ठेवणे, असल्या प्रकाराकडे आम्ही जाणूनबुजूनच दुर्लक्ष केले आहे. सनावळ्या पाठ नसल्या तर मुलांचे काय नुकसान होते हे आम्ही समजू शकत नाही. त्यात आणखी शिवाजीराजांसारख्यांच्यासुद्धा जिथे दोनतनी

जन्मतारखा असतात तिथे इतरांचे काय ? आणि जन्मदिनच जिथे एक नाही तिथे मृत्युदिनावद्दल मात्र अट्टाहास करायचा, यांतले तर्कशास्त्र आम्हांला समजत नाही. जन्मदिन दोन असल्यास शिवाजीमहाराजही दोन असावयास नकोत काय ? पण आमच्या तथाकथित इतिहासपंडितांस याचे काय होय ?

शिवाजीमहाराजांचा गुडघी रोगाने मृत्यू, थोरल्या बाजीरावाचा विषम-ज्वराने अंत, संभाजीमहाराजांना हालहाल करून आलेले मरण — असल्या दुःखद घटना, जी केवळ फुलेच अशा मुलांना सांगण्याचे परिणाम किती घोर होऊ शकतील याचा विचारही कसा कोणाच्या मनात येत नाही, याबद्दल आम्हांला अचंबा वाटतो. आमच्या छोट्यांच्या इतिहासाला थोरामोठ्यांच्या जन्ममृत्यूचे रजिस्टर करायचे नाकारून आम्ही बालकांच्या अडचणीची योग्य नोंद घेतली आहे हे सांगण्यास आम्हांला आनंद होतो.

इतिहास धोकण्यापेक्षा इतिहास 'घडविणे' याला आम्ही आमच्या छोट्यांच्या इतिहासात प्राधान्य दिले आहे. 'गनिमी कावा', 'स्वारी', 'वेढा', 'चालून जाणे' अशा प्रकारांचा अर्थ बालकांनी प्रत्यक्ष ते सर्व करून पाहिल्याशिवाय त्यांना कळणे अशक्य आहे. आमच्या इतिहासाच्या वर्गात शिकवीत असतांना आम्ही हे सूत्र सदैव डोळ्यांसमोर ठेवतो. त्याचा किती भरवीत उपयोग होऊ शकतो हे जिशासूना समजावे या हेतूने आमचे काही अनुभव येथे देतो.

आमच्या एका विद्यार्थ्याने आपल्या एका सवंगड्यास लिहिलेले एक पत्र असे :

'सरदार बंडोपंत ऊर्फ सवाई बाजीप्रभू यांस,—

तुम्ही उद्या दुपारी ठीक एकच्या सुमारास आपल्या निवडक भावळ्यांसह निघोन यावे. मजल-दरमजल करीत इयत्ता चौथीच्या वर्गाभागच्या खिंडीपाशी थांबावे. तोफेचे चार आवाज होताच क्षणाचाही विलंब न करता 'हरहर महादेव'ची गर्जना करीत चालोन यावे. इतर सर्व बंदोबस्त कडेकोट ठेवणेत आला आहे. वेढ्याची व्यवस्था उत्तम असोन आपणास कुमक लागणार नाही असा विश्वास वाटतो. बादशहा गुरुवर्य औरंगजेब यांचा स्वभाव अत्यंत

संशयी आहे हे आपण जाणोन असालच. आम्ही त्याचे लक्ष दुसरीकडे गुंतविण्याची कोशिस करतो. तेव्हा गनिमी काव्यानेच हे युद्ध लढल्याशिवाय गनिम जेरीस येणे नाही. आम्ही श्रीगणेशाची मनोभावे प्रार्थना केली असोन भवानीआई आम्हास प्रसन्न आहेत हे आपण जाणताच. त्यांच्या कृपेकरून आपली फत्ते होईलच असा विश्वास वाटतो. लूट जरूर करोन लुटीचा माल गडावर हजर करणे.

आपली फत्ते झाल्याचे आम्हांस कळविणेसाठी तोफेचे बार करावे. तेणेकरून आम्हांस गडावर कळेल. उदईक गडावर आमची गाठ घेणेस विसरू नये, ही विज्ञापना.

आपला,
आवासाहेब.'

हे पत्र नीट वाचले असता ऐतिहासिक घटना या विद्यार्थ्यांने किती आत्मसात केल्या आहेत हे ध्यानात येईलच. परंतु तत्कालीन भाषाशैलीचा लेखकावरील परिणामही नजरेआड करता येण्यासारखा नाही. पण याहूनही महत्त्वाची गोष्ट अशी की, सहकार्य आणि श्रमदान केले असता लहानलहान मुलेही अशक्य गोष्टी सोप्या करून दाखवू शकतात हे या पत्रावरून सिद्ध होते. गणिताच्या मास्तरांचा सरळ उल्लेख न करता त्यांचा 'औरंगजेब' असा उल्लेख करण्यात सदरहू पत्रलेखकाने थोरांचा उपमर्द केला असे कोणी म्हणेल. परंतु तसा स्पष्ट उल्लेख करणे हे धोरणीपणाचे ठरले नसते. उलट टोपणनावाने उल्लेख करून 'आवासाहेबांनी' जी धूर्तता दाखविली त्याबद्दल ते कौतुकासच पात्र ठरतात.

दुसऱ्या एका विद्यार्थ्यांने लिहिलेला 'गडही गेला आणि सिंहही गेला' हा पोवाडा, 'बचेंगे तो औरभी रडेंगे' हा प्रवेश, तसेच 'आधी लग्न मराठीचे, मग इंग्रजीचे' हा वग, या सर्व कलाकृतीसुद्धा आताच आपण पाहिलेल्या पत्राप्रमाणे विद्यार्थ्यांचे इतिहासावरील प्रभुत्व दाखवितात. अशा रीतीने इतिहास प्रत्यक्ष घडविण्यासाठी कल्पनाचातुर्य तर लागतेच, पण थोरल्या आवासाहेबांसारखी धडाडी, शौर्य यांसारखे गुणही लागतात.

अशाच एका गुणी मुलाने एकदा दाखविलेले वाक्चातुर्य वाचकांना सर्गण्याचा मोह आम्हांला आवरत नाही. एका नाट्यप्रवेशात जेव्हा या

मुलापुढे हेडमास्तरांच्या मुलीला गिरफदार करून उभे करण्यात आले तेव्हा आपल्या काल्पनिक दाढीवरून प्रेमाने हात फिरवीत तो म्हणाला,—

“ आपले पिताजी अधिक देखणे असते तर आपणही अधिक सुंदर झाला असता... कोण आहे रे तिकडे?... यांची रवानगी यांच्या अन्वाजानकडे त्यांच्या इतमामाने करा. आणि त्यांना सांगा की हेड सर हे जरी आमचे शत्रू असले तरी रणांगणावर. एरवी ते आम्हांला पितृतुल्यच आहेत.”

घोकंपट्टी करून परीक्षेत इतिहासाच्या पुस्तकातील पानेच्या पाने उत्तर-पत्रिकेत लिहून काढणे वेगळे, आणि नेहमीच्या वर्तणुकीतूनच इतिहास रोम-रोमात भिनला असल्याचे असे प्रात्यक्षिक देणे वेगळे. यात जमीन-अस्मानाचा फरक आहे हे आमच्या तात्या पंतोजी-छाप इतिहास-शिक्षकांना येथे आवर्जून सांगावे असे आम्हांला वाटते.

आमच्या नव्या पुस्तकाचे आणखी एक तळपणारे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात आम्ही अश्लील मजकुराला आणि घटनांना दिलेली तिलांजली. हे आमचे विधान वाचून आमचे अनेक व्यवसायबंधू आमच्यावर चवताळून उठतील याची आम्हांला जाणीव आहे. परंतु त्यांच्या इतिहासाच्या पुस्तकांतसुद्धा अश्लील मजकुरांची रेलचेल आहे हे दाखविणे अगदी सोपे आहे. इंग्लंडच्या इतिहासाचे कुठलेही पुस्तक पहा. प्रत्येकात आठव्या हेन्रीच्या प्रेमलगांच्या हकीकती आहेत. विशेषतः ‘कॅथराइनवरचे त्याचे प्रेम उडून अॅन् बुलिन या सुंदर दासीवर बसले,’ यासारखे उल्लेख आणि या अनेक बायकांशी लगे जुळविण्याचे त्याने केलेले उपद्रव्याप याविषयीची माहिती सातव्या-आठव्या इयत्तेतील मुलांच्या हातात देणे अश्लीलतेला उघडउघड उत्तेजन नाही असे कोण म्हणेल ! हा मजकूरच नव्हे, तर आठव्या हेन्रीचे जे चित्र या पुस्तकातून छापले जाते तेसुद्धा अश्लील आहे असा आमचा आक्षेप आहे. (या चित्रात राजाने घातलेला कोटच फक्त दिसतो हे सर्वांना आठवत असेलच.) आठव्या हेन्रीची गोष्टही सोडली तरी आपल्याकडे दिसणारा प्रकारही फारसा वेगळा नाही. उदाहरणार्थ, आमच्या इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांचे लहानपणी झालेले विवाह आणि त्यांनी केलेले द्विभार्याप्रतिबंधक कायद्याचे उल्लंघन यांविषयी कोवळ्या मनाच्या मुलांना माहिती देऊन आपण काय साधतो ?

आठव्या हेन्रीच्या लग्नांसारखे उल्लेख आम्हांला अश्लील तर वाटतातच; पण सद्यःस्थितीकडे लक्ष दिले असता अशा तऱ्हेच्या इतिहासाचे शिक्षण अवास्तव आणि कपोलकल्पितसुद्धा वाटण्याचा संभव आहे. एका कुटुंबाला संभाळून घेणे हेच महाकर्मकठीण अशी जेथे वस्तुस्थिति, तेथे आठव्या हेन्रीचा आदर्श समोर असणे हे स्वप्ररंजनालाच उत्तेजन नव्हे काय ?

या बाबतीतला विशेषतः अश्लीलतेचा मुद्दा लक्षात घेऊन आमचे आपल्या अश्लीलतामार्तंडांना असे आवाहन आहे की, त्यांनी आपले सोटे उगारून या हेन्रीवाल्या इतिहासलेखकांचा पिच्छा पुरवावा. समाजहितासाठी सध्या ते जो उद्योग करीत आहेत आणि त्यांना जे यश सहज मिळून जात आहे ते लक्षात घेता आम्ही सुचविलेले कार्यही त्यांनी अंगीकारण्यास हरकत नाही. हे खटले जरूर खूप गाजतील आणि आमच्या मित्रांना हवी असलेली प्रसिद्धीही भरपूर मिळेल, अशी आम्ही त्यांना ग्वाही देतो. आम्ही केवळ समाजहिताच्या कळकळीने हे सांगत आहोत. त्यात आमची पुस्तके खपविण्याचा आमचा कोणत्याही प्रकारचा डाव नाही हेही आम्ही संबंधितांच्या नजरेस आणू इच्छितो.

आमचे लक्ष खपाकडे नाही असे आम्ही म्हणतो याचे एक कारण असे की, केवळ अश्लील गोष्टींचा अभाव एवढाच आमच्या पुस्तकाचा गुण नाही. इतर बहुविध गुणांनीही ते युक्त आहेत आणि इतर पुस्तकांच्यापेक्षाही या पुस्तकाचा खप सध्यासुद्धा अनेकपटींनी जास्त आहे, ही वस्तुस्थिती आहे.

आमचा छोटा इतिहास हा केवळ गोष्टीरूप आहे एवढेच त्याचे वैशिष्ट्य नाही. त्याचे खास आकर्षण हेच की, शक्य त्या त्या ठिकाणी आम्ही या गोष्टींना रहस्याची डूब देण्याचा प्रयत्न केला आहे. येथे परत बालमानसशास्त्राचाच प्रश्न येतो. आजकालच्या मुलांना रहस्यमय अद्भुत वाङ्मयाची जी गोडी निर्माण झाली आहे तिचा आम्ही विशेष कौशल्याने आमच्या इतिहासात उपयोग करून घेतला आहे. इतिहासासारखा रूक्ष विषय हलका आणि फुलका करून दाखविण्याची आम्ही ही जी किमया साधली ती लक्षात येण्यासाठी काही उदाहरणे देणे हेच योग्य होईल. आमच्या काही प्रकरणांचे मथळेच पहा :

‘पुण्यातील अजब प्रकार — कुत्र्याचा मांजराकडून पाठलाग.

पेशव्यांनी जातीने हजर राहून पाहिलेली विलक्षण घटना !’

अशा प्रकारच्या सुरुवातीनंतर शनिवारवाड्याची जन्मकथा मुलांच्या मनाची पकड घेतल्याशिवाय कशी राहिल ? तसेच बारभाईंच्या सुप्रसिद्ध कारस्थानाविषयी आम्ही केलेली ही विशिष्ट शब्दयोजना पहा :-

‘बारा भावांनी रचलेले कृष्णकारस्थान !-
महाराष्ट्र देशात सर्वत्र उडालेली प्रचंड खळबळ !’

नारायणराव पेशव्यांच्या खुनाबद्दल आम्ही लिहिले :

‘गादीच्या लोभाला बळी पडून गारद्यांकरवी खून !
— काकाने पुतण्यास मारले — तरुण पेशव्याच्या
खुनाची चितथरारक रहस्यकथा ’

रॉबर्ट क्लाइव्ह या कंपनीच्या कारभाऱ्याबद्दल तर आम्ही रहस्याबरोबरच प्रासही जुळविण्याची करामत केली :-

‘कंपनीच्या कारकुनाची कुटिल कारस्थाने -
कलकत्यात क्लाइव्हने केलेल्या कारवाया !’

कित्येकदा ऐतिहासिक गोर्धीना विनोदाची फोडणीही आम्ही देऊ शकलो याबद्दल आम्हांला स्वतःचेच कौतुक वाटते.

शाहिस्तेखानाच्या पलायनाबद्दल आमची महिनाथी अशी :

‘बादशहाच्या मामास खरोखरीचा ‘मामा बनविले !-
पुण्यातील विनोदी प्रकार.’

दुसऱ्या बाजीरावाबद्दल आम्ही लिहिले आहे :

‘पेशवे सरकारचे पौष्टिक धोरण — दर तासाला
हजार लाडू फुटे ! — शेकडो जिलड्या कामास येत !’

अफझलखान आणि शिवाजीमहाराज यांच्या भेटीचे आमचे वर्णन तर इतके बहारदार झाले आहे की, ते मुळातच संबंध वाचून पहावे अशी आमची रसिकास शिफारस आहे.

‘ उंदराला पक्कडण्यासाठी आलेल्या दिल्लीच्या बिल्लीची दाणादाण ! —दक्षिणेतील चुळ्याने उत्तरेतील बोक्यास पाणी पाजले. ’

ही त्या भेट-प्रकरणाची सुरुवातच येथे वानगीदाखल देतो.

रहस्याचा ‘ टूचू ’ देऊन इतिहासाचा आकर्षकपणा वाढविण्याच्या दृष्टीने आमच्या संबंध शिवचरित्राचाच उल्लेख येथे (विनय आणि संकोच बाजूला ठेवून) करावासा वाटतो.

(१) बंडखोर मराठा तरुणाची स्वराज्याकरिता चळवळ — मावळच्या जंगलात सैन्याची जमवाजमव — राजद्रोही कारवायांबद्दल विजापूर दरबारातील संशयी वातावरण.

(२) लहानग्या शिवाजी भोसलेचे धाडस — गोमातेचा वध करणाऱ्या मल्लेच्छाचा हात कलम — विजापुरात खळबळ.

(३) लाकडी पेटीचे रहस्य — मिठाईच्या पेटाऱ्यातील दोन गूढ व्यक्ती — शिवाजीमहाराजांची आग्याहून सुटका.

पानापानागणिक आम्ही यशस्वी रीतीने केलेल्या या प्रयत्नांमुळे विशेषतः आमचे शिवचरित्र ही एक सतत उत्कंठा वाढवीत नेणारी रहस्यकथाच झाली आहे. यात आता डिटेक्टिव्ह रामराव आणि वाढ्या कुत्राच काय तो बाकी आहे, असे म्हणणे टीकाकारांना सोपे आहे. परंतु प्रत्यक्ष कलाकृती निर्माण करणे हे किती अवघड आणि त्यावर उडाणटप्पू टीका करणे किती सोपे, हे सुज्ञांना सांगण्याची आवश्यकता नाही. इतिहासात विनोदी शैली आणून तो मनोरंजक करण्याच्या आमच्या प्रयत्नावर तर टीकाकारांचा फारच रोष आहे. याउलट काही हितचिंतकांनी आमचा संबंध इतिहास हेच एक विनोदी पुस्तक, असा निर्वाळा दिला आहे. आम्हांला येथे नम्रपणे एवढेच नमूद करावयाचे आहे की, विनोदाबाबतचे श्रेय आम्ही काही मोजक्या उल्लेखांबद्दलच घेऊ शकतो. हितचिंतकांनी आमच्यावरील प्रेमांमुळे आमची कितीही प्रशंसा

केली असली तरी संगळा इतिहास आमच्या इच्छेप्रमाणे आम्ही विनोदी करू शकलो नाही. या आमच्या अपयशाची जाणीव आम्हांला सतत आहे, आणि प्रयत्न संपूर्ण यशस्वी होईपर्यंत ती तशीच राहीलही.

समतोल, सर्वोदयी दृष्टीने पाहिले तर आमच्या प्रयत्नातील आणखीही एक दोष आमच्या ध्यानात येतो. पूज्य जनोबांच्या सहवासात असताना आम्हांला या दोषाची जाणीव तीव्रतेने झाली. ती अशी की, आमच्या इतिहासात युद्धे आणि लढाया यांचे उल्लेख आम्ही केले असल्यामुळे अपयश आणि पराभव यांबद्दल लिहिणेही अटळ होऊन बसले. खऱ्या सर्वोदयी दृष्टीने पाहता लढाईत दोन्हीही बाजूंचा जय होत असतो. बऱ्याच इतिहासपुस्तकात एका बाजूचा जय आणि दुसऱ्या बाजूचा पराभव असे नमूद करण्यात आले आहे. पण खरे म्हणजे अशा गतानुगतिक दृष्टीने इतिहासाकडे न पाहता नव्या सर्वोदयी दृष्टीने पाहिले तर असे दिसेल की, प्रत्येक पक्षाच्या मते त्याचा कोणत्याही लढाईत जयच होत असतो. सगळ्यांचा जय म्हणजे सगळ्यांचे सुख, सर्वांचा आनंद, हे लक्षात घेऊन आमच्या पुढील आवृत्तीत योग्य ते बदल घडवून आणवेत असा आमचा मानस आहे.

शिवाय लढाईत होणारी हिंसा, विध्वंस ही कधीही त्याज्यच. आणि विशेषतः छोट्यांच्या दृष्टीने असली रक्तपाताची वर्णने देणे यासारखी मोठी हिंसा नाही. काही प्रमाणात हिंसेचे बीज बालकांच्या मनात असतेच, हे सिद्ध करण्यासाठी फार दूर जावयास नको. त्यांच्या इतिहासाच्या पुस्तकांची पाने उलटताना चित्रातले अल्लाउद्दीन खिलजी, औरंगजेब यांचे डोळे छिन्न-विच्छिन्न केल्याचे किंवा विहक्टोरिया राणी, नूरजहान इत्यादींना दाढीमिशा काढल्याचे हिंसात्मक प्रकार आढळून येतातच. म्हणून 'चकमक उडाली', 'तुंबळ युद्ध झाले', 'शेकडो लोक धारातीर्थी पडले', 'सैनिक तळहातावर शिर घेऊन लढले', 'रक्ताचे पाट वाहिले' अशा तऱ्हेचे उल्लेख इतिहासातून काढूनच टाकावे असे आमचे मत बनू लागले आहे. तसेच इतिहासातील कपटी, क्रूर, स्वार्थी अशा व्यक्तींबद्दलही, सत्याला स्मरून यांचे चित्रण करावे तर हिंसा होते. उदाहरणार्थ, बापाला कैदेत टाकणाऱ्या आणि भावंडांना हालहाल करून ठार मारून गादी बळकावणाऱ्या औरंगजेबाचे यथातथ्य चित्र काढणे हे कितपत युक्त होईल? यात खरे म्हणजे सत्य

सांगण्याची महती तरी कोणती ? त्याऐवजी पित्यावर प्रेम करणारा आणि बंधुप्रेमाच्या बाबतीत तर केवळ अलौकिक असा, जवळजवळ रामाचा अवतारच वाटणारा सर्वोदयी औरंगजेब जर आपण छोट्यांच्यापुढे उभा केला तर तेच उपकारक ठरणार नाही काय ? असे झाले तर इतिहासात खलपुरुषच रहाणार नाही. महंमद घोरी, अल्लाउद्दिन खिलजी, तैमूरलंग — सगळेच थोर, आदर्श पुरुष होतील. इतिहासातल्या सगळ्याच गोष्टींचे शेवट गोडगोड होतील. सगळ्यांचेच मंगल होईल. या दृष्टीने इतिहास जरूर लिहिला गेला पाहिजे. कारण इतिहासात खलपुरुष असावयास पाहिजेतच असा काही नियम नाही. इतिहास म्हणजे नाटकही नव्हे आणि हिंदी सिनेमाही नव्हे. विशेषतः हिंदी सिनेमाचे खलनायकाशिवाय पानसुद्धा हलत नाही. पण इतिहासाच्या पानात खलनायकांची काय आवश्यकता ?

आमचा छोट्यांचा इतिहास आम्ही सचित्र केला आहे, हे त्याचे वैशिष्ट्य नव्हे. कारण इतर सामान्य पुस्तकातही चित्रे दिलेली असतातच. आमचे वैशिष्ट्य चित्रात आहे. आमचे एक महत्त्वाचे चित्र म्हणजे शिवाजीमहाराजांचे. इतिहासाची इतर पुस्तके सहज चाळली तरी महाराजांच्या चित्रातला तोच-तोपणा जाणवल्याशिवाय रहात नाही. पण या चित्रातून महाराज हे सदैव आपली उपसलेली तलवार घेऊन घोड्यावर आरूढ झाल्याचे दिसते. हे वास्तविक पाहता कितपत योग्य आहे ? अशा चित्रावरून शिवाजीमहाराज हे राज्यकारभाराच्या महत्त्वाच्या कार्यापेक्षा तलवारी फिरविण्यातच गुंग झाले असे सूचित होत नाही काय ? शिवाय शांततेच्या आणि वाटाघाटींच्या मार्गाने शत्रूबरोबरचे सगळे मतभेद मिटविण्याच्या आजच्या काळात एका विभूतीचे असे चित्र दाखविणे हे विसंगत नाही काय ? गुलाबाच्या फुलाचा सदैव वास घेत असणाऱ्या चित्रातल्या शहाजहानच्या बाबतीतही हेच. हा दोष लक्षात घेऊन, आमच्या पुस्तकासाठी बादशहा शहाजहानच्या हातातलं फूल काढून आम्ही ते महाराजांच्या हातात दिले आहे. आणि त्यांची तलवार म्यान करून ठेवली आहे. मर्दानी झांशीवालीलामुद्धा आम्ही हिंसात्मक मार्गापासून परावृत्त करून सिंहासनाधिष्ठित दाखविले आहे. असे करण्यात आम्ही लहान तोंडी मोठा घास घेतला अगर या थोर विभूतींची मानखंडना केली असे आम्हांस प्रामाणिकपणे वाटत नाही. उलट जी गोष्ट

करणे आमच्यासारख्या सामान्यजनांस सुचले ते या धोरणी व्यक्तींना सुचले नसते असे म्हणणे हीच त्यांची मानखंडना होईल. आजच्या परिस्थितीत महाराजांसारख्या काळाची पावले ओळखणाऱ्या चतुर पुरुषाने शत्रूशीसुद्धा शांतताप्रधान मार्गाने मित्रत्वाच्या वाटाघाटी करून हातमिळवणी करण्याचाच प्रयत्न केला असता असा आमचा आत्मविश्वास आहे.

इतिहासाचा वर्तमानकालाशी संबंध जोडण्याचा आमचा जो प्रयत्न आहे त्यामुळे इतिहासकालीन व्यक्तींना नवचैतन्य प्राप्त होते आणि हा मधला पूल ओलांडून त्या वर्तमानकाळात वावरू लागतात. असे झाले म्हणजे आमच्या इतिहासात दिल्याप्रमाणे शिवाजीमहाराज चिनी लोकांचे पारिपत्य कसे करावे याबद्दल आपले स्पष्ट मतप्रदर्शन करतात, समर्थ रामदास एन्. सी. सी. आणि बॉय स्काउटच्या मुलांना मार्गदर्शन करतात, रामशास्त्री प्रभुणे हायकोर्टात प्रगट होतात, आणि नाना फडणीस 'सानेगुरुजी-कथा-माले'त आपल्या चातुर्याच्या गोष्टी सांगून मुलांचे मनोरंजन करतात. मुलांच्या इतिहासांत आम्ही घडवून आणलेल्या या क्रांतिकारक बदलाचे कौतुक होण्याऐवजी विनोदी लेखांची पुस्तके म्हणून मोठमोठे आचार्य आणि प्राचार्य त्यांची टर उडवीत आहेत. परंतु परंपरागत विचारांच्या चाकोरीतून जाणाऱ्या समाजाला नवीन वळण लावायचे असेल तर त्यासाठी त्याच्याच निंदेचे शर सहन करणे हे आमचे कर्तव्य ठरते. सुधारणेचे कार्य हे सतीचे वाण आहे हे आम्ही जाणून आहोत. परंतु जाताजाता आमच्या टीकाकारांना हेही आवर्जून सांगितले पाहिजे की, त्यांचे पानिपत होण्याची वेळ आता फार दूर नाही.

इतिहासाचा अभ्यास मुलांकडून कसा करून घ्यावा यासंबंधी मौलिक सूचना प्रत्येक गोष्टीच्या शेवटी दिल्या आहेतच. श्राव्य आणि दृश्य तंत्राबद्दल सामान्य स्वरूपाच्या काही सूचना तज्ञ शिक्षकांच्या दिग्दर्शनासाठी येथे करीत आहोत. हे तंत्र अमेरिकन आहे म्हणूनच ते एक खूळ आहे, असा गैरसमज काही तज्ञांत आढळतो. सर्वच प्रकारची खुळे अमेरिकन नसतात हे तर खरेच; पण आम्ही त्याची येथे तरफदारी करीत आहोत या कारणासाठीसुद्धा ते खूळ ठरू शकत नाही. इतिहासाच्या दृष्टीने आपल्याकडील श्राव्य तंत्रात तर आनंदच आहे. दृश्य बाबतीतही विशेष प्रगती आहे असा याचा अर्थ नाही. काही हिंदी चित्रपट पाहिले म्हणजे निदान आशेचा अंधुक किरण

दिसू लागतो. या दृष्टीने 'अनारकली', 'मुगल-ए-आझम' यांसारख्या चित्रपटांचा उल्लेख आवर्जून केला पाहिजे. या सिनेमातली गाणी, संगीत, फोटोग्राफी यांकरिता जरी ते पाहिले गेले तरी त्यांबरोबरच मुलांना इतिहासाचे आधुनिक पेहरावातले दर्शनही झाले हे विसरता येत नाही. आमचा अनुभव असा की, मुले ही गाणी सारखी गुणगुणत राहतात आणि त्यांमुळे आपोआपच त्यांच्या मनावर इतिहास ठसतो. याउलट केवळ वास्तव दर्शनाच्या आहारी गेल्यामुळे 'रामशास्त्री'सारखे चित्रपट मुलांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने कुचकामी ठरले हेही खेदपूर्वक नमूद करावयास पाहिजे. सारांश, 'अनारकली'सारखे अधिकाधिक चित्रपट निर्माण व्हावयास पाहिजेत आणि ते मुलांना दाखविण्याची माफक दरात किंवा मोफत सोयही हवी.

या प्रस्तावनेच्या शेवटी मराठीचे वॉल्टर स्कॉट् (आणि कॉनन् डॉइल्) कै. हरी नारायण आपटे यांची आम्हांला आठवण व्हावी यात इतरांना नवल वाटले तरी आम्हांला मुळीच वाटत नाही. कै. हरिभाऊ आणि नाथमाधव हे आमचे गुरू. आमच्या इतिहासाचा पाया खरे म्हणजे या दोघांनीच कादंबरीमय इतिहास लिहून घातला. आमच्या कार्यात विशेषतः टीकाकारांच्या डोळ्यात भरेल असे जे उज्ज्वल यज्ञ आम्ही मिळविले ते या थोर लेखकांच्या पावलावर पाऊल ठेवूनच आम्ही संपादन केले. आमचे आंधळे टीकाकार हे सत्य विसरत असले तरी आम्हांला या दोघांचे ऋण कृतज्ञतापूर्वक मानलेच पाहिजे. आत्मश्लाघेचा दोष पत्करूनही विनयाने पण ठामपणाने आम्हांला एवढेच म्हणता येईल की, इतिहास विषयात विनोद आणण्याचे जे कठीण कार्य हरिभाऊंना जमले नाही ते आम्ही आमच्या कुवतीप्रमाणे केले आहे हेच आमच्या इतिहासाचे आगळेपण. इतिहासासारख्या विषयात हास्यरस-निर्मितीचे हे जे कार्य आम्ही केले त्यामुळे मराठीचे आणि महाराष्ट्राचे आम्ही कोण ठरतो हेही आम्हीच सांगून टाकणे आम्हांला शोभणार नाही. परंतु मराठी रसिकतेची परंपराच एवढीच थोर आहे की, 'आम्ही कोण?' या प्रश्नाचे उत्तर आम्हांला मराठी जनतेच्या एकमुखी आवाजाने मिळाल्या-शिवाय राहणार नाही असा आमचा पूर्ण विश्वास आहे.

विनोदी लेखकांचा परामव !

आमच्या अनेक (माजी) महत्त्वाकांक्षांपैकी एक आपण समाजसुधारक व्हावे अशी होती. राजकारणी लोकांना तुरुंगवासाची जी भीती असते, ती समाजसुधारकांना नसल्यामुळे आम्ही ही महत्त्वाकांक्षा धरली असे अर्थातच आमचे काही टीकाकार म्हणतात. (वाकी टीकाकार हे प्राणी दुसऱ्यांच्या दोषांवर कधी-कधी अगदी अचूक बोट ठेवतात हे खोटे नाही.) परंतु आगरकर, हरिभाऊ यांच्या लेखनाचा खरे म्हणजे हा आमच्यावरील परिणाम होय. आमच्या मातोश्रींच्या शिकवणीचा आमच्यावर, परिणाम होण्याऐवजी वडिलांच्या मवाळ मतांचा आमच्यावरील परिणाम जास्त प्रभावी होता, असेही आमचे घरगुती टीकाकार म्हणतातच. म्हणोत बिचारे. पण ते कसेही असो, आगरकरांसारखे समाजसुधारक होण्याच्या दृष्टीने दोन सदरे वापरता येणे शक्य असूनही आम्ही कित्येक दिवस एकच सदरा वापरीत होतो, हे सत्य आहे. गोपाळरावांचीही आपल्यावर छाप असावी, या दृष्टीने म्युनिसिपालिटीच्या दिव्याच्या आसपास आपले घर असावे, असा हट्ट आम्ही आमच्या वडिलांजवळ धरला होता, असे आम्हांला आठवते. परंतु म्युनिसिपालिटी आणि नगरपालिका यांत मूलतःच फार मोठा भेद असतो आणि ' दिवे

लावणे' इत्यादीसारखी कामे नगरपालिका केवळ लाक्षणिक अर्थाने करते, असे सांगून आमच्या वडिलांनी आमच्या उत्साहावर विरजण घातले होते.

पुढे आम्ही विनोदी लेखन करू लागलो आणि ते विनोदी म्हणून छापूनही येऊ लागले, त्यावरून आपण लिहित असतो ते विनोदीच आहे, असे आपल्याशिवाय आणखी एकाचे तरी मत असावे, हे कळून चुकले. (आणि ही जरी चूक असली, तरी त्याच संपादकाने ती अनेकदा व इतर अनेकांनीही बऱ्याच वेळा केल्यामुळे बरोबरच आहे असे आम्ही समजून चुकलो !)

येथपर्यंत सर्व ठीक होते, पण नंतर काही दिवसांनी कोणा तरी विद्वान साहित्यिकाने केलेल्या एका भाषणाचा रिपोर्ट आमच्या कानावर आला. त्या भाषणात 'विनोदी लेखक हे समाजसुधारकच असतात', असा निर्वाळा त्यांनी देऊन टाकला होता असे कळले. आता श्रीपाद कृष्ण वगैरे लेखकांनी (खरे म्हणजे आणखी कोणीच नाही) आपल्या विनोदी लेखांतून समाजावर कोरडे वगैरे ओढले आणि त्यामुळे तत्कालीन समाज सुधारायला बरीच मदत झाली, यासंबंधीची कुणकुण कॉलेजात असतानाच आमच्या कानावर आली होती हे खरे; परंतु श्रीपाद कृष्णांसारख्या थोर विनोदी लेखकाने जे केले, तेच इतर सामान्यांनीही केले असेल याची आम्हांला सुतराम कल्पनाच नव्हती. पण आता उपरिनिर्दिष्ट विद्वानांच्या मते इतरांच्याबरोबर सुधारकाचा बुक्का आम्हांलाही लागतो, हे उघड झाले. आमची लहानपणची सुप्त महत्त्वाकांक्षा सफल झाली ती अशा रीतीने.

'मी पंतप्रधान झालो तर -' या आम्ही बालपणी लिहिलेल्या निबंधात सुचविलेल्या सुधारणांपासून देश वाचला असला तरी 'मी सुधारक झालो तर -' या आमच्या तितक्याच गाजलेल्या निबंधात मांडलेल्या सुधारणांपासून वाचण्याची आता निदान महाराष्ट्राला तरी आशा नाही, हे कट्ट सत्य आम्हांला कळून चुकले. विनोदाचे अन्न वापरून आता या महाराष्ट्राला काय करावे आणि करू नये असे आम्हांला होऊन गेले.

पण आमचे (आणि अखिल महाराष्ट्राचे) दुर्दैव असे की विनोदाच्या साहाय्याने सुधारणा घडवून आणणे नव्हेच, पण समाजावर नुसते कोरडे ओढणे हीसुद्धा पूर्वीच्याइतकी सोपी गोष्ट राहिली नाही. कोल्हटकर आणि

गडकरी यांच्यावेळीसुद्धा ही फार सोपी गोष्ट होती. कोल्हटकरांनी 'शिमग्या'वर हल्ला चढविला आणि तेव्हापासून ही घाणेरडी चाल बंद पडली. आता प्रत्यक्ष शिमगा बंद झाला आणि जीवनाच्या इतर क्षेत्रात तो शिरला हे खरे! आहे, पण कोल्हटकर त्याला जबाबदार नाहीत. 'श्रावणी' वरील त्यांनी केलेल्या हल्ल्यामुळे लोक या चालीपासून आता इतके परावृत्त झाले आहेत की ते मोठ्या प्रेमाने गोमांससुद्धा सेवन करतील, पण गोमूत्राला स्पर्शही करणार नाहीत. निर्जळ्या एकादशीवरील कोल्हटकरांच्या जळजळीत टीकेमुळे आजकाल कोणी एकादशीचेसुद्धा नावही काढीत नाहीत. त्यांनी हजामतीची 'शस्त्र' शुद्ध मीमांसा केल्यापासून केशवपनाची चाल बंद पडली. चोरांच्या संमेलनावर त्यांनी केलेल्या मार्मिक टीकेपासून या लोकांनी कोठे संमेलन भरविल्याचे ऐकिले नाही. अर्थात् चोरी हा ज्यांचा फक्त जोडधंदाच असतो, अशा लोकांची सभा-संमेलने सतत चालू असतात हे खरे, पण कोल्हटकरांचा हल्ला या लोकांवर नव्हता, हे येथे त्यांच्या टीकाकारांनी लक्षात घेतले पाहिजे.

गडकऱ्यांचे उदाहरणसुद्धा महत्त्वाचे आहे. दारूवरील त्यांच्या हल्ल्यामुळे तर खुद्द सरकारनेच दारूबंदीचे धोरण स्वीकारले. अर्थात् त्यामुळे समाजात मद्यसेवन कमी होऊ लागले, हे खरे नसले तरी सुधाकर नावाचे वकील आजकाल मद्यपान करताना आढळत नाहीत आणि तळिराम नावाचे मद्यपी तर नुसते आढळतसुद्धा नाहीत, हे सत्य नजरेआड करता येण्यासारखे नाही.

कोल्हटकर आणि गडकरी या विनोदकारांनी सामाजिक सुधारणा येणेप्रमाणे चुटकीसरशा घडवून आणल्या खऱ्या, पण त्यांचे दिवस आता राहिलेले नाहीत.

याचे एक कारण म्हणजे विनोदाची वाढती लोकप्रियता. आजकाल विनोदी वाङ्मय फार लेखक मोठ्या प्रमाणात लिहू लागले आहेत. एवढेच नव्हे, तर सरसकट सगळेच लोक ते आवडीने वाचू लागले आहेत. याचा एक घातक परिणाम म्हणजे विनोदी लेखनाचा लोक हसण्यापलीकडे स्वतःवर कसलाच परिणाम होऊ देत नाहीत.

विशाल महिलांचीच गोष्ट घ्या. आता पु. लं. नी या जमावावर जे विनोदी हल्ले केले, त्यांचा परिणाम काय झाला ?

“ पु. ल. म्हणजे भयंकरच विनोदी बै,” असे म्हणून त्या पोटभर हसल्या आणि (अधिक) लहू झाल्या. लेखकाचा हल्ला कोणावर होता, हे संपूर्णपणे विसरून. ‘ तुझे आहे तुजपाशी ’ मुळे देशपांड्यांना अतिविशाल महिलांत लोकप्रियता लाभली आहे हे निःसंशय, पण आपण इतके परिश्रमपूर्वक कोरडे ओढावे आणि यांनी आपले खुशाल हसत राहावे हे पाहून या विनोदी लेखकाला किती यातना होत असतील बरे ?

विनोद तेव्हातांबोळ्यापर्यंतही पोचला, याबद्दल कोणत्याही विनोदी लेखकाला वाईट वाटत असेल असे नाही, पण तो शेवटी सगळाच हसण्यावारी जातो, याचे दुःख लेखकाला केवढे असते, याचा कोणी विचारच करीत नाही.

विनोदाचे शस्त्र वापरून पुण्याच्या एका रिक्षावाल्यात सुधारणा घडवून आणण्याच्या आमच्या एका विनोदी लेखक मित्राने केलेल्या प्रयत्नाचे काय झाले ? त्याच्या औपरोधिक बोलण्याला तो रिक्षावाला पोटभर हसलाच, पण शेवटी त्याने रिक्षाच्या आतल्या बाजूस ठळक अक्षरात लिहिलेल्या एका सुभाषिताकडे या विनोदी लेखकाचे लक्ष वेधले. ‘ शब्द हे दुधारी शस्त्र आहे, ते जपून वापरा. ’ असे ते दुधारी सुभाषित वाचल्याबरोबर आमच्या मित्राने आपले विनोदाचे अस्त्र खिशात टाकले आणि घरचा रस्ता सुधारला.

‘ एक्सप्रेस ’ हसू आणणारे ‘ जंक्शन ’ विनोदी लेखक म्हणून मिरासदारांना मोठा लौकिक मिळाला असेल, पण ज्या ग्रामीण मंडळीत त्यांच्या विनोदामुळे सुधारणा घडून यायला हवी होती, त्यांनी मिरासदारांच्या गप्पाटप्पा हशावारी नेल्या. खरे म्हणजे गावाकडे हा माल पोचायच्या आतच शहरच्या पाव्हण्यांनी त्याची लुटालुट केली आणि गावापर्यंत काही पोचलेच नाही. ग्रामीण भाग त्यामुळे कोरडाच राहिला. तेथील निवांतपणा, आळस, उगाच भांडत बसायची सुरसुरी, शिवीगाळ, लफडी, पानतंबाखू, पिचकाच्या यांचे पीक सोळा आणेच येत राहिले. उलट जोंधळा, बाजरी यांचे काही आणे कमी झाले असतील ! मिरासदारांच्या विनोदामुळे ग्रामीण मंडळी सुधारली नाहीच, उलट त्या लोकांच्यातली लबाडी, आळस, कावेबाजपणा, चुकारपणा इत्यादी नास्त्रांकित गुण वाढीलाच लागले असून, शहर भागांतही या गुणांची लागण झाली असावी, असा काही निरीक्षकांचा अंदाज आहे.

ग्रामीण मंडळींप्रमाणेच बालगोपाल मंडळीही बेरकी बनली आहे आणि विनोदासुळे तिच्यात काही सुधारणा घडवून आणण्याची अपेक्षा करणे इतका अडाणीपणा दुसरा कोणताच राहिला नाही. अभ्यासवृत्ती, शिस्तप्रियता, उद्योगप्रियता यांच्यासारखे गुण आजकालच्या त्रास्य पोराने आणण्यासाठी आम्ही केलेले विनोदी प्रयत्न हास्यास्पद ठरले. कोणत्याही कामात आळस चांगला नाही. दीर्घोद्योग आणि चिकाटी हे गुण हवेत, म्हणून मुलांना आम्ही 'ससा आणि कासवा'ची सुप्रसिद्ध गोष्ट खुलवून सांगितली. गोष्ट ऐकताना पोरे भरपूर हसली, पोट धरधरून हसली, पण गोष्ट संपल्यावर जेव्हा आम्ही विचारले, 'बाळांनो, तुम्ही या गोष्टीपासून काय शिकलात बरे?' तेव्हा आलेली मासलेवाईक उत्तरे येणेप्रमाणे :-

१. गोष्ट 'टॉप' आहे.
२. कासवाने शर्यत जिंकली हे 'बंडल' आहे.
३. ससा वाटेत झोपला असणे शक्यच नाही.
४. ससाने शर्यतीत भाग घेण्यात चूक केली.
५. ही गोष्ट ऐकली आहे. 'संगम'ची गोष्ट सांगा.

'सिंह आणि उंदीर' या गोष्टीचे तात्पर्य या पोट्ट्यांनी सिंहाला बोलता येणे शक्य नाही, उंदराचे दात जाळे तोडण्याइतके मजबूत नसतात, उंदराला मराठी बोलता येत नाही, तुम्ही 'बंडले' मारता, अशा तऱ्हेचे अनेक फाटे फोडून हशावारी नेले. इतर सगळ्या गोष्टींचा निकालही असाच, मात्र हे सगळे असूनही आम्ही हसविण्यासारख्या गोष्टी सांगतो याबद्दल या वानरसेनेत सुळीच दुमत नव्हते.

ही आपली काही उदाहरणे झाली. परंतु सामाजिक दोषांवर विनोदी हल्ले चढविणाऱ्या लेखकांचा प्रत्येक आघाडीवर पराभवच झालेला आहे, हे करुण पण कठोर सत्य आहे. पु. लं.नी 'घरमालकास मानपत्र' दिले म्हणून कोणा घरमालकाचा हृदयपालट झाल्याचे ऐकिवात नाही. भारतीय रेल्वे आणि हिंदी सिनेमा यांवर बुवांनी आपल्या विनोदी तोफांचा सतत भडिमार केला असला तरी रेल्वेचा रूळही वाकडा झालेला नाही, की 'सूर्याखालचे सर्व काही' हिंदी सिनेमात अडमडायचे थांबलेले नाही. खुद्द

(रमेश) मंत्र्यांचे विनोदी टोमणेसुद्धा सरकारला बिलकुल लागलेले दिसत नाहीत.

पण या सगळ्या क्षेत्रांपेक्षाही सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विनोदाचे अस्त्र कुठे लटके पडले असेल, ते कौटुंबिक आघाडीवर. या आघाडीवर तर विनोदी लेखकांचे पानपतच्च झाले आहे. वास्तविक ज्यांना पु. लं. नी 'सौ' फेर हल्ले असं म्हटले आहे, त्यात प्रत्येक विनोदी लेखकाने आपल्या कुवतीप्रमाणे भाग घेतला असूनही इतके चौफेर अपयश आतापर्यंत कोणालाच कधीही मिळालेले नसेल. विनोदी लेखक झाला म्हणून काय झाले, शेवटी तो एक गरीब बिचारा नवरा असतो आणि या जातीचा प्रत्येक प्राणी हाडाचा भिन्ना असतो. अर्थात् हा स्वतःचा भिन्नेपणा लक्षात घेऊन विनोदी लेखकांनी कौटुंबिक आघाडीवर उघडउघड युद्ध पुकारण्या- ऐवजी व्याजोक्ति, वक्रोक्ति, उपरोध, उपहास इत्यादि शैली अस्त्रे घेऊन गनिमी काव्याचा आधार घेतला हे खरे, पण तरीही शेवटी हाताला लागले ते अपयशच ! असल्या कुठल्याही काव्यामुळे गनीम जेरीला आल्याचे उदाहरण नाही. कोणी तरी म्हटल्याप्रमाणे बायकांच्या कटकट्या, बडबड्या, दुराग्रही, हेकेखोर, द्वेषी, कपटी, धूर्त, भांडखोर, कजाग, खर्चिक, स्तुतिप्रिय, पोशाखी, उथळ, अविचारी, अप्पलपोट्या, स्वार्थी, टीकाखोर, मतलबी, आततायी, बोलघेवड्या स्वभावाला कोणत्याही प्रकारची मुरड विनोदी लेखनामुळे पडली आहे, असे कुठलाही विनोदवीर छातीवर हात ठेवून सांगणे शक्य नाही.

कोल्हटकरांचे नशीब असे की त्यांना आपल्या विनोदाची फौज घेऊन या कौटुंबिक आघाडीला तोंडच द्यावे लागले नाही, कारण त्या वेळी या आघाडीवर संपूर्ण सामसूमच होती. त्या वेळी - गेले ते दिवस ! - कुटुंब पतीच्या अर्ध्या वचनांत असे. चांगलेचुंगले करून त्यांना खाऊपिऊ घालण्यात धन्यता मानीत असे. 'तिकडून' जेवायचे असताना पदर बांधून आणि हातात पंखा घेऊन अदबीने बाजूला कुटुंब उभे असे. जेवण होताच तोंड धुण्यासाठी गरम पाण्याचा तांब्या, हात पुसण्यासाठी पंचा, नंतर सेवन करण्यासाठी तांबूल सज्ज असत. 'तिकडे' हपिसात जायचे असले म्हणजे कुटुंबाची केवढी धांदल. निःश्या करून ठेवलेले स्वच्छ धोतर, गुंड्या जागेवर असलेला

अंगरखा, उपरणे, रुमाल योग्य वेळी हातात देण्यासाठी केवढी तत्परता. सायंकाळी 'तिकडून' हपिसातून घरी येणे होताच अशीच धावपळ. शंकर-रावांच्यासाठी त्या वेळी गरमागरम चहा, बदामाचा शिरा. 'इकडच्यांचे' पाळे इत्यादी नामी पदार्थ तयार असत. नुसते बाहेर 'तिकडचे' पाऊल वाजले की घरात शांतता पसरण्याचे ते दिवस. बुटाचे बंद सोडण्यापासून तो पाय, डोकें चेपण्यासाठी त्या वेळी कुटुंबे कराकरा वाकत असत. बरे, एवढे सर्व करून 'बोलणे' अजिबात नाही. न बोलता, मुकाटपणे सर्व व्यवहार. 'तिकडची' मर्जी, एकंदर रागरंग पाहून एखादा शब्द नम्र, हळू आवाजात टाकला टाकला, नाही नाही अशी स्थिती. डोळे वर करून पाहण्याची हिंमत नाही, कमाल म्हणजे कानांतल्या भिगवाळीच्या वर नाही. बरे, मर्यादा सुटत चालल्याची नुसती जाणीव झाल्यास 'तिकडून' नुसते खाकरणे झाले तरी आवाज बंद. 'कोठे जाणे होत आहे?', 'कधी परत येणे होईल?' असले अमर्याद बोलणे नाही. 'हपिसात रुपथे किती मिळतात?', 'खर्च कुठे करणे झाले?' असल्या नसत्या चवकशा तर नाहीतच, 'पण' चाकरीसाठी कुठे जाणे होते?' असली फुकटची चवकशीसुद्धा नाही. पैसा फक्त देवापुढे ठेवतात एवढेच पैशासबंधी ज्ञान. 'खर्च' या शब्दाचा तर अर्थसुद्धा तत्कालीन 'कुटुंबा' ना माहित नसावा.

कुठे गेली ती कुटुंबे आणि ते भाग्यशाली दिवस !

अशा त्या दिवसांत कौटुंबिक सुधारणेची समस्या कोल्हटकरांना कुठून सुचणार ? त्यामुळे त्यांच्या काळात हा प्रश्न नव्हता, म्हणूनच केवळ त्यांना त्याबद्दलचे श्रेय द्यावयाचे तर द्यावयास हरकत नाही, पण आजच्या विनोदी लेखकांना जे जमत नाही, ते कोल्हटकरांना तरी जमले असते की नाही, याविषयी कसलीच खात्री देता येत नाही.

त्याच ऐश्वर्याच्या जुन्या काळात 'तिकडून' सुखात असताना सुधारकांनी स्त्रियांचा कैदार घेण्यास सुरुवात केली. 'पण लक्षात घेतो?'-मधील यमूचा यम होऊन त्याने 'तिकडचा' जो पाठलाग सुरू केला, तो आजतागायत थांबलेलाच नाही.

... 'सौ. बाजारात जाते,' 'सौ. काटकसर करते,' 'कुटुंब माहेरी जाते', 'कुटुंब स्वैपाक करते', 'सौ. महिलामंडळात जाते,' सौ. चे 'व्याख्यान'—

असल्या मिळमिळीत विनोदाने आवश्यक ती सुधारणा घडून येणे नाही, हे नाकबूल करण्यातही अर्थ नाही.

पण चिंता करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे असल्या विनोदाचा उलटा परिणामही होत असल्याचे दिसून येते. म्हणजे बायका असले लेख हसण्यावारीच नेतातच, पण पॉरेसोरेही त्यांची तीच वासलात लावतात.

‘सौ. चे व्याख्यान’, हा आमच्या एका लेखकमित्राचा विनोदी लेख प्रसिद्ध झाला तेव्हाचाच प्रसंग :

काय क्लवातसुद्धा भाषण ! (म्हणजे घरी चालतात ती पुरत नाहीत का ?) तुझे भाषण फक्त स्त्रियांना मर्यादित ठेवले तर पुरुषवर्गाचे केवढे नुकसान होईल ? ... तुझे एकटीचेच भाषण, मग इतर बायका तक्रार करणार नाहीत का ? ... वगैरे वगैरे मसाला घालून मित्राने हा लेख सजवला होता.

“ चांगला आहे, पण तुमच्या विनोदात अलीकडे तोचतोपणा फार यायला लागला आहे बरं का ! ” असे म्हणून लेखनविषयाने त्याकडे नाक मुरडलेच...

पण हे तेवढ्यावरच थांबले नाही.

लेखासोबत काढलेले भयंकर घाबरलेल्या, खांदे पडलेल्या बावळट कथानायकाचे जे चित्र होते, ते आपल्या वडिलांसमोर नाचवीत आमच्या मित्राचे चिरंजीव म्हणाले,

“ बाबा, बाबा, हे पाहा. या माणसाचं चित्र कसं हुबेहूब तुमच्यासारखं आहे की नाही ! ’

आणि बाबांनी त्याला दटावून ‘ नाही, ’ असे म्हटले तरी चिरंजीवांची मुळी खात्रीच झाली होती, त्याला काय करणार ? बाईसाहेबांना विचारून मुलाला गप्प करण्यात काहीच अर्थ नव्हता, कारण त्या चित्राच्या हुबेहूबपणाबद्दल मूळ चित्र पाहिल्यामुळे त्यांची खात्रीच होती.

हसत हसत बाईसाहेब एवढंच म्हणाल्या,

“ बंड्या, उगगाच चावटपणा करू नकोस हं. एखाद्या माणसाला किनई खरं बोललेलं आवडत नाही. ”

- अशा रीतीने आमच्या विनोदी मित्राचा “ सौ. ” वरील हल्ला हा एक निखालस फुलका बार ठरला.

सारांश एवढाच की, समाजसुधारणेचे अस्त्र म्हणून सध्याच्या लेखकांचा विनोद हा अगदीच कुचकामी ठरला आहे. समाजावर कोरडे ओढून ओढून विनोदी लेखक विचारे थकले आहेत. हसतखेळत सुधारणा घडवून आणता-आणता विनोदी लेखकांवर आता रडकुंडीची पाळी आली आहे. परंतु स्त्रीशिक्षण, स्त्रीसुधारणा याबाबतीत आपण केलेली चूक लक्षात घेऊन जोपर्यंत परत दुसरे आगरकर किंवा कर्वे अवतार घेत नाहीत, तोपर्यंत शिळ्या विनोदाच्या कढीला परतपरत ऊत आणण्यापलीकडे अधिक काही करणे विनोदी लेखकांच्या हातात राहिले नाही. कोव्हटकर आणि गडकरी यांच्या भानाने तो फार थिटा पडतो, अशी टीकाही फारशी उपयुक्त ठरेल असे वाटत नाही.

पण सध्याच्या विनोदी लेखकांपुढे सामाजिक सुधारणेची एवढीच गंभीर समस्या नाही. ही फक्त एक झाली.

विनोद आणि कारुण्य यांचे भिक्श्वर असावे की नाही आणि असल्यास कोणत्या प्रमाणात असावे, हाही एक महत्त्वाचाच प्रश्न. विनोदाने नुसत्याच गुदगुल्या कराव्या की सोबत चिमटेही काढावे, अशी ही गंभीर समस्या आहे. हास्याला कारुण्याची फोडणी असावी का असा हा गहन प्रश्न आहे आणि यात प्रमाणाचे महत्त्वही तितकेच. चमचाभर कारुण्य पुरे की बादलीभर हवे, हे ठरविणेही वाटते तितके सोपे नाही. म्हणजे नुसत्याच आपल्या डोळ्यांच्या कडा ओलसर व्हाव्या की सामुदायिक रडण्याचा आवाज थिएटरभर घुमून अश्रूंचे पाट वाहावेत आणि त्यातून पोहतपोहत बाहेर पडण्याचीच प्रेक्षकांवर पाळी यावी, यातले अधिक चांगले काय ?

काही विनोदी लेखक आणि टीकाकार यांच्या मते विनोदाला कारुण्याची झालर किंवा किनार अवश्य हवी. या पंथातल्या लोकांना झालरपंथी किंवा किनारवाले असे म्हणता येईल. याउलट विनोद हा निर्भेळ असावा असे काहींचे मत. भेळीचे किंवा मिसळीचे तत्त्वज्ञान या लेखकांना मान्य नाही. या लोकांना झालरविरोधी किंवा मिसळशत्रूंचा पंथ असे म्हणण्यास हरकत नाही. मानव जन्माला आल्यापासूनच रडत असतो आणि जीवनात एकंदर तो रडतोच जास्त, हे लक्षात घेऊन आपला विनोद त्याला ऐकवून केवळ हसतहसत घरी जाऊ न देता, जाताजाता त्याच्या पोटात एक गुद्दा मारून त्याला

रडवावेच असे बहुधा झालर-मत असावे. याउलट हसून हसून पोट दुखल्यावर जर रडू आले तरच रडू द्यावे, असे भेसळ-शत्रूचे मत असावे. टीकाकारांनी गुद्दे मारण्याची नुसती सवयच नव्हे, तर आवडही असल्यामुळे झालरवाला विनोद त्यांना आवडावा, हे रास्तच आहे. टीकाकार लोकांच्या या आवडी-मुळे झालरपंथ हा एकंदरीत जोरात दिसतो. याचा एक परिणाम म्हणजे विनोदाला चिकटविण्यासाठी आवश्यक अशा कारुण्यपूर्ण झालरीचे घाऊक उत्पादन. अर्थात यामुळे विनोदाचा मुद्दाही नाही आणि कारुण्याचा गुद्दाही नाही, अशी केविलवाणी परिस्थिती अनेकदा निर्माण होते, हे खरेच. परंतु त्यामुळेही विनोदी लेखकांपुढची समस्या सुटली, असा याचा अर्थ होत नाही. झालर असावी की नसावी, या पेचाने ' करावे की मरावे ' या पेचा-प्रमाणे विनोदी लेखकाला आपल्या कैचीत पकडून हैराण केले आहे. याशिवाय विनोद आणि कारुण्याची झालर ही दोन्ही एकसंध असावीत की सुटीसुटी असावीत, हाही प्रश्नच आहे. एकसंध असली तर शेवटी रडण्या-वाचून गत्यंतर राहणार नाही. झालर वेगळी करता येत असली तर ज्यांना रडणे आवडते (आणि रुमाल वगैरे असल्यामुळे शक्यही होते) अशांना मनसोक्त रडून घेता येईल. रडणे कंपल्सरी नसल्यामुळे इतरांचीही गैरसोय होणार नाही.

विनोदी लेखकाला डोकेदुखी निर्माण करील अशी आणखीही एक समस्या आहे आणि तिचा संबंध तर प्रत्यक्ष वाचकांच्या डोक्याशीच येतो. एका विनोदी लेखकाचे मत असे की ज्याच्यावर विनोद करायचा, त्याला इजा होता कामा नये. म्हणजे अगदी नापितकर्मातली उपमाच द्यावयाची तर विनोदी लेखकाने खुशाल एखाद्याचे डोके गुळगुळीत करावे, फक्त या प्रकारात गिऱ्हाइकाच्या डोक्याला जखम मात्र होणार नाही. याची खबरदारी घ्यावी. आता विनोदी लेख म्हणजे जर हजामत होत असेल, तर विनोदी लेखक म्हणजे कोण हे वेगळे सांगण्याची आवश्यकता नाही, दुसरी अधिक महत्त्वाची गोष्ट अशी की एखाद्याचे डोके नुसते गुळगुळीत करणे हेच (डोक्याचा प्रत्यक्ष टक्का उडविला नसताही) जखम करण्याइतकेच घोर नाही काय? कारण ज्याला आपल्या केसालाही धक्का लावून घेण्याची

इच्छा नसते, त्याला फुकट हजामत झाल्याच्या आनंदाशिवाय यात आणखी आनंद कोणता ?

पण खरे म्हणजे बोलून चालून एकदा हा डोकी करण्याचा धंदा पत्करला, म्हणजे तो करताना एखाद्या कच्च्या डोक्याचा लहानसा टवका उडाला तर त्याच्याबद्दल खंत बाळगण्याचे कारणच काय ? डॉक्टरी धंद्यात प्रत्यही अनेक रोगी दगावत असता, केवळ विनोदी लेखकांच्या हस्तलाघवातील लहानसहान दोषांबद्दल त्यांना नावे ठेवण्याचे कारण काय ? प्राणावर आले होते, पण डोक्यावर निभावले, म्हणून खरे म्हणजे संबंधित इसमांनी समाधानच मानावयास नको काय ?

हे कसेही असले तरी नुसतीच गुळगुळीत की एकदोन टवक्यांसह, या बाबतीतला निर्णय विनोदी लेखकांना अजून घेता आलेला नाही. यामुळे किंकर्तव्यमूढ झालेले अनेक लेखक शेवटी स्वतःवरच विनोदी हल्ले चढविण्यात गुंग झाले आहेत. दुसऱ्यावरील विनोद म्हणजे त्याची हजामत हे आपण वर पाहिलेच त्यावरून स्वतःवरील विनोद म्हणजे स्वतःचे काय हे सांगण्याची आवश्यकता नाही.

सामाजिक सुधारणेच्या आघाडीवर पराभूत झालेल्या विनोदी लेखकांची अशी ही शोकांतिका आहे. या पराभवाचे जे समर्थन विनोदी लेखक करीत असतात, त्याला 'काय करावं हो, टीकाकार आमच्याकडे लक्षच देत नाहीत !' या वाक्याची कारुण्याची झालर ते चिकटवीत असतातच. त्यामुळे या शोकांतिकेच्या कारुण्यात अधिक भर पडते की विनोदात हे ज्याचे त्यानेच ठरविलेले बरे !

08888-0014370

REFBK-0014370

परामर्श ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळप्रत
अनुक्रम... ३८६६५... वि: ... निबंध...
क्रमांक ... १५२५... नोंद वि: ३।७।६५

बाल गाडगीळ यांचे प्रकाशित लेखन :

- * श्रोर वाङ्मय
- ☆ रेखा
- ☆ माशाचे अश्रू
- ☆ लोटगण
- ☆ आकार आणि रेषा
- ☆ गबाळग्रंथ
- ☆ सिगरेट आणि वसंत ऋतु
- ☆ गप्पा टप्पा : भाग १ ते ५
- ☆ हसत - खेळत
- * बालवाङ्मय
- ☆ राजूच्या गोष्टी
- * आगामी
- ☆ टॉवर आणि पिरॅमिड

कॉन्टिनेंटल प्रकाशन : प्रसिद्ध कथा-संग्रह

- चिं. वि. जोशी : ओसाडवाडीचे देव, एरंडाचें गुप्हाळ, हास्यचिन्तामणि, सोळा आणे, चिमणरावांचें चप्हाट, आमचा पण गांव.
- वि. वि. चोकील : बेबीचा भाऊ, वसन्त, भाऊभाऊ, चिमखडे, साडेतीन शहाणे, बेबी, गारा आणि धारा.
- अरविन्द गोखले : जन्मखुणा, कथाई, शुभा, अभोगी, चाहूल, शपथ,
- वि. स. खांडेकर : नवा प्रातःकाल, पूजन, पाषाण पूजा.
- श्री. म. माटे : भावनांचे पाझर, उपेक्षितांचें अंतरंग, माणुसकीचा गर्हिवर.
- वामन चोरघडे : नागवेल, चोरघडे यांची कथा, मजल.
- व्यंकटेश माडगूळकर : माणदेशी माणसं, जांभळाचे दिवस, वारी, माडगूळकरांची कथा.
- शामराव ओक : धोत्र्याचे कळे, शामराई.
- अच्युत बर्वे : चंदनाचा उंबरठा, झोका.
- श्रीपाद जोशी : उल्लुका पट्टा, रुमीच्या नीतिकथा.
- गंगाधर गाडगीळ : वेगळें जग, गाडगीळांच्या कथा.
- पु. भा. भावे : सतरावें वर्ष, मुक्ति.
- द. मा. मिरासदार : भुताचा जन्म, हुबेहूब.
- ना. सी. फडके : बावनकशी.
- विभावरी शिरूरकर : दोघांचें विश्व.
- ना. ग. गोरे : सीतेचे पोहे.
- य. गो. जोशी : जाईजुई.
- लक्ष्मणराव सरदेसाई : लक्ष्मण रेषा.
- शान्ताराम : छळ आणि इतर कथा.
- पद्माकर डावरे : आश्विनाचें ऊन.
- वि. आ. बुवा : उगीच कांहीं तरी.
- रा. रं. बोरडे : पेरणी.
- शंकरराव खरात : सांगावा, दौंडी.
- मृणालिनी जोशी : मृणाल आणि इतर कथा.
- स. आ. जोगळेकर : अहिल्या आणि इतर कथा.
- र. द. दिवेकर : स्टुडिओच्या अंधारांत.

